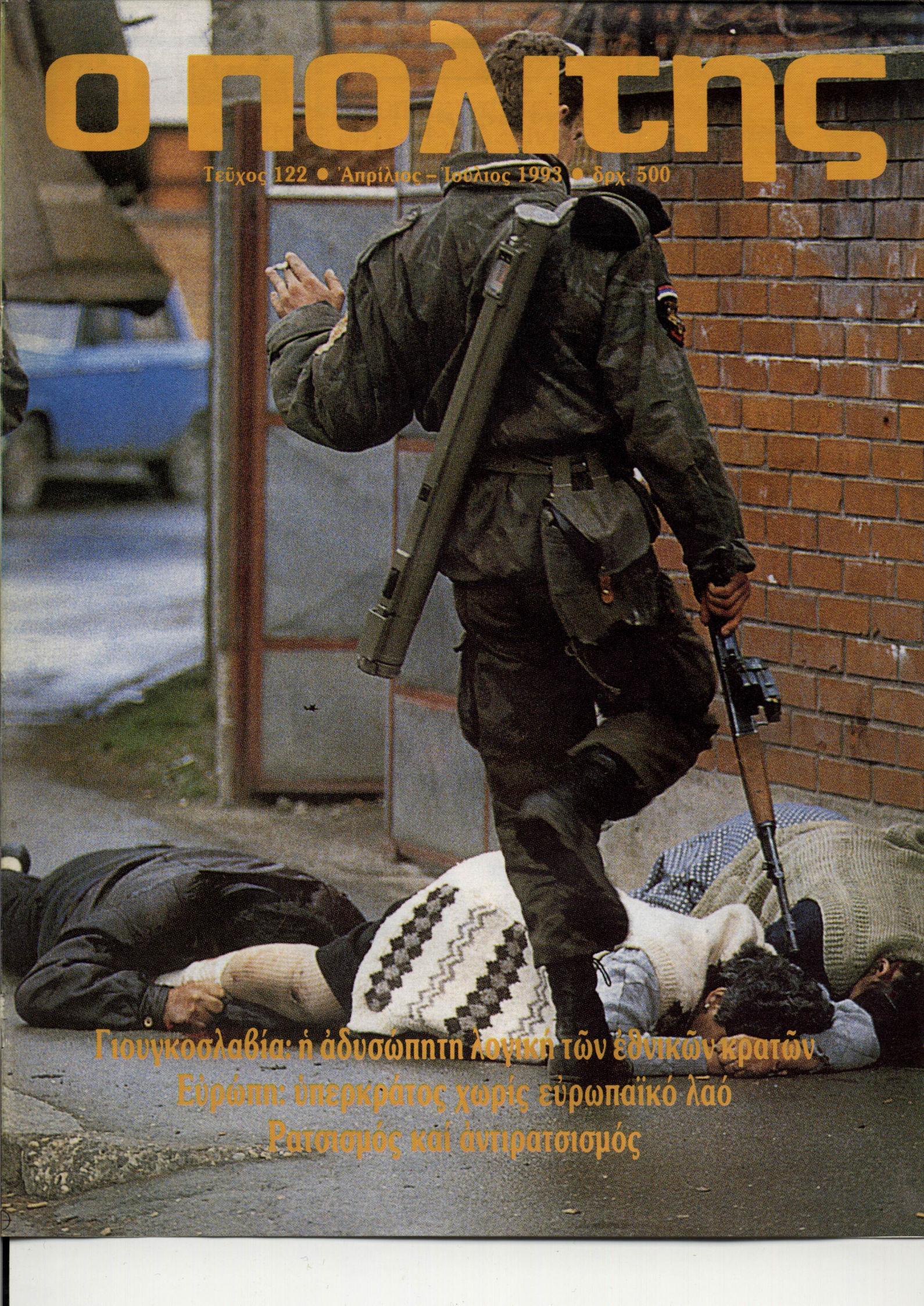

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τεύχος 122 • 'Απρίλιος - Ιούλιος 1993 • δρχ. 500

Γιουγκοσλαβία: η άδυσώπητη λογική τών έθνικών κρατών
Ευρώπη: υπερέκτατος χωρίς ευρωπαϊκό λαό
Ρατσισμός και αντιρατσισμός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

Γιώργου Μαργαρίτη	4	Γιορτή Έποχης – Πολίτη
Σταύρου Κωνσταντακόπουλου	5	Μεσαίοι και άνω
Γεράσιμου Μακρίδη	6	Διανοούμενοι και δημοσιογράφοι
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	8	Τά προβλήματα των νικητών του χτές
Τζούλια Κρίστεβα	10	Γιουγκοσλαβία: η άδυσώπητη λογική των έθνικων κρατών
Ντομινίκ Βολτόν	18	Ό καιρός της κατάθλιξης
Άγγελου Έλεφάντη	21	Τόπο στους πρωταγωνιστές
Λήδας Καζαντζάκη	23	Ευρώπη: υπερκράτος χωρίς ευρωπαϊκό λαό
Παναγιώτη Ήλία Δημητρά	34	Διαδηλώνουμε έναντι του ρατσισμού κατ' ιδίαν
Πιέρ-Αντρέ Ταγκέφ	38	Έλληνική άλβανοφοβία
Μαρίας Παραδείση	43	Ρατσισμός και αντιρατσισμός
	50	Έργα και ημέραι του παλιού και του νέου ελληνικού κινήματος
Διονύση Καγάλη	55	Ό ελάσσων Παλαμάς
Παντελή Μπουκάλα	60	Ό Παλαμάς, ό ρυθμός και τό πάθος
Δώρας Μέντη	63	ΥΓ του Μανόλη Άναγνωστάκη

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκαλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άντρέας Παναζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπακη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα

ΕΚΔΟΤΗΣ: Άγγελος Έλεφάντης. ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383. ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Νίκας, Άγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΜΟΝΤΑΖ: Τάσος Εύσταθίου. ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ: Γεωργία Μπαρούδου, Άλίκη Πελεκάνου. ΔΙΟΡΘΩΣΗ – ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γιάννα Κατσιμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έτήσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., εξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητική (12 τεύχη) 3.000 δρχ. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρώπης, έτήσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Ευρώπης εξαμηνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδά, Αυστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Τεύχος 122 • Άπρίλιος – Ιούλιος 1993 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 3

Γιορτή ΕΠΟΧΗΣ και ΠΟΛΙΤΗ

Σέ παλιότερες εποχές, τότε πού ή 'Αριστερά ήταν σεβάσμια πολιτική δύναμη και οί άριστεροί συζητοῦσαν μεταξύ τους, τότε πού τό προσωπικό ήταν «πολιτικό», δηλαδή δημόσιο, ό θεσμός τῶν φεστιβάλ τῶν πολιτικῶν νεολαιῶν ἐξυπηρετοῦσε και αὐτή τήν ἀναγκαιότητα. Πολλά θά μπορούσαν νά εἰπωθοῦν γι' αὐτόν τό θεσμό, γιά τήν ἀντοχή πού ἐπέδειξε στό χρόνο, ἀλλά και γιά τήν τυποποίησή του, τήν προοδευτική φθορά του, ἀφοῦ ὑπάκουσε ἀναγκαστικά στή φθίνουσα πορεία τῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν πού τόν στήριξαν.

Ἄραγε, σήμερα, ή «νεκρανάσταση» αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ ποιά ζωτική ἀνάγκη καλεῖται νά καλύψει; Ἄριστεροί χωρίς Ἄριστερά, περιφέροντας τίς πολιτικές και κοινωνικές εὐαισθησίες μας, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναζητήσουμε, στήν κυριολεξία, ἕναν κοινό τόπο συζήτησης, διασταύρωσης τῶν ἐπιχειρημάτων μας, τῶν διαφορῶν και τῶν συγκλίσεων μας. Ποιός ἄριστερός, ὅ,τι και ἂν μπορεῖ νά σημαίνει σήμερα γιά πολλούς αὐτός ὁ ὅρος, θά μπορούσε νά ὑποστηρίξει στά σοβαρά ὅτι ὁ προνομιακός τόπος ἀντιπαράθεσής μας εἶναι τά ΜΜΕ; Ἡ διαφορετικά: Γιατί νά παραδώσουμε ἀμαχητί τό μέλλον μας βορά στή ρητορική τοῦ ραδιοτηλεοπτικοῦ «δέκτη», στή «μακεδονική σαλάτα» τῶν ἄλογων ἐρτζιανῶν;

Ἡ κοινή πρωτοβουλία Πολίτη και Ἐποχῆς γιά τή διοργάνωση μιᾶς «Γιορτῆς», στίς 2-3-4 Ἰουλίου στήν Καισαριανή, ἐπιχειρεῖ νά ὑποδείξει μιᾶ τέτοια προοπτική. Ἄς μήν θεωρήσουμε ὅτι ἐδῶ «κάτι γίνεται», ἄς μήν ἐκλάβουμε τό ἐγχείρημα αὐτό ὡς προάγγελο ἐνδεχόμενων πολιτικῶν συγκλίσεων ἐν ὄψει τῆς ἐπερχόμενης διπλῆς ἐκλογικῆς ἀναμέτρησης. Ὁ πολιτικαντισμός ἀποτελεῖ τόν μεγαλύτερο ἐχθρό τῆς πολιτικῆς. Γιατί, ἐπιπλέον, ὅσοι λάβαμε αὐτή τήν πρωτοβουλία, θέλουμε νά σμίξουμε, ὄχι γιά νά ἀποδυσθεῖμε σέ ἕναν φευτοσυνδικαλισμό, ἀλλά γιά νά κουβεντιάσουμε μεταξύ μας. Νά βρεθοῦμε. Και ἔχουμε πολλά νά ποῦμε.

Νά μιλήσουμε γιά τόν ρατσισμό, γι' αὐτή τή «νέα ὕβρι» τῆς ἐποχῆς, πού ἔρχεται νά ξεχερσώσει τίς κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, νά ἐπαναπροσανατολίσει συμπεριφορές πού θέλουν νά μᾶς μάθουν νά σκεφτόμαστε και νά δροῦμε μέ τρόπο ἐντερικό. Νά ἐπιχειρήσουμε νά ἀποσαφηνίσουμε τίς ιδέες και τίς θέσεις μας γιά τή βαλκανική τραγωδία, περνώντας μέσα ἀπό συμπληγάδες ἰδεολογιῶν, δογματισμῶν και ἱμπεριαλισμῶν. Νά συζητήσουμε, τέλος, γιά τή «νέα οὐτοπία» τῶν (μετα)μοντέρνων καιρῶν μας, τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωσή, τίς κοινωνικές διαδικασίες πού θέτει σέ κίνηση, τούς βηματισμούς και τά ἄλματά της, τή δική μας ἀπουσία, τήν ἀφασία τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος πού ἀφύδατῶνει τά πεδία τῶν συγκρούσεων, δίνοντας ἀφορμή γιά τήν ἀνθήση «ἰδιαιτεροτήτων» και «διαφορῶν».

Γιατί τό νά ἀρχίσουμε νά σκεφτόμαστε διαφορετικά σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἀνακαλύψουμε ἐκ νέου κάποιους κοινούς τόπους. Και ὕστερα, στή Γιορτή, ὅπως σ' ὅλες τίς γιορτές, θέλουμε νά διασκεδάσουμε. Ἡ μουσική, οἱ συναυλίες, οἱ φίλοι τραγουδιστές και τραγουδίστριες, ή ἀτμόσφαιρα πού δημιουργεῖται εἶναι κι αὐτά στοιχεῖο μιᾶς ἄλλης ἀντίληψης γιά τόν πολιτισμό. Τό νταβαντούρι τῆς γιορτῆς μέ τά σουβλάκια, τήν τσίχνα, τό χορό, τούς φίλους πού συναντᾶμε, τίς κουβέντες πού ἀνταλλάσσουμε στά πεταχτά εἶναι μιᾶ ἀτμόσφαιρα πού λείπει. Σκεφθήκαμε ὅτι στό χέρι μας εἶναι νά τήν δημιουργήσουμε: Ὅλοι μαζί, στήν Καισαριανή, 2-3-4 Ἰουλίου.

Ενώ ἡ μεγάλη πρὸς τίς ἐκλογές πορεία συνεχίζεται μέσα σέ πλῆθος περιπέτειες, τὰ οἰκονομικά ἐπιτελεῖα τῆς

κυβέρνησης προχωροῦν στήν ἀπαραίτητη προεκλογική τελετουργία. Στήν ἐξαγορά συνειδήσεων καί φήφων —ὅταν ὑπάρχουν λεφτά τοῦ Δημοσίου— ἡ στήν καλλιέργεια χρυσῶν ἐλπίδων γιά τό τῆς ἐπόμενης τετραετίας μέλλον— ὅταν δέν ἐπαρκοῦν τὰ ὑπάρχοντα στόν δημόσιο σάκο.

Ἡ σωστή πολιτική ἀπαιτεῖ νά παίρνουν ὅλοι οἱ ψηφίζοντες μέρος σ' αὐτό τό παιγνίδι. Στήν πράξη, ὅμως, αὐτό εἶναι δύσκολο καί ἀνεφάρμοστο, ὅσο κι ἂν ἐνισχυθεῖ ὁ τομέας τῶν ἐλπίδων σέ βάρους τοῦ ἀντίστοιχου τῶν πραγματικῶν παροχῶν. Ἔτσι, λοιπόν, οἱ πρὸς ἐκλογική ἀναμέτρηση πορευόμενες κυβερνήσεις δέν μποροῦν παρά νά ἐπιλέξουν ἀνάμεσα στά κοινωνικά στρώματα, ἐκεῖνα πού τούς εἶναι πιό σημαντικά. Συνήθως πρόκειται γιά ἐκεῖνα πού ταξικά στηρίζουν τήν ἰδεολογία τῆς κυβερνητικῆς παράταξης ἀλλά καί γιά ἐκεῖνα πού ἀμφιταλαντεύονται ἀνάμεσα σέ δύο ἐπιλογές. Τά πιό ἰσχυρά στρώματα, εἴτε ἀπό πλευρᾶς ἀριθμοῦ, εἴτε ἀπό πλευρᾶς ἰδεολογίας καί προτύπων, εἴτε ἀπό πλευρᾶς οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν δυνατοτήτων, εὐνοοῦνται στό παιγνίδι αὐτό.

Ἡ κοινωνιολογία αὐτῆ τῶν προεκλογικῶν παροχῶν εἶναι ἀποκαλυπτική τῶν ἰσορροπιῶν τῆς νεοελληνικῆς μας κοινωνίας, ἰσορροπιῶν πού ἀνάγλυφα διαγράφονται μέσα ἀπό τούς κυβερνητικούς ὑπολογισμούς. Στή δέ σημερινή περίπτωση, ἔχουν ὅπωςδῆποτε ἐνδιαφέρον οἱ ἐπιλογές. Ἡ κατάργηση τοῦ «πόθεν ἔσχες» γιά παράδειγμα καί οἱ περί οἰκιστικῶν δανείων, διευκολύνσεων καί αὐθαιρέτων νομιμοποιήσεων ἐξαγγελίες. Τυπικά, ὀνομάζουμε τό ὅλο πλέγμα «ἀναθέρμανση τῆς οἰκονομίας διά τῆς οἰκοδομῆς». Οὐσιαστικά πρόκειται γιά ἓνα πολύ ἐνδιαφέρον οἰκονομικό καί κοινωνικό ἀλισβερίσι.

Στά τελευταῖα χρόνια, μέ ἰδιαίτερη μάλιστα ἔνταση τῆ διετία πού πέρασε, ὑπῆρξαν σημαντικές εὐκαιρίες πολλαπλασιασμοῦ τοῦ διαθέσιμου κεφαλαίου. Ὁ τεράστιος ἐσωτερικός κρατικός δανεισμός καί τὰ παρακλάδια του (Repos) στηρίχθηκαν σέ ὀνομαστικές ἀποδόσεις ἀνάμεσα στό 20 καί στό 25%, σέ πραγματικές δέ ἀποπληθωρισμένες ἀνάμεσα στό 6 καί στό 8%. Οἱ ἔχοντες κεφάλαια γιά νά ἐπενδύσουν στήν χρυσοφόρο αὐτή δραστηριότητα φυσικά δέν ἔχασαν. Ἡ ἀπλή ἀριθμητική εἶναι εὐγλωττη. Μιά μέση μηνιαία ἢ δεκαπενθήμερη ἔφοδος στούς τίτλους τοῦ Δημοσίου κινεῖται σέ ἐπίπεδα 300 δισεκατομμυρίων

Μεσαῖοι καί ἄνω

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

δραχμῶν. Σέ ἓνα χρόνο, αὐτό τό ποσό ἀποφέρει ὀνομαστική μέν ἀπόδοση 66 δισ. δραχμές (μέ 22%), πραγματική δέ 18 δισ. (μέ 6%). Ἄν τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα σχετικά μέ τό συνολικό ὕψος τοῦ ἐσωτερικοῦ δανεισμοῦ εἶναι

συχνά ἀντιφατικά καί περίπου πάντοτε καθυστερημένα, μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε ὅτι τό συνολικό του ὕψος ἀγγίζει ἢ ξεπερνᾷ τά 15.000 δισ. Τό 22% αὐτοῦ τοῦ μεγέθους εἶναι 3.300 δισ. δραχμές καί τό 6% 900 δισ. Εἰσοδήματα ἐτήσια ἀφορολόγητα, καθαρὰ, χωρίς ἔλεγχο προέλευσης κεφαλαίων καί πληρωτέα στόν κομιστή! Ἰδανικές καταστάσεις μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ξεπλύθηκαν κάθε εἶδους κεφάλαια τῆς «παραοικονομίας».

Εἶναι προφανές ὅτι στή διάρκεια λειτουργίας τοῦ συστήματος πολλαπλασιάστηκαν οἱ οἰκονομικές δυνατότητες τῶν κεφαλαιούχων, τοῦ πλῆθους τῶν μεσαίων κεφαλαιούχων εἰδικά. Ἐκείνων δηλαδή πού ξεκίνησαν μέ ποσά πού δέν θά μποροῦσαν ἀρχικά νά ἐπενδυθοῦν στήν οἰκοδομή καί στήν ἀπόκτηση κάποιου σταθεροῦ ἀντικειμένου ἰδιοκτησίας. Ἡ διαδοχική συσσώρευση κερδῶν μέσα ἀπό τό παραπάνω σύστημα ἔφερε σ' αὐτούς πρόσθετες δυνατότητες καί τούς ὀδήγησε κοντά στόν σταθερό παρονομαστή κάθε νεοελληνικῆς ἐπενδυτικῆς δραστηριότητας. Στήν ἀπόκτηση ἀκινήτου δηλαδή. Καί αὐτό τό τελευταῖο ἄρχισε νά προβάλλει ὡς ἔντονο αἷτημα τῶν «μεσαίων καί πάνων», πιό ἔντονα μάλιστα μετά τό τέλος τῆς ἄλλης κυβερνητικῆς προσφορᾶς πρὸς «πάσχουσες τάξεις»: τῆς ἀπόσυρσης καί ἀντικατάστασης τῶν αὐτοκινήτων δηλαδή.

Μιά κυβέρνηση πού σέβεται τίς ἐκλογές καί τόν ἑαυτό της, δέν θά μποροῦσε φυσικά νά κωφεύσει σέ τέτοιου εἶδους ἐπιθυμίες τῶν πολυπληθῶν «μεσαίων καί ἄνω». Καί ἰδοῦ ἡ περί ἀκινήτων τρέχουσα φιλολογία. Τό τέλος τοῦ «πόθεν ἔσχες» στήν οἰκοδομή, ἡ εὐμένεια πρὸς τήν αὐθαίρετη δόμηση (πού ἄρχισε, ἂν θυμᾶστε, μέ μεγάλοστομες διακηρύξεις ἐναντίον της), ἡ ἐνίσχυση — μέ κονδύλια δημόσια καί θεωρητικά σπάνια— τῶν ἐπιδοδοῦμενων στεγαστικῶν δανείων. Ὅλα ὅσα ἡ φιλελεύθερη (παλαιο- καί νεο-) θεωρία ὀνομάζει «ἀναπτυξιακά» μέτρα καί «διά τῆς οἰκοδομῆς ἀνάκαμψη».

Ὅχι σέ ὄφελος ὄλων φυσικά. Γιά τίς ἐκλογές —πολύ σωστά ἐκτιμοῦν οἱ κυβερνῶντες— ἐκεῖνοι πού μετροῦν εἶναι οἱ «μεσαῖοι καί ἄνω». Γιά τό λόγο αὐτό δουλεύει σταθερά ὑπέρ τῶν δικῶν τους συμφερόντων μία κρατική πολιτική πού —φυσικά— δέν θά μποροῦσε ποτέ νά εἶναι κοινωνικά οὐδέτερη.

Ησιωπή τῶν διανοομένων εἶναι πιά γεγονός· γεγονός ἀναμφισβήτητο, γεγονός καθολικῆς ἰσχύος. Ἡ ἐπιμονή σέ τούτη τή διαπίστωση μιᾶζει περιττή. Ἴσως λιγότερο περιττή νά εἶναι ἡ ἀπόπειρα προσδιορισμοῦ τῆς σιωπῆς αὐτῆς.

Ὁ διανοούμενος τῶν δύο, τουλάχιστον, τελευταίων δεκαετιῶν εἶναι σιωπηλός γιατί εἶναι εἰδικός καί γιατί ἀπεμπόλησε τήν κριτική του λειτουργία.

Ἡ διαπίστωση τῆς πολυπλοκότητας τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν προσέφερε στόν διανοούμενο τό ἀναγκαῖο ἄλλοθι γιά νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν προσπάθεια ἐπεξεργασίας μιᾶς συνολικῆς εἰκόνας τῆς κοινωνίας. Ἀπό τήν προοπτική ματιά στράφηκε στό μικροσκόπιο καί στούς μικροοργανισμούς πού αὐτό μεγεθύνει. Τό ὀριοθετημένο, τό μερικό ἔχουν γίνει ὁ ἀποκλειστικός ὀρίζοντάς του. Ὁ διανοούμενος δέν ἐκφέρει γνώμη παρά μόνο γιά ὅσα μέ λίγα λόγια «γνωρίζει». Γιά τά ἄλλα, τά πολλά, κατακερματισμένα κι αὐτά, καλοῦνται νά ἐκφράσουν τή γνώμη τους ἄλλοι εἰδικοί, λές καί οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες ἀποτελοῦνται ἀπό ἑκατοντάδες κουτιά ἐρμητικῶν κλειστά, παρατεταγμένα τό ἓνα δίπλα στό ἄλλο. Ἐκατοντάδες κουτιά πού τό καθένα τους ἔχει τόν ἰδιοκτητή του μέ ἀποκλειστική νομή καί κυριότητα.

Ἐπιπλέον ἀδιανόητη εἶναι γιά τόν διανοούμενο ἡ ἀπόπειρα ριζοσπαστικῆς κριτικῆς ἰδεῶν καί ὁραμάτων πού ἡ κοινωνία, παρά τήν ἀπουσία του, συνεχίζει νά διακινεῖ. Ἀσχολεῖται μέ τήν «καθαρή» ἐπιστήμη καί ζεῖ ἀποτραβηγμένος ἀπό τήν πολιτική ζωή, καί ὅταν ἀναμειγνύεται σ' αὐτή δέν τό κάνει παρά γιά νά καταλάβει θώκους κραδαίνοντας ὄχι τίς ἰδέες του ἀλλά τά ἐπιστημονικά του ἀξιώματα. Ὁ χῶρος τῶν ἰδεῶν δέν εἶναι τό ὄπλοστάσιό του ἀλλά τό ἐφαλτήριο πού θά τόν βοηθήσει νά ἀνυψωθεῖ θεσμικά. Ἀποδέχεται τίς ἰδέες πού κυκλοφοροῦν ἢ, στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων, ἀπλῶς δυσανασχετεῖ μέ αὐτές μιᾶς καί ὁ ἴδιος ἀρνεῖται νά παργάγει μέ κριτικό τρόπο καινούργιες ἰδέες.

Ὁ σύγχρονος διανοούμενος πάσχει ἀπό μαρασμό, ἀπό τόν μαρασμό τῆς ἄγονης ἐξειδίκευσης, ἀπό τόν μαρασμό τῆς ἀπουσίας κριτικοῦ λόγου. Τούτη τήν ἀπαισιόδοξη εἰκόνα τίποτα δέν μοιάζει στό ἄμεσο μέλλον ἰκανό

Διανοούμενοι καί δημοσιογράφοι

τοῦ Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

νά τήν ἀλλοιώσει, ἀντίθετα ἢ ὀλοένα καί περισσότερο ἰσχυροποιούμενη παρουσία τῶν ΜΜΕ «στερεώνει» καλύτερα τά μουντά χρώματα.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τά ΜΜΕ ἀποτελοῦν στίς μέρες μας τήν κυρίαρχη πνευματική

ἐξουσία. Οἱ διανοούμενοι πού, σύμφωνα μέ τόν κλασικό τους ὀρισμό, εἶναι αὐτοί πού συντελοῦν ἄμεσα στή δημιουργία, μετάδοση καί κριτική τῶν ἰδεῶν, εἶναι λοιπόν ἐξανασμένοι νά μετέχουν σ' αὐτή τή δομή ἐξουσίας. Ἄν δέν τό κάνουν, τότε οἱ ἰδέες πού διατυπώνουν καταδικάζονται στήν ἀφάνεια, στεροῦνται δηλαδή τόν ἀναγκαῖο γιά τήν ἀνάπτυξή τους χῶρο. Οἱ ἰδέες γιά νά ὑπάρξουν πρέπει νά μεταδοθοῦν καί ἡ λειτουργία τῆς μετάδοσης τῶν ἰδεῶν μοιάζει νά ἀνήκει ἀποκλειστικά στίς μέρες μας στό ΜΜΕ. Ἐτσι, διανοούμενοι καί ΜΜΕ εἶναι καταδικασμένοι νά συνυπάρχουν. Οἱ διανοούμενοι γιατί πρέπει νά μεταδώσουν τίς ἰδέες τους, τά ΜΜΕ γιατί ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τό κῦρος τῶν διανοομένων γιά νά καταστήσουν περισσότερο ἔγκυρο τό λόγο τους. Δέν πρόκειται, ὅμως, γιά συνύπαρξη δύο ἰσότητων ἐταίρων. Τούς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ δέν τούς διατυπώνουν ἀπό κοινού. Ἐδῶ τό μέσο ἐπιβάλλει τούς ὅρους καί ἀπομένει στόν διανοούμενο νά τούς ἀποδεχθεῖ ἢ ἀλλιῶς νά καταδικάσει τίς ἰδέες του καί κάποιες φορές τό ἴδιο του τό πρόσωπο σέ ποιητή ἐξοστρακισμοῦ. Τό μέσο, λοιπόν, μεταβάλλεται σέ ἀρχή μέ ἀπεριόριστη ἐξουσία. Γιατί ποιός ἀλήθεια μπορεῖ νά ἐλέγξει τήν ἐξουσία τῶν ΜΜΕ; Μήπως ὁ ἀναγνώστης πού δέν θά ξαναγοράσει ἐφημερίδα ἢ ὁ τηλεθεατής πού θά κλείσει τήν τηλεόρασή του; Τέτοιου εἴδους ἀρνήσεις, ἐπειδή σχεδόν πάντα υἰοθετοῦνται ἀτομικά, δέν ἀποτελεσαν ποτέ ἐμπόδιο σ' αὐτή τήν ὀλοκληρωτική μορφή ἐξουσίας, στήν ἐξουσία τῶν ΜΜΕ. Οἱ ἐξουσιαστές λοιπόν τῶν ΜΜΕ εἶναι αὐτοί πού καθορίζουν μονόπλευρα τόν χαρακτήρα τῆς παρέμβασης τῶν διανοομένων στό χῶρο τῶν ΜΜΕ. Ἀπό τόν διανοούμενο δέν ζητοῦν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐκφέρει τή γνώμη του ὡς εἰδικῆ καί μόνον ὡς εἰδική. «Ζητᾶμε ἀπό τούς πανεπιστημιακούς τήν εἰδική γνώση, αὐτήν πού δέν μπορεῖ νά ἔχει ὁ δημοσιογράφος» ἔλεγε ὁ Γ. Πρετεντέρης στό *Κυριακάτικο Βήμα*¹. Ἡ συνολική θεώρηση τῆς κοινωνίας ἀπό τόν διανοούμενο, ἀκόμα καί ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τήν

ἔχει, ποτέ δέν θά τοῦ ζητηθεῖ, μιᾶς καί ὁ λόγος του δέν ἀποτελεῖ παρά τή φωτογραφία πού στολίζει τό κείμενο. Ὁ σκελετός τοῦ κειμένου ἔχει ἤδη συλληφθεῖ πρὶν κἀν ὁ διανοούμενος ἀνοίξει τό στόμα του· τό ὅ,τι θά πεῖ, τά εἰδικά, δέν θά ἀποτελέσει τίποτε ἄλλο παρά «τό γέμισμα» τοῦ κειμένου. Ὁ λόγος, λοιπόν, δέν ἀρθρώνεται ἀπό τόν διανοούμενο, ἀρθρώνεται ἀπό τόν δημοσιογράφο· ὁ λόγος τοῦ διανοουμένου δέν ἀποτελεῖ παρά τό «εἰδικό» ἐπιστέγασμα. Στό χῶρο αὐτῆς τῆς κεντρικῆς ἐξουσιαστικῆς δομῆς ὁ μαρξισμός, ἡ σιωπή τῆς ἄγονης ἐξειδίκευσης τοῦ σύγχρονου διανοουμένου διόλου δέν αἰρεται, ἀντίθετα, μάλιστα, ἐνισχύεται.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἐξουσιαστές τῶν ΜΜΕ —ἰδιοκτῆτες, παραγωγοί, δημοσιογράφοι κ.ἄ.— δέν φαίνονται διατεθειμένοι νά ὑπενθυμίσουν στούς διανοουμένους τήν ἀπωλεσθεῖσα τους ὑποχρέωση: νά διατυπώνουν κριτικές, ἀνατρεπτικές ἰδέες.

Ὅλα τοῦτα γράφονται ὄχι γιά νά διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τά ΜΜΕ εἶναι ὑπεύθυνα γιά τή σιωπή τῶν διανοουμένων· ἡ σιωπή αὐτή προϋπῆρχε τῆς σημερινῆς ἀσφυκτικῆς παντοκρατορίας τῶν ΜΜΕ καί ὡς ἓνα βαθμό τήν προκάλεσε μάλιστα. Ἐκεῖνο πού ἰσχυρίζομαστε εἶναι ὅτι ἡ προϋπάρχουσα σιωπή τῶν διανοουμένων μέ τό διπλό χαρακτηριστικό πού τῆς ἀναγνωρίσαμε —ὑπερβολική ἐξειδίκευση, ἀνυπαρξία κριτικοῦ λόγου— ἐπικυρώνεται καί ἐντείνεται ἀπό τόν τρόπο λειτουργίας τῶν ΜΜΕ. Στό βαθμό πού ἡ κυριαρχία αὐτῶν τῶν μέσων

γίνεται ἀπόλυτη, ἀπόλυτη θά εἶναι καί ἡ σιωπή τῶν διανοουμένων. Νομίζουμε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή βρισκόμαστε μπροστά σ' ἓναν σιδερένιο νόμο. Τό ὄραμα τοῦ Julien Benda γιά ἓναν πνευματικό ταγό πού θά χαρακτηρίζεται ἀπό ὀρθολογικότητα, ἀμεροληψία καί καθολικότητα τείνει νά ἐκλείψει ἀπό τό σύγχρονο τοπίο, ἂν δέν ἔχει ἤδη καταστήσει μουσειακό εἶδος. Καί δυστυχῶς τῆς θέσης αὐτοῦ τοῦ ταγοῦ δέν μπορεῖ κανεῖς νά τήν καταλάβει. Ὁ διανοούμενος πού συμβόλιζε τήν ἀντιεξουσία, πού εἶχε μιᾶ κριτική φωνή καί στάση, ὁ ἀριστερός διανοούμενος πού ὀραματιζόταν μιᾶ κοινωνική ὀργάνωση λιγότερο ἀνορθολογική, περισσότερο δίκαιη καί καθολική μοιάζει νά ἐγκαταλείπει τήν σκηνή· μαζί του ἐγκαταλείπουν τό θέατρο καί οἱ αὐτόβουλοι, δημιουργικοί καί φασαριόζοι θεατές. Λές καί τρέχουν ὄλοι νά κλειδαμπαρωθοῦν στά σπίτια τους καί νά στηθοῦν ἄλλαλοι μπροστά στήν τηλεόραση. Μόνον πού ἡ τηλεόραση θά προβάλλει καί θά ξαναπροβάλλει τήν εἰκόνα τοῦ ἐπίδοξου ταγοῦ, τοῦ δημοσιογράφου, ἀνίκανου λόγω τῆς συνεχοῦς τριβῆς του μέ τό ἐπίκαιρο, τό ἐφήμερο, νά σταθεῖ παράμερα, ἔστω καί γιά λίγο, καί νά ἀγκαλιάσει τόν κόσμον μέ τήν καθολική κριτική ματιά του.

1. 30 Μαΐου 1993.

Τά προβλήματα τῶν χδεσινῶν νικητῶν

τοῦ Γεράσιμου Μακρίδη

Τή στιγμή πού γράφονται ἐτοῦτες οἱ γραμμές, τό ζήτημα τῆς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης τῶν δυνάμεων τοῦ ΟΗΕ ἢ τοῦ ΝΑΤΟ στή Βοσνία ἐξακολουθεῖ νά πλανᾶται ἀμήχανο. Ἐδῶ καί πολλοὺς μῆνες οἱ ἀλληλοαναιρούμενες δηλώσεις πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν ἀξιωματῶν τῆς συμμαχίας θυμίζουν περισσότερο θέματα ἐργασίας σέ φανταστικό πολεμικό παιχνίδι, παρά στοιχεῖα μιᾶς πολιτικῆς σέ ἐξέλιξη. Ἐνα δῆμα ἔμπρός, δύο δῆματα πίσω, γιά νά ξαναρχίσει ὁ κύκλος ἀπό τήν ἀρχή. Ἡ σχετική φιλολογία συντηρεῖ ὅποσδήποτε τήν ἔνταση στόν πλησίον τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας κόσμο, στήν Εὐρώπη δηλαδή, καί δημιουργεῖ τήν ψευδαίσθηση μιᾶς κάποιας συγκεκριμένης πολιτικῆς πρόθεσης ἢ ὁποῖα προοδευτικά καί δασσανιστικά ψάχνει γιά προσχήματα καί εὐκαιρίες, ἐνῶ, ταυτόχρονα, παίρνει σάρκα καί μορφή.

Τίποτα τό κοινό ἢ τό συγκρίσιμο ὅμως, στή Γιουγκοσλαβική αὐτή ἐμπλοκή, σέ σχέση μέ τίς πρόσφατες περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες ὁ δυτικός κόσμος ἔκανε ἐπίδειξη τῆς στρατιωτικῆς του ἰσχύος. Στά νησιά Φώκλαντ, στήν ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, καί στό Κουβέιτ, στήν ἀρχή τῆς ἐπομένης, οἱ πράξεις ὑπερίσχυαν σαφῶς τῶν λόγων. Οἱ τελευταῖοι ἦταν λιτοί, προειδοποιητικοί, περίπου τελεσίγραφα. Καί στηρίζονταν σέ μιᾶ τεράστια κινητοποίηση δυνάμεων, πράγμα πού τόνιζε περισσότερο ἀπό καθεῖ ἄλλο τή σοβαρότητα καί τή σημασία τους. Συγκριτικά, τά περί βοσνιακῆς ἐκστρατείας στίς μέρες μας πλησιάζουν περισσότερο τήν ἀνούσια φλυαρία.

Μέ μιᾶ πρώτη ματιά, μιᾶ τοπική πολεμική περιπέτεια φαίνεται μέσα στό πλαίσιο τῶν ὄσων ἰσχύουν σ' αὐτό τό ἔτος τῶν τελευταίων χρόνων. Ὁ δυτικός κόσμος, στηριγμένος σέ πιό σταθερά οικονομικά καί τεχνολογικά θεμέλια, βγήκε νικητής ἀπό αὐτό τό ἐπικίνδυνο παιχνίδι, ἐξαντλώντας τόν ἀντίπαλο μέ ὀλοένα καί πιό γρήγορες τεχνολογικές καινοτομίες — τόσο στά συστήματα ὅσο καί στίς διαδικασίες ἐπινόησης καί παραγωγῆς τους¹. Σπάνια στά χρονικά τῶν ἀνθρώπινων πολιτισμῶν μιᾶ κατάρρευση εἶχε τόσο ἀπόλυτο χαρακτήρα. Οἱ ἡττημένοι, πλήρως ἐξαρτημένοι ἀπό τήν οικονομική ἐνίσχυση τῶν νικητῶν, τούς παρέδωσαν — «μέ τό κλειδί στό χέρι» θά λέγαμε— ὄχι μόνο τήν ἰδεολογία, τόν πολιτισμό καί τό παραγωγικό δυναμικό τους, ἀλλά καί τίς διεθνεῖς τους διασυνδέσεις, τίς ἐπιρροές τους, τήν ὡς πρόσφατα τόσο ἰσχυρή ἐξωτερική τους πολιτική.

Ἡ ἐπιτυχία τῶν Δυτικῶν δέν ἦταν ἀπρόσμενη. Μεγαλεπήβολα προγράμματα τοῦ τύπου «πόλεμος τῶν ἄστρων» εἶχαν

συνειδητά προλειάνει τό ἔδαφος καί προετοιμάσει τήν οικονομική κατάρρευση τοῦ ἀντιπάλου, μέσα ἀπό τήν ταπείνωση τῆς παραγωγικῆς, τεχνολογικῆς καί πολιτικῆς του αἰχμῆς: τοῦ πολεμικοῦ του μηχανισμοῦ δηλαδή. Αὐτό πού παρουσιάζεται ὡς ἀπρόσμενο, πού δείχνει νά ξεφεύγει ἀπό τίς προβλέψεις καί κατὰ συνέπεια ἀπό τήν πολιτική πρακτική εἶναι ἡ ἀδυναμία ἐκτίμησης τῶν ἄμεσων ἢ τῶν ἔμμεσων ἐπιπτώσεων καί παρενεργειῶν τῆς ἀνατροπῆς. Naί μέν ὁ δυτικός κόσμος, δηλαδή οἱ ΗΠΑ, ἔμειναν μόνοι κυρίαρχοι τοῦ πλανήτη, αὐτός ὅμως ὁ πλανήτης δέν τούς εἶναι πλέον ἔδαφος οἰκεῖο καί προβλέψιμο, δέν ἔχουν σίγουρη πολιτική νά τοῦ προτείνουν.

Ἡ ἀμχανία ἦταν πάντοτε ἕνας πολύ κακός σύμβουλος γιά τούς ἡγεμόνες τῆς κάθε ἐποχῆς. Ὅσοι κυβερνοῦν ἀπεχθάνονται τό κενό, τά προβλήματα πού δέν μπορεῖ νά λύσει καί τά ἐρωτήματα στά ὁποῖα δέν μπορεῖ νά ἀπαντήσῃ ἡ ἐξουσία τους. Καί αὐτό συμβαίνει πιό ἔντονα τήν ἐπαύριο τῶν μεγάλων ἐπιτυχιῶν, ὅταν ἐχθρός πιά δέν ὑπάρχει καί οἱ πρόσφατες ἐπιλογές ἔχουν ὀδηγήσει στό θρίαμβο. Μέ ἄλλα λόγια, ὅταν κάθε ἀδιέξοδο ἔχει φαινομενικά ἀρθεῖ. Ἡ ἐπιτυχία εὐνοεῖ τή γραμμική, τή ρηχὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων καί εὐκολα ἀποκρύπτει τή σύνθετη διάσταση τῶν νέων φαινομένων καί καταστάσεων. Στήν περίπτωσή μας, ὅλα τά γεγονότα πού ἀπλοῖκά καταγόρασαν ὡς θρίαμβος τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῶν δυνάμεων τῆς ἀφορᾶς ἐπὶ τῶν ὀπιων ἀντιπάλων τους ὀδήγησαν καί προκάλεσαν αὐτή τήν ἔξαρση «μηχανιστικῆς» καί γραμμικῆς σκέψης πού παρουσιάστηκε εἴτε ὡς «τέλος τῆς ἱστορίας», εἴτε ὡς νεοφιλελεύθερες, θεωρητικῆς ἀναζητήσεως εἴτε ὡς πολιτική πρακτική². Προφανῶς ὁ θεωρητικός ἐξοπλισμός δέν θεωρεῖται ζω-

1. Ἡ ἀξία ἐνός σημερινοῦ ἀεροπλάνου |F-15, Mig-29, F-117, Su-27, Tornado| εἶναι πέντε ὡς ἔξι φορές μεγαλύτερη ἀπὸ ἕνα ἀντίστοιχό του τῆς δεκαετίας τοῦ 1960-70 |F-4, F-104, Mig-21, Su-17, Mirage-111|. Φυσικά καί οἱ ἰδιότητές του: τεχνολογία STEALTH καί συνθετικά ὕλικά, ηλεκτρονικά σταθεροποιούμενη πτήση, ραντάρ κατόπτευσης καί πολλαπλῶν λειτουργιῶν, «ἔξυπνα» ὄπλα καί συστήματα. Τό σύνολο ἀντλεῖ ἀπό βελτιώσεις καί ἐξελίξεις σέ πλῆθος διαφορετικῆς τεχνολογίας καί βιομηχανικῆς ἐφαρμογῆς.

2. Ἡ κυριαρχία μιᾶς ἀπλοῖκῆς θεώρησης τῶν πραγμάτων δέν εἶναι φυσικά ἡ μόνη αἰτία, οὔτε καν ἡ κύρια, μέσα στά πλέγματα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού προκαλοῦν φαινόμενα ὅπως ὁ ρατσισμός καί ὁ νεοφασισμός. Προκαλεῖ, ὅμως, εὐλογες ἀνατροχίλλες ἢ ἀνεση μέ τήν ὁποία οἱ ἐπίσημες πολιτικῆς τῶν δυτικῶν χωρῶν ἐνστερνίζονται ἀπόψεις καί θέσεις τῶν φανατικῶν τοῦ «ἄσπρου-μαύρου». Παράδειγμα ἡ στάση τῶν δυτικῶν κυβερνήσεων μπροστά στήν ἀπειλητικὴ ἀνεργία: βασικά, γι' αὐτές, ἡ κύρια αἰτία θρίσεται στήν ἀνεξέλεγκτη μετανάστευση καί ἡ πολιτική ἀπάντηση δέν εἶναι παρά τό χτίσιμο κάποιων τειχῶν πού θά κρατοῦν ἀπ' ἔξω τούς κατώτερους.

τικός χώρος από τους νικητές του χθές και δεν είναι η περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβίας που θα τους αναγκάσει να επανεξετάσουν τις βασικές τους επιλογές. Κι έτσι, λοιπόν, (δέν) αντιμετωπίζουν το φαινόμενο ως θεωρητικά άμύχανο.

Άκριβως αυτή η έλλειψη ξεκάθαρων ιδεών και χειροπιαστών πολιτικών προθέσεων ενισχύει τις τάσεις προσφυγής στη βία. Οί νικητές διαθέτουν ένα τρομερό όπλοστάσιο, κατάλοιπο του ανταγωνισμού των προηγούμενων δεκαετιών, άνεργο και άχρηστο, αν και αντιπροσωπεύει, σε αξία και σε επένδυση, σημαντικά ποσοστά των δυτικών «πλάγιων στοιχείων» κεφαλαίου (για να δανειστούμε τη γλώσσα της λογιστικής). Αυτή η τεράστια, μη παραγωγική πλέον στίς μέρες μας, επένδυση ταράζει τα όνειρα των διαχειριστών της εξουσίας που αντιμετωπίζουν το σκληρό καθήκον να τη μετατρέψουν σε παραγωγική, να τη στηρίξουν και να τη δικαιολογήσουν. Σέ ενάντια περίπτωση — εάν επέλθει τόν γενικό και άνευ όρων άφοπλισμό για παράδειγμα — θα έπρεπε να προοδούν σε τέτοιας έκτασης αναδιάρθρωσεις της παραγωγικής και της κοινωνικής δομής των χωρών τους, του συστήματος διεθνών σχέσεων και ίσορροπιών, που κυριολεκτικά θά τίνανταν στόν άέρα τόν κόσμο τους.

Ενώ, λοιπόν, πολλοί παράγοντες συνηγορούν στην έπιλογή των δίαιων, στρατιωτικών λύσεων, ενώ τό λεξιλόγιο των ίθυλότων της εξουσίας δείχνει έτοιμο να καταφύγει σ' αυτή τη λογική για ν' άποφύγει τήν έφαρμογή άλλης πολιτικής — πού δέν έχει —, τά πράγματα μένουν εκεί, τετατωμένα. Η αίτια γι' αυτό διαγράφεται, συνήθως άχνά, στίς δηλώσεις και στίς αντιρρήσεις των τεχνικών του πολέμου, των στρατιωτικών. Η Δύση, δηλώνουν, είναι περίπου άοπλη μπροστά σε μία σύγκρουση ευρωπαϊκή, γεμάτη ιδεολογίες, φανατισμούς και μίσος. Στόν άέρα και στή θάλασσα όλα πάνε σχετικά καλά, είναι δυνατά δηλαδή. Στό έδαφος κανείς δέν ξέρει τίποτα. Όλοι όμως, ξέρουν ότι οι πόλεμοι κερδίζονται εκεί, στα πεδία των συγκρούσεων.

Γιά πολλές δεκαετίες ό δυτικός κόσμος έξοπλιζόταν μέ άξονα ένα σταθερό σενάριο. Τήν αντιμετώπιση μαζικών επιθέσεων κορεσμού από τήν πλευρά του αντιπάλου. Καθώς τό οικονομικό και κοινωνικό δυναμικό του τελευταίου, του Συμφώνου της Βαρσοβίας, δέν του έπέτρεπε μακρόχρονης, πολυέξοδης άναμετρήσεις, τό όλο πρόβλημα συνίστατο στό πώς θά αντιμετωπιζόταν η πρώτη, ή αϊφνιδιαστική, ή μαζική επίθεση του τύπου «όλα ή τίποτα». Μία επέλαση, δηλαδή, στρατιωτικών μονάδων υπερενισχυμένων σε δυνάμεις κρούσης και έφοδου, σε τεθωρακισμένα δηλαδή, πού ή θά έφθαναν στόν Άτλαντικό στίς πρώτες κιόλας έβδομάδες ή θά παραδίνονταν από τήν έλλειψη μονάδων στήριξης και άμεσου ή έμμεσου άνεφοδιασμού. Τό ΝΑΤΟ, Άμερικανοί και Ευρωπαίοι, δέν σκεφτόταν παρά αυτή τή μεγάλη σύγκρουση, ιδιαίτερα τόν τελευταίο καιρό, όταν η σοβούσα άποσταθεροποίηση της Σοβιετικής Ένωσης έκανε πολλές ύποθέσεις πιθανές. Τό τελευταίο δόγμα, από τή δεκαετία του 1970 και μετά, έπικέντρωνε τήν προσοχή στίς μονάδες δεύτερου κλιμακίου, ή καταστροφή των όποιων θά έκοδε τήν πιθανή εισβολή σε δύο τμήματα άνικανα για αυτοτελείς έπιχειρήσεις. Τό όπλοστάσιο του ΝΑΤΟ άκολούθησε αυ-

τή τή φιλοσοφία. Έξυπνα όπλα άκριβείας, μεγάλη ικανότητα προσβολής των μετόπισθεν του αντιπάλου, έξαιρετική είδικη χρήση στήν καταστροφή γεφυρών πού τόσο περήφανα έπιδείχθηκε στόν Πόλεμο του Κόλπου. Πρόθεση καταστροφής των σταθερών κομβικών σημείων περισσότερο, παρά προσπάθεια πλήγματος στίς ταχυνήτες δυνάμεις κρούσης — μέχρι πού αυτές να γίνουν άκίνητοι στόχοι από τήν έλλειψη καυσίμων και έφοδίων.

Πέραν τούτου τό τίποτα. Μονάδες ταχείας έπέμβασης για χρήση στόν Τρίτο Κόσμο. Πενήντα ή έξήντα χιλιάδες άερομεταφερόμενων έφεδρειών μέ εκείνα τά γνωστά από τό Κουβέιτ τζιπάκια. Στόν Πόλεμο του Κόλπου αυτοί οι άλεξιπτωτιστές και πεζοναύτες μπόρεσαν να διαφημιστούν εξαιτίας της προφανούς άδυναμίας του αντιπάλου να έπεκτείνει τίς γραμμές έφοδιασμού των τεθωρακισμένων του μονάδων σε άνοιχτό έδαφος χωρίς άεροπορική κάλυψη. Χρειάστηκαν, όμως, μονάδες του ευρωπαϊκού θεάτρου για να γίνει πιστευτή και αξιόμαχη ή συμμαχική ίσχύς. Υπήρξε έξάλλου στό άμερικανικό Πεντάγωνο ή τάση χαρακτηρισμού όλων των έκτός Ευρώπης έστίων σύγκρουσης ως έπεισοδίων «τρομοκρατίας». Ζητήματα πού άφορούν άστυνομική λογική και τακτική και όχι στρατιωτική επένδυση. Οί μικροεπιχειρήσεις στην Καραϊβική, στή δεκαετία του '80, πού διεκπεραιώθηκαν μέ μεγάλη άνεση, στήριξαν αυτή τήν έπιλογή. Μέ τόν τρόπο αυτό, ό μεγάλος στρατός της Δύσης, ό άμερικανικός, έφθασε στό 1993 μέ μία μόνο έκδοχή πραγματικού συμβατικού πολέμου: τήν άνάσχηση εισβολής στίς δυτικοευρωπαϊκές πεδιάδες.

Στήν πρώην Γιουγκοσλαβία ό πόλεμος είναι πραγματικός. Και έπιπλέον δέν έχει σχέση μέ τά δυτικά περί πολέμου σενάρια. Ούτε περί Τρίτου Κόσμου πρόκειται. Τά τζιπ των πεζοναυτών δέν έχουν έλπίδα επιβίωσης σ' έναν πόλεμο όπου οι έλεύθεροι σκοπευτές κάνουν θραύση από τά χίλια ή χίλια πενατάκια μετά. Άπέναντι δέ σε 100.000 όνόλους πού δέν κανουν διάκριση άνάμεσα στό τακτικό και στό άτακτο του πολέμου, δέν άρχει να άντιπαρατάξεις 300.000 για να 'χεις τήν άποφασιστική υπεροχή. Όσο για τά «κομβικά σημεία» ... τρέχα γύρευε. Η Δύση δέν είναι μόνο φτωχή σε ιδέες μπροστά στό Γιουγκοσλαβικό. Είναι επίσης και στρατιωτικά άοπλη.

Τά συναισθήματα κάτω από τά όποια οι ήγεσίες των δυτικών κρατών, των ΗΠΑ έτικεφαλής, αντιμετώπιζουν μία τέτοια κατάσταση δέν μάς είναι γνωστά. Άν και οι προσπάθειες άποκρυψής τους μέσα από μία μεγαλοστομία και μία επιτήδεια καλλιέργεια πλασματικών εικόνων άφήνουν να διαγραφεί κάποιος πανικός. Οί λόγοι του τελευταίου είναι προφανείς. Πλανεται ό φόβος της άναπαραγωγής της βοσνιακής κατάστασης. Και τί θά μπορούσε να κάνει ή άοπλη, άμύχανη, χωρίς πολιτική και ιδέες Δύση, αν αύριο τό Βοσνιακό γινόταν Βαλκανικό; Άν εξαπλωνόταν τό πρόβλημα σε περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ή της Άνατολικής Ευρώπης; Άν μεθ'ούτο άγγιζε περιοχές της Μέσης Άνατολής ή της Βόρειας Άφρικής, όπου ό ίσλαμισμός καραδοκεί, αν εξαπλωνόταν κάποτε στην Άσία; Η νικήτρια Δύση δέν μπορεί να άφήσει κανέναν να πιστέψει ότι δέν έχει άπαντήσεις σ' αυτές τίς άπειρές. Για τούτο και άπελιψμένα μεγαλοστομεί στό προκειμένο. Γι' αυτό και είναι πολύ πιθανό ν' άρχίσει κάποτε άεροπορικές έπιδρομές ή και περιορισμένες χερσαίες έπιχειρήσεις. Δέν φθάνει να είναι κανείς κυρίαρχος και ρυθμιστής των του κόσμου. Πρέπει και να τό έπιβεβαιώνει και να τό άναδεικνύει σε κάθε περίπτωση. Άκόμα κι όταν δέν είναι έτοιμος γι' αυτό.

Η τυχόν δυτική στρατιωτική έμπλοκή στην πρώην Γιουγκοσλαβία δέν θά είναι άποτέλεσμα σιγουριάς, αυτοπεποίθησης και δύναμης. Άποτέλεσμα ξεκάθαρων προθέσεων και πολιτικής. Θά τήν προκαλέσει ό φόβος και ή άμχανία. Για τό λόγο αυτό θά είναι άπροβλεπτες και οι κάθε είδους συνέπειες μιας τέτοιας κίνησης. Άπροβλεπτες για τούς άλλους αλλά και για τούς ίδιους τούς θεωρητικά ήγεμόνες του κόσμου μας. Στά παιγνίδια εξουσίας και ίσχύος, ή νίκη, ό θρίαμβος έμπεριέχει και μία κατάρα! Κι όταν, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο καταλαγιάσουν όλ' αυτά, ή ιστορία, πού δέν τελείωσε, θά καταγράψει τίς έμπειρίες των ανθρώπων πού τά έζησαν και πού τά πλήρωσαν και τά νέα όράματα και τίς ιδεολογίες πού αυτοί θά άναγκαστούν να έφεύρουν για να επιβιώσουν, ιδέες ξένες και έχθρικές στα σημερινά μοιραία άδιέξοδα.

3. Η «έριμνεία» του τί συμβαίνει εκεί και οι ιστορικές ρίζες του προβλήματος, όπως συχνά μεταγράφονται και στόν έλληνικό Τύπο, δείχνουν τί μπορεί να σημαίνει θεωρητική ανεπάρκεια και άφέλεια. Χονδρικά, για όλα φταίει ό κομμουνιστής Τίτο. Πού μοίρασε άδικα τή χώρα και καταπίεσε τίς «έθνικές φιλοδοξίες» των επί μέρους έθνοτήτων. Only this and nothing more!, όπως θά έλεγε και ό τραγικά προβληματισμένος Έντγκαρ Άλαν Πόε. Και για να προκύψει αυτή ή άπόλυτη εϋθύνη, ή ιστορία, ή μνήμη, μεταλλάσσονται και παραλλάσσονται κατά βούληση. Σεχνιέται ότι ό Τίτο θόρηξε τή Γιουγκοσλαβία σε πλήρη έσωτερική διαμάχη και άλληλοσφαγή. Σεχνιούνται τά προβλήματα του βασιλιά Άλέξανδρου και ή «ένοποιητική» του δικτατορία του 1929. Οί δέ Μακεδόνες (τό νεο- ή τό σλαβό- προέκφυαν μετά) θεωρούνται άπλά τιποτικό καταστέυασμα, έρήμην του 1893, του 1903, του 1923, της ΕΜΕΟ και της εν γένει πολύ γνωστής μακεδονικής τραγωδίας. Ιστορία, λοιπόν, δέν υπάρχει και άνετα μπορούμε να τοποθετήσουμε Τίτο και κομμουνιστές στο πεδίο του κακού.

ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ: 'Η άδυσώπητη λογική τῶν ἐθνικῶν κρατῶν

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρίου

«Οἱ ὀρθόδοξοι Βόσνιοι ἔχουν ἐκκαθαρίσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν οἰκοδόμηση ἑνὸς μεγαλοσερβικοῦ ἐθνικοῦ κράτους» (Der Spiegel, 31.5.93).

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ φράση βρίσκονται ὅλες οἱ ἀντιθέσεις πού ἔχουν ὀδηγήσει στὸν πιὸ αἱματηρὸ πόλεμο τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου στὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ ὅλες οἱ ἀντιφάσεις πού διακρίνουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ διεθνῆς κοινότητα ἀντιλαμβάνεται αὐτὸν τὸν πόλεμο.

Ἔχουμε τὸ ὑποκείμενο: οἱ ὀρθόδοξοι Βόσνιοι. Δέν σὰς θυμίζει κάτι; Ἄς ποῦμε τοὺς Ἕλληνες μουσουλμάνους, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦμε ἐμεῖς μὲ βάση τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, τὴν ὥρα πού οἱ ἴδιοι θεωροῦν ἑαυτοὺς Τούρκους; Τὸ γερμανικὸ περιοδικό (καὶ ὄχι μόνον αὐτό) ἐπιμένει νὰ τοὺς ἀποκαλεῖ ὀρθόδοξους Βόσνιους, δηλαδή Βόσνιους, τὴν ὥρα πού οἱ ἴδιοι αἰσθάνονται καὶ διεκδικοῦν νὰ εἶναι Σέρβοι καὶ νὰ ἀνήκουν στὴ Σερβία.

Τὰ μέσα: τὰ μέσα εἶναι βρόμικα. Γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν οἱ Σέρβοι τὸ ὑποκείμενο ὅπως αὐτοὶ τὸ ὀρίζουν, γιὰ νὰ μὴ γίνουν αὐτὸ πού τοὺς ὀρίζουν οἱ ἄλλοι, ἕνας τρόπος ὑπάρχει. Ὁ πόλεμος, ἡ ἐθνικὴ ἐκκαθάριση τῆς περιοχῆς «τους», τῶν ἐδαφῶν «τους», ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους. Τὶς ἐκκαθαρίσεις αὐτὲς κανεῖς δέν τίς παραδέχεται ἀνοιχτά, οὔτε ὁ πιὸ φανατικὸς Σέρβος. Ἄν τοὺς πιέσεις θὰ ἀπαντήσουν ὅτι βρίσκονται σὲ πόλεμο, ὅλοι τὰ ἴδια κάνουν, ὅτι στὸ παρελθόν τὰ σημερινὰ θύματα ἔσφαζαν Σέρβους καὶ ὅτι ἐν πάση περιπτώσει ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα.

Σκοπὸς εἶναι, λοιπόν, ἡ οἰκοδόμηση ἑνὸς «μεγαλοσερβικοῦ ἐθνικοῦ κράτους». Ἄλλὰ ἂν τὸ κράτος αὐτὸ εἶναι ὄντως ἐθνικὸ καὶ ὄχι πολυεθνικὸ, μὲ ποιά λογικὴ τὸ ἀποτελοῦν καὶ τὸ καταδικάζουν ὡς «μεγαλοσερβικό»; Αὐτὸ λοιπόν πού γιὰ τοὺς Σέρβους εἶναι μιά θεμιτὴ καὶ ἐπιθυμητὴ ἐπιδίωξη, τὸ σερβικὸ ἐθνικὸ κράτος, γιὰ τοὺς Δυτικούς εἶναι ἐνδειξη μεγαλοσερβικοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ ἀντίθεση καὶ ἡ σύγκρουση τῶν σερβικῶν ἐπιδιώξεων μὲ τίς ἀντιλήψεις τῆς διεθνούς κοινότητος εἶναι προφανεῖς. Ἄν μάλιστα ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐνδογιουγκοσλαβικὴ αὐτὴ σύγκρουση προὔπηρχε τῆς διάσπασης τῆς Γιουγκοσλαβίας ἢ μᾶλλον ὅτι ἦταν καὶ μία ἀπὸ τίς αἰτίες τῆς, θὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἀνεξάρτητα τοῦ ποιὸς ἔχει δίκιο καὶ ποιὸς ἄδικο, ἡ διεθνῆς κοινότητα μὲ τὸν τρόπο πού ἐπικύρωσε τὴ διάσπαση ἔδρασε ὄχι ὡς διαιτητῆς ἀλλὰ ὡς συνήγορος μίας ἐκ τῶν δύο πλευρῶν.

Δέν εἶναι ἡ ΕΟΚ ἢ ἡ διεθνῆς κοινότητα πού διέλυσε τὴ Γιουγκοσλαβία — αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τονίζεται ξανά καὶ ξανά, καθὼς πολλοὶ Σέρβοι (καὶ Ἕλληνες) δείχνουν ὡς υπεύθυνους γιὰ τὰ δεινὰ τῶν Βαλκανίων τοὺς Εὐρωπαίους. Τὴ Γιουγκοσλαβία τὴ διέλυσαν οἱ ἴδιοι οἱ Γιουγκοσλάβοι, κυρίως οἱ Σέρβοι

καὶ οἱ Κροάτες, πού ἦταν καὶ οἱ στυλοβάτες τῆς. Ἡ ΕΟΚ, ὅμως, συνέβαλε, καὶ μάλιστα ἀποφασιστικά, στὸν τρόπο τῆς διάλυσης, στὶς νέες κρατικὲς ὀντότητες πού θὰ προκύψουν μετὰ τὴ διάλυση. Καὶ ἐπειδὴ τὸ αἷμα πού χύνεται σήμερα ἀφορᾷ αὐτὲς ἀκριβῶς τίς ὀντότητες, ναί, ἡ Δύση εἶναι συνυπεύθυνη γι' αὐτὸ τὸ αἷμα. Εἶναι ὡς πρὸς αὐτὸ ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σήμερα, δύο χρόνια μετὰ, τὰ κράτη ἐκεῖνα τῆς ΕΟΚ πού πρωτοστάτησαν, «πίστεψαν» θὰ λέγαμε, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαλύθηκε ἡ Γιουγκοσλαβία ἐπιμένοντες στὴ λογικὴ τῆς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης, ἄσχετα ἂν τὸ κυριότερο ἐξ αὐτῶν, ἡ Γερμανία, δέν προτίθεται, δέν μπορεῖ νὰ λάβει μέρος ἢ ἴδια. Ἀντίθετα, τὰ κράτη πού σύρθηκαν τότε στὴν ἐσπευσμένη διάλυση διὰ τῶν ἀναγνωρίσεων, κυρίως ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλλάδα, εἶναι ἀπὸ ἐπιφυλακτικά ἕως, τώρα πιά, ἀπορητικὰ.

Μιλᾶμε δέβαια γιὰ κράτη, γιὰ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία τῶν χωρῶν αὐτῶν, γιατί στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ ὁποία κρίνει περισσότερο μὲ βάση τὸ συναίσθημα καὶ τὴν ἰδεολογία καὶ λιγότερο μὲ πολιτικὰ κριτήρια, οἱ διαθέσεις εἶναι πολὺ πιὸ ὁμοιόμορφες. Σὲ ὅλες τίς χώρες, πλὴν τῆς Ἑλλάδας καὶ (γιὰ ἄλλους λόγους) τῆς Γερμανίας, ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ὑπὲρ μιάς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης στὴ Βοσνία.

Ἄλλὰ στὴν κοινὴ γνώμη ὑπάρχουν διαβαθμίσεις. Ὑπάρχουν οἱ ἄπλοϊ ἄνθρωποι πού βλέπουν στὴ Βοσνία τὴν ἱστορία τοῦ ἰσχυροῦ ἐπιτιθέμενου καὶ τοῦ ἀνίσχυρου θύματος καὶ ἐπιθυμοῦν μιά παρέμβαση γιὰ νὰ προστατευθεῖ τὸ θῦμα καὶ νὰ τιμωρηθεῖ ὁ ἐπιτιθέμενος. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ οἱ διαμορφωτὲς τῆς κοινῆς γνώμης πού βλέπουν τὰ πράγματα μέσα ἀπὸ μιά πιὸ «σύνθετη», ἰδεολογικοπολιτικὴ σκοπιὰ. Σὲ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἐπιβάλλεται νὰ ἀσκήσει κανεῖς κριτικὴ. Αὐτὴ ἡ σκοπιὰ ἦταν τόσο σίγουρη γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, γιὰ τίς πράξεις τῆς, γιὰ τὸ δίκιο τῆς, πού μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες νόμιζε, ἢ ἔκανε πῶς νόμιζε (δυστυχῶς μᾶλλον τὸ πρῶτο συνέβαινε), ὅτι στὴ Βοσνία δέν πολεμοῦν οἱ τρεῖς ἐθνότητες ἀλλὰ ὁ γιουγκοσλαβικὸς στρατὸς τοῦ Μιλόσεβιτς (τοῦ γνωστοῦ χασάπη) ἐναντίον τῶν «Βοσνίων» (τῶν γνωστῶν σὲ ὅσους διδάσκονται ἱστορία ἀπὸ τὴν τηλεόραση Βοσνίων). Καὶ ἦταν μόνις τὸ δημοψήφισμα τοῦ Μαΐου πού ἀνάγκασε καὶ τοὺς τελευταίους ὑπερασπιστὲς αὐτῆς τῆς σκοπιᾶς νὰ δοῦν τὸ πρόβλημα τῆς Βοσνίας μὲ ὄρους ὄχι ἔξωθεν σερβικῆς ἐπέμβασης, ἀλλὰ ἐμφύλιου πολέμου. Μὲ δύο χρόνια καθυστέρηση ἢ Δύση ἀντιλήφθηκε (ἂν καὶ δέν τὸ ὁμολογεῖ εὐθέως) τί πραγματικὰ γίνεται στὴ Βοσνία. Κι ἐμεῖς οἱ ἀφελεῖς εἴχαμε τὴν ἀπαίτηση νὰ τὸ προλάβει κιόλας.

Ποιὸ πρῶτο, ποιά μυωπικὰ γυαλιὰ ἐμπόδισαν τοὺς Δυτικούς νὰ κατανοήσουν τί γίνεται καὶ κυρίως τί πρόκειται νὰ γίνεῖ στὴν τότε ἐνιαία ἀκόμα Γιουγκοσλαβία;

Δέν θά μιλήσω ἐδῶ κρίνοντας ἐκ τῶν ὑστέρων. Θά χρησιμοποήσω, ἀντίθετα, αὐτοῦσια ἀποσπάσματα ἀπό παλιότερα κείμενά μου (Πολίτης, τ. 114, Ἰούλιος '91), πού δείχνουν ὅτι ἡ στρέβλωση στὸν τρόπο πού ἡ Δύση ἀντιμετώπιζε τὸ Γιουγκοσλαβικό καὶ τὰ αἰματηρὰ γεγονότα πού ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν ἦταν πράγματι ὁρατὴ ἀπὸ τότε. Ἡ στρέβλωση δέν δημιουργήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου τοῦ ἀκολούθησε στὴ Γιουγκοσλαβία· ἀντίθετα, προϋπήρχε καὶ τροφοδότησε τὸν πόλεμο.

Ὁ δυτικός ρατσισμός

«... Ἀς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὀρισκόμαστε στὰ Βαλκάνια, ὅπου τὰ ψέματα καὶ ἡ ἐξαπάτηση ἀποτελοῦν τὶς ἡμιστες ἠθικές ἀξίες». Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ ὁ Σλοβένος σοσιαλιστὴς βουλευτὴς Βίκτορ Ζάκελ (ἂς σημειώσουμε τὸ γερμανικό ἐπίθετο) προειδοποιεῖ τοὺς συμπατριῶτες του βουλευτὲς, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης στὴ σλοβενική Βουλὴ γιὰ ἐπικύρωση τῆς συμφωνίας τοῦ Μπριόνι, τῆς συμφωνίας πού ἐπιτεύχθηκε μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ΕΟΚ. Τελικὰ ἡ Βουλὴ ἐπικύρωσε τὴ συμφωνία μὲ ἔντεκα μόνο ψήφους κατὰ. Δέν γνωρίζουμε ἂν ὁ κ. Ζάκελ βρισκόταν μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἔντεκα. Σημασία ἔχει ὅτι τὸ ἐπιχειρημὰ του τὸ συμμερίζονται ὅλοι σήμερα στὴ Σλοβενία — γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τὸ χρησιμοποίησε.

Οἱ ἀποσχιστικές τάσεις τῆς Σλοβενίας, ὁ ἐθνικισμός συνοδεύεται — ὅπως συνοδεύονταν πάντα — ἀπὸ τὸ ρατσισμό. Οἱ ἴδιοι οἱ Σλοβένοι θέτουν τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη (στὴν ὁποία προφανῶς ἀνήκουν) καὶ στὰ Βαλκάνια, στοὺς Ἀνατολίτες, ἐκεῖ πού ἀνθεῖ τὸ ψεῦδος, ὁ ἀνορθολογισμός καὶ ἡ ἐξαπάτηση. Ἀκόμα καὶ ὁ Μίλαν Κούντερα (ἂν καὶ ἡ πατρίδα του σύντομα θά ἀντιμετωπίσει, ἂν δέν ἀντιμετωπίσει ἤδη, παρόμοιο πρόβλημα μὲ τὶς ἀποσχιστικές τάσεις τῆς Τσεχίας ἀπὸ τὴ Σλοβακία), σέ μιά συνηγορία του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Σλοβενίας, ἀνέλαβε νὰ προχωρήσει τὸν ἐθνικισμὸ/ρατσισμό σέ βαθύτερα ἐπίπεδα, δίνοντάς του τὶς πολιτισμικές διαστάσεις μιᾶς σύγκρουσης Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Ἡ προαιωνία σύγκρουση λοιπόν, ἡ σύγκρουση διὰ τῆς ὁποίας καθένας, Ἀνατολικὸς ἢ Δυτικὸς, συνειδητοποιεῖται, ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτὸ του μέσω τοῦ ἀντιπάλου του. Ἡ σύγκρουση πού «μιλάει» ἀκόμα στὴν Εὐρώπη, ἔστω κι ἂν τὴ φέρνει πολλὰ χρόνια πίσω. Λέει, λοιπόν, ὁ Κούντερα:

«... Ἀκούμε συχνὰ νὰ γίνεται λόγος γιὰ «βαλκανοποίηση». Μὰ τί σχέση ἔχει ἡ Σλοβενία μὲ τὰ Βαλκάνια; Εἶναι μιά χώρα δυτικὴ, πολὺ κοντινὴ στὴν Ἰταλία (ἡ Τεργέστη εἶναι κατὰ τὸ ἡμισυ σλοβενικὴ — κατὰ ἤξερε ὁ Τζέιμς Τζόνς), καθολικὴ (μὲ ἐμπειρία μάλιστα καὶ τῆς Μεταρρύθμισης), πού ἀνῆκε πολὺ καιρὸ στὴν Αὐστροουγγρική Αὐτοκρατορία, χώρα ὅπου ἡ ἔννοια τῆς Μεσευρώπης (πού γεωγραφικὰ τελειώνει ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ὁ ρωσικὸς καὶ ὁ βαλκανικὸς κόσμος) εἶναι πιὸ ζωντανὴ ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου».

«(...) Οἱ Σλοβένοι καὶ οἱ Κροάτες ἔζησαν τὴ δική τους διαδικασία ἐθνικῆς ἀναγέννησης. Τὸ Γιουγκοσλαβικό κράτος, πού γεννήθηκε μετὰ τὸ 1918 συγχωνεύοντας ὡς ὁμοσπονδία ἕνα κομμάτι τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης (Σερβία) καὶ ἕνα κομμάτι τῆς Δυτικῆς (Κροατία καὶ Σλοβενία), ἀντιπροσώπευε ἕνα ἐνδιάμεσο στάδιο αὐτῆς τῆς διαδικασίας πού σήμερα προχωρεῖ ἀπλούστατα πρὸς τὴ φυσικὴ τῆς ὀλοκλήρωσης».

Νάτη, λοιπόν, ἡ ἔννοια τῆς Μεσευρώπης, νὰ τὴν ἀναδιώκουν οἱ ἴδιοι οἱ λαοὶ τῆς περιοχῆς πού βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὰ συντρίμματα τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων ἀναζητώντας προορισμό, ταυτότητα, συμμάχους. Σάν νὰ μὴν πέρασαν 50 χρόνια, σάν νὰ σταμάτησε τὸ ρολοὶ τῆς ἱστορίας καὶ μαζί τὰ μυαλὰ τῶν ἀνθρώπων στὴ δεκαετία τοῦ '30, σάν νὰ βγήκαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ κατάψυξη καὶ μόλις ξεπάγωσαν συνεχίζουν ἐκεῖ ὅπου εἶχαν μείνει. Μὲ μιά διαφορά: τὸ ἱστορικὸ ἐκκενρὸς τοῦ τότε ἔδειχνε πρὸς τὴ μεριὰ τῆς Ρωσίας, τώρα, μετὰ τὴν κομμουνιστικὴ ἐμπειρία, δείχνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Δύσης καὶ εἰδικότερα τῆς Γερμανίας.

Ἡ νέα — καὶ ταυτόχρονα πολὺ παλαιὰ, ὅπως εἶδαμε — προσπάθεια αὐτοπροσδιορισμοῦ, ἐπιλογῆς στρατοπέδου, φίλων καὶ ἐχθρῶν, ἢ προσπάθεια διαχρονικῆς καὶ ὄχι συγχρονικῆς

κατανόησης τῶν πενήντα χρόνων δεινῶν μὲ τὰ πνευματικὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30 (καθὼς μαζί μὲ τὶς ἀρνητικὲς σθῆνεται καὶ οἱ θετικὲς πνευματικὲς κατακτήσεις τῶν τελευταίων 50 χρόνων) ἀναπόφευκτα καταλήγει στὸν ἐθνικισμὸ, τὸ μίσος καὶ τὸ ρατσισμό. Ἄν ἀποκρυπτογραφήσουμε τὰ λόγια τοῦ Κούντερα (καὶ ὄχι μόνον αὐτοῦ) φαίνεται καθαρὰ ὅτι οἱ μὴ σοβιετικοὶ λαοὶ τῆς πρώην Ἀνατολικῆς-κομμουνιστικῆς Εὐρώπης θεωροῦν ὅτι γιὰ τὰ δεινὰ τους, γιὰ τὰ δεινὰ τῶν Σλοβένων, τῶν Κροατῶν, τῶν Τσέχων, τῶν Οὐγγρων κ.λπ., εὐθύνεται ἕνας πολιτισμὸς πού μὲ τὸν σύγχρονο μανδύα τοῦ κομμουνισμοῦ τοὺς ὑποδούλωσε. Εἶναι ὁ πολιτισμὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς ὀρθοδοξίας, ὁ πολιτισμὸς τοῦ δογματισμοῦ καὶ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ, τοῦ αὐταρχισμοῦ καὶ τῆς αὐθαιρεσίας, πού μὲ σύγχρονους φορεῖς τοὺς Σέρβους ἢ τοὺς Ρώσους ἀντίστοιχα ὑποδούλωσε πολιτισμικά τοὺς γειτονικοὺς δυτικοευρωπαϊκοὺς λαοὺς. Πρόκειται πιά γιὰ μιὰν ἀντίληψη πού διαιρεῖ τοὺς λαοὺς σέ θύτες καὶ θύματα, σέ φίλους καὶ ἐχθροὺς, σέ ἀνώτερους καὶ κατώτερους, σέ μετέχοντες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ σέ μὴ ἱκανοὺς νὰ μετέχουν σ' αὐτό. Μιά διαίρεση διαχρονικὴ, πού πηγάζει πίσω στὰ βάθη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Σέρβοι τμήμα τοῦ Βυζαντίου, ὅπως κι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Οἱ Σλοβένοι καὶ οἱ Κροάτες τμήμα τῆς Δύσης. Ἄλλη ἱστορία λοιπόν, ἄλλη ἐκκλησία, ἄλλη γραφὴ, ἄλλο τοπίο, ἄλλος πολιτισμὸς, ἄλλοι ἄνθρωποι. Προσέξτε τοὺς τίτλους τμητῆς Σλοβενίας: εἶναι κοντὰ στὴν Τεργέστη(!), εἶναι καθολικοὶ καὶ ἀνήκουν πολὺ καιρὸ στὴν Αὐστροουγγρική Αὐτοκρατορία. (...)

Ὡστόσο, μὲ τὴν ἀναδίωξη ἐνός φαντάσματος, τὴν ἀναδίωξή του κατ' ἀρχὴν σὲ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας, οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τείνουν νὰ τὸ καταστήσουν ὕλικὴ πραγματικότητα. Ὄριοθετώντας τὰ νότια/ἀνατολικά τους σύνορα ὡς σύνορα Ἀνατολῆς-Δύσης, τείνουν ταυτόχρονα νὰ παγιώσουν αὐτὴ τὴ διαίρεση. Στὸ παράδειγμα τῆς Γιουγκοσλαβίας, πολὺ φοβόμαστε ὅτι σέ περίπτωση διάσπασης τῆς θὰ διασπασθεῖ ἡ συνέχεια μεταξύ τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου τῆς: ἔστω καὶ τεχνικὴ-τυπικὴ συνέχεια πού εἶχε ἐξασφαλισθεῖ τὸν 20ῦ αἰῶνα. Καὶ ὅτι ἀπὸ κει καὶ πέρα ἡ ἐξέλιξη θὰ δικαιώσει αὐτοὺς πού θέλουν νὰ βλέπουν ὡς νοτιοανατολικὸ σύνορο τῆς Εὐρώπης τὴ Σλοβενία καὶ τὴν Κροατία.

Κι αὐτὸ γιὰ τὴν πληθυσμιακὴ σύνθεση τῆς Σερβίας (καὶ τῶν ὑπόλοιπων δημοκρατιῶν), ἡ ἄθλια οικονομικὴ κατάσταση, τὸ τραῦμα ἀπὸ τὰ χαμένα μεγαλεῖα καὶ ἡ συνακόλουθη ἐχθρότητα πρὸς τοὺς ἀποσχισθέντες (πού θά ἔτεινε νὰ καταστῆ πολιτισμικὴ ἐχθρότητα), ὁ ἀναδιωκόμενος ἐθνικισμὸς μαζί μὲ τὰ ὑπολείμματα τοῦ καθεστωτικοῦ κομμουνισμοῦ, ὅλ' αὐτὰ δημιουργοῦν τὶς χειρότερες προοπτικὲς γιὰ τὴ μορφή καὶ τὸ χαρακτῆρα ἐνός μελλοντικοῦ σερβικοῦ κράτους. Τὰ ἴδια καὶ χειρότερα ἰσχύουν ἂν ἀποσχισθοῦν καὶ οἱ ἄλλες δημοκρατίες τῆς Γιουγκοσλαβίας: μιά πληθώρα κρατῶν καὶ κρατιδιῶν, ἐχθρευόμενα καὶ συγκρουόμενα, θά φέρουν τὴ Βαλκανικὴ ἐκτός τῶν πολιτισμικῶν ὁρίων τῆς Εὐρώπης».

Τὸ γερμανικὸ χρέος

Θά σταματήσουμε ἐδῶ τὴν ἀνασκόπηση, καθὼς τὸ πρίσμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶδαν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τὴ διάσπαση τῆς Γιουγκοσλαβίας εἶναι, νομίζω, προφανές. Τὸ ἐξέφρασαν ἄλλωστε, πιὸ ἔγκυρα, πιὸ «αὐθεντικά» ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους οἱ Γερμανοί, ὅταν, ἀπολογούμενοι κατὰ κάποιο τρόπο γιὰ τὴ διασύνη τους νὰ ἀναγνωρίσουν ἄνευ ἐτέρου καὶ ἄνευ πολλῶν διακανονισμῶν καὶ συζητήσεων τὴ Σλοβενία καὶ τὴν Κροατία, εἶπαν ὅτι δέν μπορούσαν νὰ κάνουν ἄλλιως. Δέν μπορούσαν, τὴν ὥρα πού ἕνα τμήμα τοῦ δικοῦ τους ἔθνος ἀνακτοῦσε τὴν ἀνεξαρτησία του, ἔδρισκε τὴν ἐθνικὴ του ὀλοκλήρωση, νὰ ἀρνηθοῦν σέ ἄλλα ἔθνη τὰ δικαιώματα αὐτὰ.

Γιὰ νὰ τὸ ψάξουμε λίγο. Ἀπὸ ποιούς ἀνακτοῦσαν τὴν ἀνεξαρτησία τους οἱ Ἀνατολικογερμανοί; Ἀπὸ τοὺς Σοβιετικούς, τοὺς Ρώσους πού λέμε (λέγαμε) στὴν καθομιλουμένη, πού γιὰ 50 χρόνια εἶχαν ὑποτάξει ὅλη τὴν Ἀνατολικὴ-Κεντρικὴ Εὐρώπη. Παρὰλληλίζοντας τὴν περίπτωση τῆς Κροατίας μὲ ἐκείνη

της Ανατολικής Γερμανίας, οι Γερμανοί υπονοούν σαφώς ότι και η Κροατία ήταν υποταγμένη σε κάποιους άλλους, και ζητά τώρα την απελευθέρωσή της. Σέ ποιούς ήταν υποταγμένη; Μά, φυσικά στους Σέρβους, που είναι κι αυτοί Σλάβοι και ορθόδοξοι όπως και οι Ρώσοι και παρεμπιπτόντως κομμουνιστές όπως και οι Ρώσοι. Τό ότι ένας ορθόδοξος παπάς στη Μόσχα ή στο Βελιγράδι ήταν εξισορροπημένος ή καταπιεσμένος όσο ένας καθολικός παπάς στο Ζάγκρεμπ ή στη Βαρσοβία, αυτό δεν φαίνεται να περνούσε από τό μυαλό τους. Ακριβώς με τόν ίδιο τρόπο που όταν η ελληνική Δεξιά διαμαρτυρόταν για καταπάτηση τών θρησκευτικών δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία του Έμβερ Χότζα, δεν έπαιρνε υπόψη της ότι τό ίδιο συνέβαινε για όλους τούς Αλβανούς, μουσουλμάνους, ορθόδοξους και καθολικούς.

Θά μπορούσε, βέβαια, κανείς νά δικαιολογήσει λίγο περισσότερο τούς Γερμανούς για τό πρίσμα υπό τό οποίο είδαν τά πράγματα. Για τίς νεότερες, «καλές» γενιές Γερμανών, κυρίαρχο άν και αυστηρά άνομολόγητο ήταν τό αίσθημα της ευθύνης για τήν τύχη που ό γερμανικός ναζισμός, ό πόλεμος και τελικά ή ήττα έφεραν στους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης. Οί Γερμανοί της δεκαετίας του '70 και του '80 αισθάνονται ότι ή έξοδος της χώρας τους κατά τήν περίοδο του ναζισμού από τό μέτρο της ισορροπίας μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ή διατάραξη της ισορροπίας με δική τους ευθύνη ήταν αυτή που χώρισε τελικά τόν κόσμο σε Ανατολή και Δύση, έχοντας ως συνέπεια τήν υποταγή τών λαών της Κεντρικής-Κεντροανατολικής Ευρώπης στην Ανατολή. Με αυτή τήν έννοια μπορούμε νά συμπληρώσουμε, νά ολοκληρώσουμε τό έπιχείρημα τών Γερμανών, νά πούμε αυτό που οι ίδιοι διάσπασαν νά πουν: δεν μπορεί για μās, τούς κυρίως υπεύθυνους για τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, νά καταγονώνται οι συνέπειες της ήττας μας, νά μās επιτρέπεται ή ελπιόμενη με τήν Ανατολική Γερμανία και νά άρνούμαστε τήν αυτοδιάθεση, τήν άνεξαρτησία σε άλλους λαούς της Κεντρικής Ευρώπης που πληρώνουν τά δικά μας άμαρτήματα.

Ίσως όρισμένοι όπαδοί του ύλιστικού πρίσματος τών σφαιρών έπιρροής θεωρήσουν τά παραπάνω ως άφελή. Χωρίς νά παραγνωρίζω αυτή τή διάσταση τών πραγμάτων (δέν άναφέρομαι τώρα σε αυτή, απλώς και μόνο γιατί έδώ εξετάζουμε τό πρίσμα, τήν ιδεολογία μέσα από τήν όποία χειρίστηκε ή Δύση τό Γιουγκοσλαβικό και όχι τήν πολιτική), θέλω παρ' όλ' αυτά νά τονίσω τή σημασία αυτής της πλευράς τών πραγμάτων, τού αισθημάτος δηλαδή της ιστορικής ευθύνης άπέναντι στους κεντροευρωπαϊκούς λαούς, που κατά τή γνώμη μου βάρυνε πολύ στην άποφασιστικότητα τήν όποία επέδειξαν οι Γερμανοί. Τόσο ώστε νά είναι πρόθυμοι νά καταβάλουν τό βαρύ πολιτικό τίμημα, τόν κίνδυνο άπώλειας της συνοχής ή ακόμα και διάσπασης της ΕΟΚ.

Έστω και έτσι όμως, δέν αλλάζει τό γεγονός ότι ό (τότε ύπουργός Έξωτερικών) Χάινς Ντ. Γκένσερ επέλεξε στη Γιουγκοσλαβία ως ταύρος εν ύαλοπωλείω. Τίποτα δέν είναι άναληθέστερο από τήν υπόθεση ότι ή Κροατία (ή και ή Σλοβενία) ήταν κράτος προσδεδεμένο στο άρμα τών Σέρβων, ύπόδουλο σε μία σλαβική (βλέπε σερβική) αυτοκρατορία. Είτε με τή μορφή του Βασιλείου τών Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων από τό 1918, είτε με τή μορφή της Γιουγκοσλαβίας από τό 1929, είτε κυρίως με τή μορφή της Ομόσπονδης Γιουγκοσλαβίας του Τίτο (Κροάτη κι αυτού), ή Κροατία ήταν ό ένας εκ τών δύο θεμέλιων λίθων του γιουγκοσλαβικού κράτους, ό ένας από τούς δύο βασικούς παράγοντες ισορροπίας του γιουγκοσλαβικού και κστ' επέκτασης και του βαλκανικού οικοδομήματος. Με τήν άφαίρεσή της από τό οικοδόμημα, και μάλιστα με διασπαστικό και άπότομο τρόπο, φυσικό ήταν νά γκρεμιστούν τά πάντα. Μαζί και ή συνέχεια ανάμεσα στην Ευρώπη και τά Βαλκάνια.

Τά προαναφερθέντα δέν αντίφασκουν με όσα ύποστηρίξα προηγουμένως, ότι δηλαδή τή Γιουγκοσλαβία τή διέλυσαν οι ίδιοι οι Γιουγκοσλάβοι και όχι ή ΕΟΚ ή ή Γερμανία. Από τή στιγμή που Σέρβοι και Κροάτες δέν μπορούσαν (ή έστω νόμιζαν ότι δέν μπορούσαν) νά συνυπάρξουν, ό διαχωρισμός ήταν άναπόφευκτος. Θά μπορούσε, ώστόσο, νά είχε γίνει με άλλο τρόπο και όχι διά της βίαιης άποσπάσεως τμημάτων στη βάση τών έσωτερικών συνόρων μεταξύ τών διαφόρων δημοκρατιών. Τά σύνορα αυτά άποτελούσαν τήν άναγκαία (άλλά άπ' ό,τι άποδείχθηκε όχι και ικανή) συνθήκη για τήν ύπαρξη της Ομο-

σπονδιακής Γιουγκοσλαβίας. Αυτό ήταν τό νόημά τους. Ήταν σύνορα πάνω στα όποια μπορούσε νά βασιστεί ή ένότητα, δέν ήταν σύνορα πάνω στα όποια μπορούσε νά βασιστεί ή διάσπαση.

Τί έπρεπε νά γίνει; Μά νά δηλωθεί ότι ή Κοινότητα θά άναγνωρίσει εκείνη τή λύση διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας στην όποια θά συμφωνούσαν μετά από διάλογο όλες οι πλευρές, όλες οι ένότητες. Τό ότι μία τέτοια συμφωνία ήταν σχεδόν ότοπική έλάχιστη σημασία είχε. Αντίθετα, με τήν τακτική της άναγνώρισης τών επί μέρους δημοκρατιών που έπιλέχτηκε, τορπιλίστηκε και ή συμφωνία που είχαν πετύχει οι τρεις κοινότητες στη Βοσνία για τή διοικητική-έντική της διαίρεση: μετά τήν άναγνώριση της Σλοβενίας και της Κροατίας, ό Ίζεμπέκοβιτς ύπαναχώρησε, άκύρωσε τή συμφωνία και προκήρυξε τό δημοψήφισμα για τήν άνεξαρτησία της Βοσνίας. Ένα δημοψήφισμα μάλιστα που θεώρησε δεδομένο τό ζητούμενο: που δέν σεβάστηκε τό σύνταγμα τό όποιο, σοφά, άπαιτούσε τή σύμφωνη γνώμη και τών τριών κοινότητων, αλλά άντιμετώπισε τή Βοσνία ως ένα ενιαίο και άδιαίρετο κράτος, στο όποιο οι άποφάσεις λαμβάνονται με πλειοψηφία. Άλλά ή άρχή της πλειοψηφίας προϋποθέτει μία συλλογικότητα, ένα έθνος, ένα πλαίσιο τό όποιο είναι σεβαστό και από τή μειοψηφία. Όταν αυτό τό κοινό πλαίσιο δέν ύπάρχει, δέν μπορεί νά ισχύσει και ή άρχή της πλειοψηφίας και αντίστροφα: ή εφαρμογή της άρχής της πλειοψηφίας τραυματίζει τό όποιο κοινό πλαίσιο.

Έθνικά κράτη ή δημοκρατίες;

Άς έρθουμε λοιπόν στη στιγμή της διάλυσης. Καθώς οι Σέρβοι έθεταν τό αίτημα της «ιστορικής άδικίας» που τούς έγινε από τόν Τίτο και κατά συνέπεια τό αίτημα της ήγεμονίας της δικής τους ένότητας (δικαιώνοντας με τή συμπεριφορά τους εκ τών ύστέρων τή γερμανική, σε επίπεδο κοινής γνώμης, γενικότερα δυτική αντίληψη για τό Γιουγκοσλαβικό ως προβληματικό/καταπίεσης έννοτήτων από ένα μεγαλοσερβικό, αυτοκρατορικό/κομμουνιστικό μόρφωμα), ήταν οι Σλοβένοι και οι Κροάτες που έθεσαν τό αίτημα του χωρισμού, της άποχώρησης από τή Γιουγκοσλαβία. Και έδώ πρέπει νά είμαστε σαφείς: όταν τά ένθη αυτά έθεσαν τό θέμα της άποχώρησης από τήν πολυεθνική όμοσπονδία, έθεταν ταυτόχρονα τό αίτημα της δημιουργίας έντικού κράτους ή μάλλον έντικών κρατών. Αυτό τό αίτημα έθεσαν οι Σλοβένοι, οι Κροάτες, αυτό έθεσαν άργότερα οι Σλαβομακεδόνες και οι Βόσνιοι, δηλαδή ή κυβέρνηση της Βοσνίας.

Θεωρώ τό αίτημα αυτό, όπως τέθηκε από τήν Κροατία πρώτα και τή Βοσνία αργότερα, όπως έγινε δεκτό από τούς Δυτικοευρωπαίους, ως ισοδύναμο μέ κήρυξη πολέμου πρός τή Σερβία. Τόσο ή Κροατία όσο και ή Βοσνία ζήτησαν (και έλαβαν τήν έγκριση) νά δημιουργήσουν έθνικό κράτος στήν επικράτεια πού αυτές κατείχαν ως πρώην Γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες και τών όποιων τά σύνορα ήταν έν πολλοίς διοικητικά.

Ζήτησαν συνεπώς νά συμπεριλάβουν και σερβικούς πληθυσμούς στά νέα έθνικά κράτη πού θά δημιουργούνταν, περίπου 20% τού πληθυσμού της ή Κροατία, πάνω από 30% ή Βοσνία.

Άλλά όταν πέντε από τίς έξι δημοκρατίες (στήν πραγματικότητα τέσσερις) ζητούν νά δημιουργήσουν έθνικό κράτος και τό πετυχαίνουν, είναι φανερό ότι και ή έναπομείνουσα έκτη (ή Σερβία δηλαδή, μαζί μέ τό Μαυροβούνιο) αυτόματα ούδεύει κι αυτή πρός συγκρότηση έθνικού κράτους. Τουτό έμπεριέχεται ως λογική συνέπεια στό αίτημα τών δημοκρατιών πού ζήτησαν τήν άνεξαρτησία τους. Τό αίτημά τους, λοιπόν, σήμαινε ταυτόχρονα ότι τό έθνικό κράτος της Σερβίας δέν θά μπορούσε νά ολοκληρωθεί έθνικά δηλαδή και γι' αυτό τό λόγο θεωρώ τό αίτημα, μέ τόν τρόπο πού προβλήθηκε (λές και δέν ύπηρχαν έκκρεμη προβλήματα πληθυσμού) ως κήρυξη πολέμου ή έστω πρόκληση για πόλεμο μέ τήν Σερβία. Καί βέβαια οί Σέρβοι άνταποκρίθηκαν, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο.

Ίσως μερικοί θεωρήσουν τά περι έθνικής ολοκλήρωσης τών Σέρβων ξεπερασμένα πράγματα, για τά όποια δέν άξίζει νά πολεμούν και νά σκοτώνονται οί άνθρωποι. Θά είχαν όντως δικιο άν δέν αναφερόμασταν στά Βαλκάνια αλλά στή Δυτική Εύρώπη: άν τό αίτημα της έθνικής ολοκλήρωσης είχε έγκαταλειφθεί από όλες τίς πλευρές. Στά Βαλκάνια όμως, όταν ό Κροάτης Τούτομαν θέτει τό αίτημα της δικής του έθνικής ολοκλήρωσης τών Σέρβων, είναι φυσικό νά προκαλεί τήν τρέλα και τό μίσος της άλλης πλευράς.

Άκόμα πιά εύλωττο είναι τό παράδειγμα της Βοσνίας. Ο Ίζεμπέκοβιτς έχει βέβαια τό έλαφροντικό ότι εκεί πού έφτασαν τά πράγματα μέ τή διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, ό μουσουλμανικός πληθυσμός της Βοσνίας δέν μπορούσε νά παραμείνει μέλος ενός κράτους υπό πλήρη σερβική κυριαρχία. Έπρεπε λοιπόν νά ζητήσει και αυτός τήν άπόσχιση. Δέν τή ζήτησε, όμως, για τόν έαυτό του και τούς μουσουλμάνους (πώς θά μπορούσε άλλωστε, αφού δέν ύπηρχε διάχωρισμός πληθυσμών), τή ζήτησε για όλη τή Βοσνία. Ζήτησε δηλαδή τή δημιουργία ενός κράτους όπου ό σχετικά πλειοψηφών πληθυσμός τών μουσουλμάνων θά κυριαρχεί πάνω στους άλλους δύο έθνικούς πληθυσμούς, έμμεταλλούμενος τά πνεύματα πού επικρατούσαν στήν Εύρώπη εκείνη τήν εποχή (και τά όποια επικρα-

τούν άκόμα). Ένός κράτους τό όποιο ή πλειοψηφία τών πολιτών του (Σέρβοι και Κροάτες) δέν τό ήθελαν. Ζήτησε περισσότερα από όσα δικαιούτο και εισέπραξε πόλεμο. Άραγε δέν τό γνώριζε αυτό τή στιγμή πού τό ζητούσε; Ίσως οί Εύρωπαίοι τήν ώρα πού προέβαιναν στίς άναγνωρίσεις νά τό ήξεραν. Αυτόι, μήν μπορώντας νά δούν λέρα από τή μύτη τους, νόμιαν ότι άναγνωρίζουν «δημοκρατίες» τήν ώρα πού άναγνώριζαν έθνη και μάλιστα μέ τήν πιά σκληρή έννοια τού όρου. Άλλά ό Ίζεμπέκοβιτς γνώριζε πολύ καλά τί θά έπακολουθούσε: κανείς δέν είναι άφελής στήν πρώην Γιουγκοσλαβία. Άν κάπου έκανε λάθος είναι ότι πίστεψε πως ή Εύρώπη θά επενέβαινε στρατιωτικά για νά στηρίξει τόν πόλεμο πού αυτός τή στιγμή εκείνη ξεκίναγε. Καί από τότε μέχρι σήμερα αυτή είναι ή προσπάθεια τού Ίζεμπέκοβιτς: νά προκαλέσει τήν επέμβαση της Δύσης, αφού μόνον έτσι μπορεί νά σταθεί τό κράτος του στά πόδια του.

Βέβαια στό αίτημα για τήν άνεξαρτησία της Βοσνίας, ό Ίζεμπέκοβιτς είχε και τήν ύποστήριξη πολλών Γιουγκοσλάβων, Σέρβων δηλαδή ή Κροατών πού παρέμεναν πιστοί στή Γιουγκοσλαβική ιδεολογία. Δέν ήταν όμως αυτή ή κυρίαρχη φύση τού αίτηματός του, όσο και άν όρισμένοι ρομαντικοί θέλουν νά τό δλέπουν έτσι: ή Γιουγκοσλαβία ήταν ήδη νεκρή και κανείς δέν μπορούσε νά τήν ξαναφτιάξει και μάλιστα άποσχισόμενος από αυτή. Η Γιουγκοσλαβία ήταν πάνω άπ' όλα μία ίσορροπία: όπως ή σερβική ήγεμονία διατάρασσε τήν ίσορροπία στήν πραγματική Γιουγκοσλαβία, έτσι και ή μουσουλμανική ήγεμονία κλονίζε τήν ίσορροπία στή δήθεν βοσνιακή της μικρογραφία.

Ο άργός θάνατος της τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας

Ήρθε όμως ή ώρα νά μιλήσουμε για τή Σερβία, για τίς ευθύνες της Σερβίας, αλλά και για τήν κατάσταση στήν πρώην Γιουγκοσλαβία πριν από τή διάλυσή της. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή Σερβία είναι σήμερα ένα άρρωστο, πολύ άρρωστο σώμα. Καί ότι ή άρρώστια είχε εκδηλωθεί πολύ πριν από τήν τελική διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, ήδη από τίς αρχές της δεκαετίας τού '80.

Είναι πολλοί αυτοί πού θεωρούν ως βασικό, πρωταρχικό θά λέγαμε, ύπαίτιο τών δεινών της Σερβίας και όλόκληρης της πρώην Γιουγκοσλαβίας τόν Μιλόσεβιτς, αλλά και τόν Τσόσιτς, τόν Σέβελι, τόν Κάραζιτς κ.ο.κ., τήν πολιτική ήγεσία τών Σέρβων δηλαδή. Τά πράγματα δέν είναι τόσο άπλά και, χωρίς νά παραγνωρίζουμε τίς ευθύνες της πολιτικής ήγεσίας, θά πρέπει νά αναρωτηθούμε για ποιους λόγους τό έθνικιστικό της κάλεσμα είχε τέτοια έμβέλεια στόν σερβικό λαό (όπως αντίστοιχα και ό Τούντομαν στους Κροάτες), για ποιό λόγο άκόμα ή ίδια ή πολιτική ήγεσία από τά μέσα της δεκαετίας τού '80 ρέπει, ύπόκειται, ολοένα και περισσότερο, στόν έθνικισμό. Θά πρέπει άκόμα νά συνειδητοποιήσουμε ότι στήν περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας δέν είναι τρία «άπλά» έθνη πού συγκρούονται (όπως π.χ. θά ήταν οί Ρώσοι μέ τούς Ούκρανούς ή οί Γάλλοι μέ τούς Γερμανούς), δέν είναι κράτη πού συγκρούονται, είναι τρεις πολιτισμοί πού ξεκινούν από παλιά, τρεις «ιστορίες», θά λέγαμε, πού συγκρούονται στό πλαίσιο τού ίδιου φύλου, τού ίδιου «έθνους», άν (κακώς) όρίσουμε τό έθνος μέ τή φυλετική του έννοια. Αιτή είναι και ή έιδοποιός διαφορά της Γιουγκοσλαβικής τραγωδίας σέ σχέση μέ άλλες έθνικές ή μειονοτικές διαφορές σέ άλλα μέρη της Άνατολικής και όχι μόνον Εύρώπης. Αιτός είναι ό λόγος, για νά πω και κάτι πού πιθανότατα δέν τιμά κανέναν «μας», πού ή Γιουγκοσλαβική τραγωδία έχει προκαλέσει τή συγκίνηση, τό ενδιαφέρον, τό καθημερινό αδιάπτωτο ενδιαφέρον στό μεγαλύτερο τμήμα τού πλανήτη: στόν δυτικό κόσμο, στόν ορθόδοξο κόσμο, στόν κόσμο τού Ίσλάμ. Άλήθεια, τί έκταση έχει τό Γιουγκοσλαβικό σέ μία έφημερίδα της Ίαπωνίας ή τής Κεντρικής Άφρικής; Για τούς κατοίκους τού «γρηαιού κόσμου», όμως, τό Γιουγκοσλαβικό θέτει όντολογικά ερωτήματα: από πού έρχόμαστε, ποιό είμαστε, πού πάμε; Τό δυστύχημα για τή Γιουγκοσλαβία αλλά και για όλους μας είναι ότι τά όντολογικά ερωτήματα πήραν και όντολογικές άπαντήσεις. Από όλους. Δέν είναι μόνον οί Σέρβοι ή οί άλλοι Γιουγκοσλάβοι ή οί Άνατολικοευρωπαίοι

πού δρέθηκαν 50 χρόνια πίσω· όλος ό κόσμος δρέθηκε πενήντα χρόνια πίσω.

Άλλά άς ξαναγυρίσουμε στον Μιλόσεβιτς, αυτόν τον έγκροσωπο του Κακού, και στον καθοριστικό, όπως λένε, ρόλο της προσωπικότητάς του στη διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Άν υπαριθμούμε νοερά στο 1981, θα θυμηθούμε ίσως ότι από τους πρώτους μήνες του θανάτου του Τίτο όλος ό διεθνής Τύπος έκανε λόγο για προβλήματα ενότητας της μετατιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας, για διχογνωμίες ή και διχόνοιες μεταξύ των επί μέρους εθνικών ήγεσιών, για τό ένδεχόμενο διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας. Άς μίν ξεχνάμε επίσης ότι λίγο άργότερα, τό 1985, άνέρχεται ό Γκορμπατσόφ στην προεδρία της Σοβιετικής Ένωσης επαγγελλόμενος μεταρρυθμίσεις πού για τους γνώστες — και άπωσήποτε γι' αυτούς πού ζούσαν σέ κομμουνιστικά κράτη — ήταν ή επίσημη προαγγελία του τέλους του κομμουνισμού. Τέσσερα χρόνια άργότερα τό τείχος του Βερολίνου έπεφτε — λίγο μετά έπεφτε και ό ίδιος ό Γκορμπατσόφ. Τό άλλο μεγάλο πολυεθνικό-κομμουνιστικό κράτος, ή Σοβιετική Ένωση, διαλύotan για νά σχηματισθεί ή κοινοπολιτεία των επί μέρους δημοκρατιών/έθνικών κρατών, ή Κοινοπολιτεία πού ούσιαστικά ούδέποτε λειτούργησε.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας ήταν άποτέλεσμα της πτώσης του κομμουνισμού, τό ίδιο όπως και ή διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, άκόμα και της Τσεχοσλοβακίας. Τό πολυεθνικό οικοδόμημα της δεύτερης Γιουγκοσλαβίας ήταν κομμουνιστικό και μόνον έτσι μπορούσε νά υπάρχει ως κράτος. Για τή Γιουγκοσλαβία ήταν ό κομμουνισμός πού καθιστούσε δυνατή τήν υπέρβαση των παλιών διαφορών, άκόμα και του μίσους ανάμεσα στις έθνότητες, καθιερώνοντας ένα νέο πεδίο άδελφότητας έξω από τό πλαίσιο του έθνους, στο όποιο μπορούσε να συναντηθεί και νά συνταχθεί ό Σέρβος μέ τόν Κροάτη. Αυτή ή διεθνική (άς τό πούμε και διεθνιστική) ιδεολογία άποτελοϋσε τήν ένοποιό ιδεολογία της Γιουγκοσλαβίας, συνοδευόμενη, όμως, παράλληλα και από τις ύλικές δυνάμεις πού έγγυώνται τήν ένοποίηση. Τόν στρατό και ή γενικότερα τό καθεστώς, άκόμα και τή φιγούρα του ίδιου του Τίτο. Τέλος, είχαμε και τήν Ισοροπία ανάμεσα στις έθνότητες (καθώς οι Σέρβοι ήταν σχεδόν διπλάσιοι από τους Κροάτες), μέ τόν διαχωρισμό Σερβίας και Μακεδονίας, μέ δημοϋργία άνεξάρτητης Δημοκρατίας της Μακεδονίας από τήν πρώην σερβική έπαρχία/κατάκτηση του Βαρδάρη, μέ τό καθεστώς άυτονομίας στο Κοσσυφοπέδιο και τή Βοϊδοτινα.

Τί θα γινόταν λοιπόν όταν θα κατέρρεε τό κομμουνιστικό κράτος; Ποιό κράτος θα έπαιρνε τή θέση του; Η άπάντηση ήταν, όπως άλλωστε και σέ όλη τήν υπόλοιπη Άνατολική Εϋρώπη, προφανής: τό έθνικό κράτος. Δηλαδή τά έθνικά κράτη, καθώς — αυτό δέν πρέπει νά τό ξεχνάμε — ή Γιουγκοσλαβία σύμφωνα και μέ τό ίδιο τό σύνταμά της δέν ήταν κράτος έθνικό αλλά πολυεθνική όμοσπονδία. Ίσως αυτή νά ήταν μία από τις άδυναμίες της τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας — ό Τίτο φρόντισε περισσότερο νά έξισοροπήσει τους έθνικισμούς παρά νά τους εξαλείψει. Όπως λέει και ό πρώην δήμαρχος του Βελιγραδίου και νϋν άντικαθεστωτικός Μπογκντάνοβιτς, «ή σερβική Άκαδημία Έπιστημών, όπως άλλωστε και ή κροατική, ή άλβανική και ή μακεδονική, ύπήρξαν πάντοτε έργαστήρια παραγωγής του έθνικισμού».

Η γιουγκοσλαβική συνείδηση λοιπόν δέν καλλιεργήθηκε ως έθνική συνείδηση, για τόν πολύ κόσμο ή Γιουγκοσλαβία ήταν περισσότερο ένα κράτος/καθεστώς παρά ένα κράτος-έθνος. Κάποια μορφωμένα στρώματα των πόλεων είχαν άποκτήσει ίσως γιουγκοσλαβική συνείδηση, μπορεί ένα τμήμα της διανοήσης νά έμφορείτο από τόν γιουγκοσλαβισμό ως διεθνισμό (και αυτό φαίνεται στη Βοσνία σήμερα), για τή μεγάλη μάζα των ανθρώπων όμως ίσχυαν οι πατροπαράδοτες έθνικές έντάξεις.

Όταν λοιπόν τό '81 ό ήγέτης και παράλληλα τό ένοποιητικό σύμβολο, ό Τίτο, παθαίνει, όταν ταυτόχρονα μέσα στη δεκαετία γίνεται στους πάντες έμφανές ότι και τό κοινωνικό σύστημα στο όποιο βασίζεται ή Γιουγκοσλαβία, ό κομμουνισμός, καταρρέει διεθνώς, όταν δηλαδή είναι φανερό ότι ή ίδια ή Γιουγκοσλαβία καταρρέει, τότε οι πάντες αρχίζουν νά ψάχνονται. Τί θα πάρει τή θέση της; Ποιές θα είναι οι άυριανές κρατικές ένότητες; Και άκόμα περισσότερο: Ποιοί είμαστε;

Μέσα σ' αυτό τό κλίμα αρχίζει νά εϋδοκιμεί ή παντοειδής άναζητήση των ριζών, δηλαδή των ένοποιητικών στοιχείων των νέων κρατών-έθνών, των νέων συλλογικότητων. Μέσα σ' αυτό τό κλίμα ό Ίζεμπέκοβιτς, ήδη τό 1983, δηλώνει μέ τό Ισλαμικό μανιφέστο τίς θρησκευτικές του ρίζες — άσχετα άν τό άποκηρύσσει μερικά χρόνια άργότερα. Μέσα σ' αυτό τό κλίμα οι Σέρβοι αρχίζουν νά προβληματίζονται για τή μελλοντική Σερβία. Καταγγέλλουν τά τεχνητά σύνορα του Τίτο, τό '86 ή Άκαδημία τους δημοσιεύει τό δικό της μανιφέστο: όπου Σέρβος και Σερβία (Τσόσιτς). Λίγο άργότερα ό Μιλόσεβιτς καταργεί τό καθεστώς άυτονομίας στο Κοσσοβο και τή Βοϊδοτινα ώστε νά τονίσει ότι κατά τήν έπερχόμενη διάλυση οι περιοχές αυτές είναι άναπόσπαστα τμήματα της Σερβίας. Όλοι δροϋν έν ύψει τους έπερχόμενης διάλυσης, φέροντάς τήν ταυτόχρονα πύο νότα.

Όπως σέ όλη τήν Άνατολική Εϋρώπη, έτσι και στη Γιουγκοσλαβία ή κατάρρευση του κομμουνισμού έφερε τό ρολόι της ιστορίας πενήντα τουλάχιστον χρόνια πίσω. Οι πολιτικές δυνάμεις, τά πολιτικά πνεύματα «άκούμπησαν» στα δρώμενα εκείνης τής εποχής, οι άνθρωποι ξαναδύηκαν τήν ψυχή τους, τίς διαθέσεις τους, εκεί πού τίς είχαν άφήσει. Αυτό, όπως είπαμε, έγινε παντού και ήταν φυσικό νά γίνει. Η διαφορά της Γιουγκοσλαβίας μέ άλλες χώρες ήταν ή ιδιαίτερα άνάμαλη, συγκρουσιακή κατάσταση πού κυριαρχούσε σέ όλη τή χώρα μέχρι τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι λοιπόν άπαραίτητο, πριν καταδικάσουμε, νά γνωρίσουμε, νά κατανοήσουμε.

Η προπολεμική Γιουγκοσλαβία

Κατ' άρχήν σχετικά μέ τήν Κροατία. Η καθολική θρησκεία έπικρατεί εκεί από τόν 10ο-11ο αιώνα, παρ' ότι ή χώρα είχε βρεθεί και υπό δυζαντινή κυριαρχία. Από τόν 12ο αιώνα ή χώρα κυριαρχείται από τους Ούγγρους και από τό 1526 μέχρι τό 1718 από τους Όθωμανούς. Από κει και έπειτα αρχίζει και πάλι ή κυριαρχία της Ούγγαρίας ή της Αϋστροουγγαρίας μέχρι τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σ' αυτό τό κρίσιμο διάστημα κατά τό όποιο δημιουργείται ή έθνική συνείδηση των νεότερων εϋρωπαϊκών κρατών, στην Κροατία άναπτύσσεται τό ρεύμα του Ιλλυρισμού και άργότερα του σλαβισμού, μέ κατεύθυνση αρχικά τήν άπελευθέρωση, τήν άνεξαρτησία και κατόπιν τήν ένωση όλων των Σλάβων, τήν ένωση μέ τή Σερβία δηλαδή. Από τά μέσα του περασμένου αιώνα μέχρι τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ό πολιτικός στόχος του κροατικού διαφωτισμού είναι ό γιουγκοσλαβισμός, στόχος πού επιτυγχάνεται μέ τήν ένωση των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων τό 1918. Άν θέλουμε νά σκιαγραφήσουμε μέ δύο λόγια τήν έσωτερική πολιτική διαίρεση των Κροατών, τά δύο πολιτικά στρατόπεδα δηλαδή πού κυριάρχησαν και πού συγκρούστηκαν ήδη από τόν περασμένο αιώνα, θα λέγαμε ότι τό στρατόπεδο του κροατικού συντηρητισμού έβλεπε πρós τήν Ούγγαρια και τήν Κεντρική Εϋρώπη, τό δέ προοδευτικό, αστικό στρατόπεδο πρós τήν ένωση των Σλάβων, προσανατολισμό τόν όποιο άργότερα υιοθέτησε και τό κομμουνιστικό κίνημα της Κροατίας. Κατά τόν Μεσοπόλεμο οι προοδευτικοί Κροάτες βρέθηκαν μεταξύ δύο πυρών. Τό κοινό κράτος μέ τή Σερβία ήταν ένα πεδίο σύγκρουσης μέ τόν σερβικό άγροτικό συντηρητισμό, τήν ίδια στιγμή πού οι αντίστοιχοι συντηρητικοί της Κροατίας καλλιεργούσαν χωριστικές τάσεις πού ενισχύονταν από τίς δυνάμεις του μετέπειτα Άξονα. Από τό 1933 ή όργάνωση των Ούστασι (υπό τόν Πάβελιτς, πρώην λοχαγό των Αϋστριακών) έρχεται σέ συνεννόηση μέ τόν Χίτλερ και τό επιτελείο του Πάβελιτς εγκαθίσταται στο Βερολίνο. Οι Ούστασι είναι ή όργάνωση των άκροδεξιών και μετέπειτα ναζιστών Κροατών, σέ αντιπαλότητα μέ τους Τσέτσιν, τους Σέρβους παλαίον συντηρητικούς φιλοβασιλικούς. Πρόκειται για μιάν αντίθεση πού πνίγει τους προοδευτικούς, φιλελεύθερους Κροάτες, οι όποιοι βρίσκονται σέ πολιτικό άδιέξοδο έχοντας νά αντιμετώπισουν από τή μία τους Κροάτες φασίστες και από τήν άλλη τους Σέρβους συντηρητικούς, πού μέσω της μοναρχίας ήθελαν νά κατοχυρώσουν τή μονοσερβική ήγεμονία. Παρ' όλ' αυτά, παρ' όλο τό άδιέξοδο, παρ' όλες τίς εκατέρωθεν πολιτικές δολοφονίες, πού άργότερα μετατράπηκαν σέ γενοκτονία, ή πλειοψη-

φία του κροατικού λαού εξακολουθεί να ψηφίζει «σλαβικά», να στηρίζει την ένωση υπερψηφίζοντας είτε, άρχικά, τον Κροάτη Ράντιτς, είτε, μετά την δολοφονία του, τον Σέρβο στρατηγό Ζίγκοβιτς.

Κατά την είσοδο των Γερμανών ακολουθήσε η γενοκτονία των Σέρβων από τους Ουστάσι (τό αυτό έπραξαν στη Βοσνία και οι μουσουλμάνοι), για να έρθει ύστερα ο Τίτο και να δώσει τη λύση την όποια έδωσε. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα δύο πρώτα χρόνια της γερμανικής κατοχής οι Τσέτσικς ήταν η ισχυρότερη αντιστασιακή οργάνωση, από το '42-'43 και μετά όμως ο λαός, Σέρβοι αλλά και Κροάτες και άλλοι, πλαισιώνει τους παρτιζάνους του Τίτο.

Η κατάρρευση, ή χρεοκοπία του κομμουνισμού κατά τη δεκαετία του '80 καθίσταται ταυτόχρονα και χρεοκοπία όλου του ιστορικού ρεύματος του κροατικού διαφωτισμού, τό όποιο είτε άρχικά με την άστική του, είτε άργότερα με την κομμουνιστική του μορφή ένστερνίστηκε και ύλοποίησε τις ιδέες του γιουγκοσλαβισμού. Ο γιουγκοσλαβισμός ήταν μία ιστορική διαδρομή, ή όποια κατέληξε στον κομμουνισμό και χρεοκόπησε μαζί του. Μπροστά σ' αυτή την ιστορική χρεοκοπία, για πρώτη φορά τον τελευταίο αιώνα ο κροατικός λαός στρέφεται προς τό έτερο ιστορικό ρεύμα, προς την άλλη ιστορική παράταξη του κεντροευρωπαϊκού συντηρητισμού και μετέπειτα ναζισμού, την παράταξη που έβλεπε προς την Αυστροουγγαρία και άργότερα προς τη Γερμανία του Χίτλερ.

Αυτές είναι οι καταβολές του Τούτσμαν και της παράταξής του, ή ιστορική της μήτρα, ή επικράτηση της όποιας κάνει τους Σέρβους να άναγνωρίζουν σ' αυτή (και κατ' επέκταση στην Κροατία) τους Ουστάσι, τη Γερμανία, τον Χίτλερ. Πόσο φασίστας μπορεί να είναι σήμερα ο Τούτσμαν; Κανείς δέν μπορεί να τό πεί. Τό σίγουρο, όμως, είναι ότι από αυτή τη μήτρα κατάγεται.

Και ή Σερβία; Από την τελική άναγνώριση του βασιλείου της «μικρής» Σερβίας τό 1878, ή δυναστεία των Όθροένοβιτς ξεκινά έναν άδιάκοπο άγώνα καταδίωξης των φιλελεύθερων, προοδευτικών στοιχείων του τόπου, έχοντας συνάψει και μυστική συνθήκη με τους Άψβούργους, με την όποια ή Σερβία καθίστατο ουσιαστικά ύποτέλη της Αυστροουγγαρίας. Με έξέγερση του στρατού (1903) έρχεται ή αντίπαλη δυναστεία των Καραγιώργηδων στην έξουσία, ή όποια υίοθετεί τον γιουγκοσλαβισμό αλλά και γενικότερα τά βαλκανικά όράματα του Ρήγα Φεραιού (τό 1906 γίνεται τελωνιακή ένωση Σερβίας - Βουλγαρίας). Τό Βελιγράδι καθίσταται ουσιαστικά τό κέντρο των κινήσεων ανά τη Βαλκανική Όμοσπονδία, ή δέ ένταση με την Αυστροουγγαρία επιδεινώνεται τό 1908 με την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (πρώην όθωμανική έπαρχία) στην Αυστροουγγαρία.

Η συγκρότηση της Σερβίας γίνεται λοιπόν μέσα σε μία διαρκή άντιπαλότητα προς τις κεντρικές δυνάμεις ενώ σε αντίθεση (μερικώς) με την Έλλάδα, ή διαδικασία συγκρότησης δέν αποδέλεπαι τόσο στη δημιουργία άμιγώς εθνικού κράτους, όσο σε μία υπερεθνική βαλκανική, πανσλαβική όντότητα που θά προέκυπτε από την άποσύνθεση των δύο αυτοκρατοριών: της Όθωμανικής και της Αυστροουγγαρικής. Οι Βαλκανικοί και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος συνετέλεσαν ώστε μέσα σε πέντε χρόνια τό Βελιγράδι από κέντρο του μικρού σερβικού βασιλείου να κατάρσει πρωτεύουσα μιας τεράστιας πολυεθνικής βαλκανικής έκτασης, καθώς στους μέν Βαλκανικούς Πολέμους οι Σέρβοι άπελευθερώνουν/κατακτούν έδάφη της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά δέ τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ένώνονται με τους Κροάτες και Σλοβένους σε κοινό βασίλειο υπό τον Πέτρο Καραγιώργεβιτς.

Από τό σημείο αυτό και μετά ή Σερβία και οι Καραγιώργηδες δρούν μάλλον άντιδραστικά στο πλαίσιο του νέου κράτους. Οι συγκεντρωτικές τάσεις της μοναρχίας, ή καθυστέρηση των Σέρβων — άγροτών κατά πλειοψηφία — έναντι των Κροατών, ή έξόντωση των σερβικών φιλελεύθερων στοιχείων από την προηγούμενη δυναστεία, ή πληθυσμιακή υπεροχή τους στο πλαίσιο του νέου κράτους, ή αίσθηση του πόλου γύρω από τον όποιο ιστορικά συγκροτήθηκε τό κράτος αυτό συνετέλεσαν στην έκδήλωση ήγεμονιστικών διαθέσεων. Ο συγκεντρωτισμός ως μέσον θεωρείτο θεμιτός άφου βοήθησε την έπίτευξη του καλού σκοπού: πίσω από τά άποκεντρωτικά αίτήματα των προοδευ-

τικών Κροατών τό Βελιγράδι έβλεπε τους άυτονομιστές Ουστάσι και πίσω από αυτούς τις Κεντρικές Δυνάμεις, τον μεγάλο αντίπαλο.

Κάπου εκεί, έν μέσω πολιτικών δολοφονιών, άποχωρήσεων των Κροατών βουλευτών, δικτατοριών προς άποκατάσταση της κρατικής/σλαβικής ένότητας, κυβερνήσεων που διαπραγματεύονταν με τις δυνάμεις του Άξονα την ώρα που ο λαός τασσόταν άνεπιφύλακτα με τους Δυτικούς, ο πόλεμος βρήκε τό Βελιγράδι, για να ακολουθήσει ύστερα ή 2η Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Νά, λοιπόν, σε ποιά έποχή επιστρέφουν οι Σέρβοι όταν με την κατάρρευση του κομμουνισμού γυρίζουν πενήντα χρόνια πίσω: στην περίοδο κατά την όποια ο σερβικός ήγεμονισμός είναι τό μέσο για την κατοχύρωση του ίερού, του καλού σκοπού: του γιουγκοσλαβισμού, τον όποιο επιβουλεύονται οι δυνάμεις του Άξονα.

Άλλά ποιά είναι ή Σερβία, ποιά ήταν ή Σερβία, από που άρχίζει και που τελειώνει; Δυστυχώς ως προς αυτό ή ιστορία δέν δίνει άπάντηση, καθώς από τό μικρό άνεξάρτητο βασίλειο της Σερβίας πέρασαμε μέσα σε μία πενταετία σε ένα πολυεθνικό κράτος. Παρουσιάζεται έτσι το φαινόμενο οι Σέρβοι να ξεκινούν σήμερα τον πόλεμο έχοντας στο μυαλό τους τη μεγάλη, την υπερεθνική Σερβία, να προτείνουν συνεχώς ευρύτερες πολυεθνικές όμοσπονδίες (βλέπε πρόταση προς την Έλλάδα), στην ένθεση, όμως, να πολεμούν εκεί που ύπάρχουν ως εθνότητα, για τη συγκρότηση του εθνικού τους κράτους: στην Κράινα και στη Βοσνία οι Σέρβοι ζητούν την ένωση των περιοχών τους με τό κέντρο, την ύπαγωγή τους στο εθνικό κράτος. Δέν θέλουν να άνήκουν σε άλλο κράτος ή σε άλλο έθνος ως μειονότητα. Δέν θέλουν από πλειοψηφία να μεταβληθούν σε μειοψηφία, χωρίς να έχουν χάσει κάποιον πόλεμο — και μάλιστα με πρωτοβουλία των δυνάμεων εκείνων της Κεντρικής Ευρώπης που πάντα ήταν αντίπαλες των Σέρβων.

Τό βοσνιακό πρόβλημα

Ποιά θά είναι τά εθνικά κράτη και τά μεταξύ τους σύνορα, που θά προκύψουν από τη διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, την άναποφευκτη μετά την κατάρρευση του γιουγκοσλαβισμού και του κομμουνισμού, του σύγχρονου πολιτικού του φορέα; Με αυτόν τον τρόπο έπρεπε να είχε τεθεί έξαρχής τό έρώτημα και όχι ως ζήτημα άναγνώρισης της Σλοβενίας και της Κροατίας στα προηγούμενα διοικητικά τους σύνορα. Αυτή ή άναγνώριση είχε ως άναπότρεπτη συνέπεια την ίκανοποίηση του αντίστοιχου αίτήματος και όλων των άλλων δημοκρατιών, τη μετατροπή των διοικητικών συνόρων του Τίτο σε έξωτερικά σύνορα, τον έμφύλιο πόλεμο και τό μακελειό στη Βοσνία. Ειδικά με τη Βοσνία παρουσιάστηκε μάλιστα τό άντιφατικό φαινόμενο την ώρα που διαλυόταν ή Γιουγκοσλαβία, που κατέρρεε ο γιουγκοσλαβισμός, ο όποιος στο κάτω κάτω ήταν ένα κίνημα με δάθος δύο αιώνων, ένα κίνημα που κόντευε να δημιουργήσει ένα έθνος, την ίδια ώρα να κατασκευάζεται τό βοσνιακό υβρίδιο, τό όποιο έπίμονα επί ένα χρόνο βαφτιζόταν από τη διεθνή κοινότητα ως έθνος. Άν είναι δυνατόν αυτό που δέν κατάφερε δύο αιώνων ιστορία να τό καταφέρει μία σύσκεψη δώδεκα ύπουργών Έξωτερικών της ΕΟΚ.

Ήταν επίσης παντελώς άστοχο που ή όλη διαδικασία ξεκίνησε, έτσι όπως ξεκίνησε, με πρωτοβουλία της Γερμανίας, του προαιώνιου έχθρου. Οι Σέρβοι, που ούτως ή άλλως βρίσκονταν ήδη νοερά στο 1939, άπλως βεβαιώθηκαν ότι ή επιστροφή στο παρελθόν δέν είναι φαντασίωσή τους αλλά πραγματικότητα. Ποιός δέν θυμάται τον πρώτο καιρό του πολέμου, τότε με τον άποκλεισμό του Ντουμπρόβνικ, όταν οι Σέρβοι κάλεσαν τους «συμμάχους» τους (έτσι πίστευαν), δηλαδή τους συμμάχους του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, Έλληνες, Βρετανούς, Άμερικανούς, να διαπιστώσουν πως δέν άληθεύουν οι κατηγορίες ότι βομβάρδισαν περιοχές άμάχων στην πόλη; Όποια ή έκπληξη τους, αυτόν που πίστευαν ότι πολεμούν τον Χίτλερ, όταν λίγους μήνες μετά οι έφημερίδες των συμμάχων όνόμαζαν τον Μιλόσεβιτς Χίτλερ, τους Σέρβους σφαγείς των λαών και βανυσους καταπατητές των άνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Μπορούσε άραγε να σταθεί βοσνιακό κράτος στα πόδια του;

Θά μπορούσε ίσως αν ο γιουγκοσλαβισμός ήταν —κατά κάποιον περιεργο τρόπο στή Βοσνία σέ αντίθεση μέ τήν υπόλοιπη Γιουγκοσλαβία— όχι μόνο ζωντανός αλλά και δρών, δηλαδή μάχιμος όπως ήταν κάποτε. Σήμερα ο γιουγκοσλαβισμός είναι ατομική στάση, στάση ορισμένων από τούς άμαχους πού χαρακτηρίζει κυρίως τά μορφωμένα στρώματα τών πόλεων και βέβαια τίς μεικτές οικογένειες. Δέν υφίσταται δηλαδή ο γιουγκοσλαβισμός ως πολιτική δύναμη στή Βοσνία, ή πολυπολιτισμική ιδεολογία τής Όσλομπόντεγγιε και τών άμάχων του Σεράγεβο μπορεί νά είναι συμπαθής σέ όλους μας και νά συγκινεί, αλλά είναι ραψωδιακή. Δέν άπαντάει στό ερώτημα ποιός πολιτισμός (ό οποίος θά υπερβαίνει τούς τρεις πολιτισμούς πού συγκρούονται) θά κυριαρχήσει στή Βοσνία, σέ έναν τόπο δηλαδή όπου ή ειρήνη ήταν μάλλον ένα διάλειμμα στήν ιστορία: τό μάλλον άναγκαστικό διάλειμμα τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας (όταν οί Σλάβοι πού άνήκουν στήν αίρεση τών Βογομίλων — άρκετά διαδεδομένη στή Βοσνία — έξιολαμίζονται από αντίθεση προς τόν έπίσημο χριστιανισμό) και τό πραγματικό διάλειμμα τής 2ης Γιουγκοσλαβίας του Τίτο, τής Γιουγκοσλαβίας πού επαγγέλληκε τήν υπέρβαση τών συγκρουόμενων θρησκειών, τών συγκρουόμενων πολιτισμών.

Άλλά αυτή ή Γιουγκοσλαβία, στό μυαλό τών ανθρώπων, ήταν άποτέλεσμα μιάς ιστορικής διαδρομής. Μιάς διαδρομής του σλαβικού άπελευθερωτισμού, μέ τούς ταυτόχρονους άγώνες εναντίον τών Κεντρικών Δυνάμεων και τών Όθωμανών, μιάς διαδρομής πού σφραγίστηκε από τό κροατικό προοδευτικό άστικό στοιχείο και τόν σλαβικό άπελευθερωτισμό τών Σέρβων. Θέλω νά πώ ότι για τόν Σέρβο, όπως και για τόν Κροάτη άλλωστε, ή Βοσνία του Τίτο ήταν «δική του», ήταν τό άποτέλεσμα τών δικών του άγώνων και άνήκε στό δικό του κράτος, ήταν έθνικό του δημιούργημα. Λέμε σήμερα για τούς Σέρβους τής Βοσνίας (ή τούς Κροάτες τής Βοσνίας) αλλά μέχρι πριν δύο χρόνια τό αίσθημα τών ντόπιων ήταν ότι πρόκειται για τή Βοσνία τών Σέρβων, για τή Βοσνία τών Κροατών, για τή Βοσνία τών Σερβοκροατών Γιουγκοσλάβων.

Μπορούσε ο Ίζεμπέκοβιτς νά θεωρηθεί εκπρόσωπος αυτής τής Βοσνίας, συνεχιστής αυτής τής ιστορικής διαδρομής και όχι άνατροπέας τής; Δέν μπορούσε και, αν υποθέσουμε ότι ή διεθνής κοινότητα έπρεπε νά έπιμείνει σέ μιάν ένιαία Βοσνία, αυτή δέν έπρεπε νά σχηματισθεί υπό τόν Ίζεμπέκοβιτς. Ο Ίζεμπέκοβιτς δέν ήταν παρός ό ήγήτης μίας εκ τών τριών κοινοτήτων, αυτός ήταν ό ρόλος του, ήγήτης πού σύμφωνα μέ τό σύστημα έναλλασσόταν στήν προεδρία μέ τούς ήγέτες τών άλλων δύο κοινοτήτων. Όταν ο Ίζεμπέκοβιτς παραδίχαζε τή συμφωνία τών τριών κοινοτήτων για νά προκηρύξει τό δημοψήφισμα ερχόμενος σέ συμφωνία μέ τούς Κροάτες, για τούς Σέρβους ήταν προφανές ότι από εκεί και στό έξής θά ζούν σέ μία ξένη χώρα, όχι στή δική τους. Γι' αυτούς έπρόκειτο για μιά άνατροπή τών ιστορικών δεδομένων του τελευταίου αιώνα στά Βαλκάνια, άνατροπή πού επιτεύχθηκε μετά από σύμπραξη τών Κεντροευρωπαίων (Κροατών) μέ τούς Όθωμανούς (μουσουλμάνους) και, τό κυριότερο, έπρόκειτο για τήν ίδια τους τή ζωή: δέν ήθελαν από μέλη τής πλειοψηφίας νά ζήσουν ως μειονότητα, σέ ξένο και μάλιστα εχθρικό κράτος. Τό γεγονός ότι οί ίδιοι οί Σέρβοι συνέβαλαν τά μέγιστα στήν αναδίωση αυτής τής εχθρότητας λίγη σημασία έχει πιά εκείνη τή στιγμή.

Τό δράμα μέ τή Βοσνία είναι ότι κάθε μέρα πού περνάει, κάθε λάθος πού γίνεται ή κάθε γεγονός πού συμβαίνει καθιστά πιά δύσκολη τή λύση του Βοσνιακού. Αν ή συμφωνία τών τριών κοινοτήτων για διοικητική διαίρεση τών περιοχών τους μπορούσε νά εφαρμοστεί πριν ένάμιση χρόνο, σήμερα έχει καταστεί τελείως άνεφάρμοστη. Μετά από τόσο αίμα, κανείς μουσουλμάνος δέν μπορεί νά ζήσει άνάμεσα σέ Σέρβους, κανείς Σέρβος άνάμεσα σέ μουσουλμάνους κ.ο.κ. Όλοι κινδυνεύουν νά υποστούν τήν εκδίκαση τών αντιπάλων κι αν κάποιος «Γιουγκοσλάβος» δέν κινδυνέψει από τούς αντιπάλους, τότε κινδυνεύει νά υποστεί τήν εκδίκαση τών δικών του.

Η κοινή γνώμη και οριζόμενοι πολιτικοί τής Δύσης, όπως έπίσης και ένα μικρότερο τμήμα τής ελληνικής κοινής γνώμης, θεωρούν ως λύση τή στρατιωτική επέμβαση υπό τήν άμτροπία του ΝΑΤΟ ή του ΟΗΕ. Στή βοσνιακή τραγωδία βλέπουν τή συγκρούση του Κακού μέ τό Καλό, του ίσχυρού μέ τόν αδύνατο, βλέπουν τούς επιτιθέμενους και τά θύματα. Και ζητούν μέσω τής

επέμβασης τήν τιμωρία του θύτη, τήν προστασία του θύματος.

Θεωρώ τόν προβληματισμό αυτό αν όχι άστοχο πάντως άγονο. Άγονο γιατί δέν άπαντάει, δέν άσχολείται μέ τό πολιτικό ερώτημα, μέ τό πολιτικό πρόβλημα για τό οποίο σκοτώνονται σήμερα στή Βοσνία: ποιό κράτος ή ποιά κράτη θά προκύψουν από αυτή τήν πρώην όμόσπονδη δημοκρατία; Η επέμβαση τών Δυτικών τελικά ματαιώθηκε, γιατί θά άπαιτούνται «500 χιλιάδες άνδρες και 100 χιλιάδες φέρετρα». Θυσίες δηλαδή πού κανένα δυτικό κράτος δέν ήταν πρόθυμο νά καταβάλει. Άνοησίες: ή επέμβαση ματαιώθηκε γιατί οί Δυτικοί δέν μπορούσαν νά δώσουν πολιτική λύση στό πρόβλημα, τήν όποία θά στήριζαν μέ στρατιωτικά μέσα. Γιατί τό βοσνιακό κράτος, τή δημιουργία του όποιου υποστηρίζουν, δέν γίνεται δεκτό από τόν πληθυσμό του, από τούς Σέρβους άρχικά, από όλες τίς κοινότητες πλέον σήμερα. Αυτός είναι άλλωστε ό λόγος πού θά άπαιτούνταν τόσο πολλοί άνδρες και τόσο πολλά φέρετρα για πάρα πολλά χρόνια.

Όσοι υποστηρίζουν τή στρατιωτική επέμβαση και τή στρατιωτική «λύση» στό πρόβλημα, κατά τήν άποψη μου διακατέχονται από τή λογική του έγκλήματος και τής τιμωρίας, από τή λογική τής εκδίκησης, προσθέτοντας έτσι έναν τέτοιο αντιμαχόμενο παράγοντα στίς τρεις κοινότητες πού αντιμάχονται σήμερα στή Βοσνία και καθιστώντας τήν επίλυση του προβλήματος ακόμα πιά δύσκολη. Έπιπλέον, καθώς έπιμείνουν πραγματικά σέ μία λύση τήν όποία δέν μπορούν νά υποστηρίξουν (στρατιωτικά) ούτε μπορούν νά επιβάλουν (πολιτικά), διαιωνίζουν τό πρόβλημα διαιωνίζοντας ταυτόχρονα τά δεινά εκείνων (κυρίως δηλαδή τών μουσουλμάνων αλλά και γενικότερα του άμαχου πληθυσμού) υπέρ τών όποιων δήθεν κόπτονται. Τό «δήθεν» δέν άναφέρεται στήν κοινή γνώμη, άναφέρεται περισσότερο σέ διπλωμάτες και πολιτικούς τής διεθνούς κοινότητας: ή έπιμονή τους στή λύση τής ένιαίας και άνεξάρτητης Βοσνίας δέν έχει νά κάνει μέ τό ένδιαφέρον τους για τήν ίδια τή Βοσνία όσο μέ τό ένδιαφέρον τους νά μίν τραυματιστούν κάποιες διεθνείς άρχές (κυρίως τό άπαραβίαστο τών συνόρων), νά μίν τραυματιστεί τό κύρος τής Δύσης (πού άναγόρευσε, καλώς ή κακώς, τά διοικητικά σύνορα σέ έξωτερικά σύνορα). Κάθε φορά πού διαβάζω τή λέξη «aggressor» σέ δυτικά έντυπα, κάθε πού διαβάζω τίς προτροπές «νά μίν υποκύψουμε στίς άξιόμισηνες του επιτιθέμενου» ή «νά μίν επιβραβεύσουμε τόν επιτιθέμενο» δέν παύω νά άναρωτιέμαι εναντίον ποιού έννοούν ότι επιτίθενται οί Σέρβοι. Έναντίον τών μουσουλμάνων ή εναντίον τής σιδηράς δυτικής βούλησης, ή όποία πρέπει νά επιβληθεί έστω και αν τά έκανε θάλασσα.

Έθνικά κράτη

Μπορεί νά είναι κυνικό, μπορεί νά είναι επώδυνο, όμως δέν ύπάρχει άλλη λύση για αυτό πού άρχισε και συνεχίζεται στήν πρώην Γιουγκοσλαβία από τό νά ένστερνιστούν οί πάντες τήν ιδέα τής έξ ύπαρχης δημιουργίας νέων εθνικών κρατών. Δέν πρόκειται για θέση άρχής, πρόκειται για πραγματιστική πολιτική θέση και ταυτόχρονα ιστορική άναγκαιότητα. Μακάρι νά μπορούσε νά επιζήσει τό πολυεθνικό, πολυπολιτισμικό Σεράγεβο. Άλλά και ή πολυεθνική Θεσσαλονίκη, ή Κωνσταντινούπολη, ή Σμόρνη, για νά έρθουμε στά πιά κοντινά μας. Όμως καμιά από τίς πολυεθνικές βαλκανικές πόλεις δέν επέζησε τής δημιουργίας εθνικών κρατών.

Οί πληθυσμοί χωρίστηκαν, έφυγαν, στίς χειρότερες περιπτώσεις κάτω από σφαγές και πίεση, στίς καλύτερες οικειοθελώς. Και βλέπουμε ακόμα και σήμερα τούς ελληνικούς πληθυσμούς (π.χ. Βορειοηπειρώτες, Κωνσταντινουπολίτες, Πόντιους) νά μεταναστεύουν, νά μεταναστεύουν οικειοθελώς προς τό εθνικό κέντρο, για νά βρουν έναν τόπο νά ζήσουν καλύτερα, μιά δουλειά νά δουλέψουν, άσφάλεια για τά παιδιά τους. Οί χαμένες πατρίδες γίνονται όλοένα και περισσότερο αντικείμενο λαογραφίας, γιατί οί ίδιοι οί πληθυσμοί, ό πραγματικός και όχι ό φανταστικός λαός, οί άνθρωποι δηλαδή, τό θέλησαν (κάτω από τήν πίεση τών εξέλιξεων βέβαια) έτσι.

Έτσι και ή Βοσνία άργά ή γρήγορα θά χωριστεί στα τρία. Ένα κομμάτι τής θά ένωθεί μέ τή Σερβία, ένα άλλο μέ τήν Κρο-

ατία, ένα τρίτο, μουσουλμανικό, θά αυτονομηθεί. Ένιαία Βοσνία δέν μπορεί πιά νά υπάρξει, όπως δέν πόρρεσε νά υπάρξει ένιαία καί άνεξάρτητη Μακεδονία, παρά τήν επιθυμία άρχων κρατών, από τή στιγμή πού δέν τό ένστερνίστηκαν οί πληθυσμοί πού κατοικοῦσαν στή μείζονα Μακεδονία, τουλάχιστον από τήν εποχή τοῦ μακεδονικοῦ άγώνα. Κι όπως σήμερα Μακεδόνες κατέλξε νά αυτονομάζεται ένα μόνο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας, οί Σλαβομακεδόνες, έτσι καί στήν Βοσνία, μετά τόν «βοσνιακό άγώνα», Βόσνιοι θά καταλήξουν (καταλήγουν ἤδη) νά αυτονομάζονται μόνο οί μουσουλμάνοι τῆς Βοσνίας. Οί υπόλοιποι διεκδικοῦν νά άνήκουν σέ άλλο ἔθνος.

Τό πραγματικό ζητούμενο σήμερα είναι ὁ διαχωρισμός, ἡ «ἐθνική ἐκκαθάριση» άν θέλετε, νά μήν γίνεται μέ τήν πειθώ τῶν όπλων καί τοῦ αίματος. Νά βρεθεῖ μιά λύση διαχωρισμοῦ στήν όποία θά συμφωνήσουν όλοι, ώστε οί πρόσφυγες νά φεύγουν όχι γιά νά μή χάσουν τή ζωή τους, όχι γιά τήν Κροατία, τή Γερμανία ἢ τή Σερβία, αλλά γιά νά βροῦν κάπου άλλοῦ στή Βοσνία τή γῆ πού θά τοῦς φιλοξενήσει καί τό σπίτι πού θά τοῦς στεγάσει.

Αλλά ἄς μή θεωρηθεῖ ὅτι ἡ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν δέν παρουσιάζει δυσκολίες. Πρώτα πρώτα στήν ἴδια τή Βοσνία. Οί μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν δέν πρέπει νά είναι μαζικές καθώς ἡ σημερινή πληθυσμιακή κατανομή δέν ἐξασφαλίζει συνέχεια τῶν Σέρβων τῆς Βοσνίας μέ τή Σερβία οὔτε τῶν Κροατῶν μέ τήν Κροατία. Οί Σέρβοι, αγρότες κατά πλειοψηφία, κατέχουν πάνω από τό 60% τῆς γῆς, σέ αντίθεση μέ τοῦς μουσουλμάνους πού κατέχουν μικρότερη ἔκταση, καθώς πολλοί είναι συγκεντρωμένοι στίς πόλεις. Ὑπάρχει, τέλος, καί ἡ βιομηχανία καί σημαντικότερα ὄρυχια (κυρίως σιδηρομετάλλευμα), τά όποία θά πρέπει νά μοιραστοῦν μέ «δίκαιο» τρόπο. Ποιός, όμως, είναι ὁ δίκαιος τρόπος; Νά πάρει ἡ κάθε ἐθνική κοινότητα τῆς Βοσνίας αυτό πού τῆς ἀναλογεῖ (δηλαδή οί μουσουλμάνοι τό 40%) ἢ νά πάρει τό κάθε ἔθνος τῆς μείζονος Γιουγκοσλαβίας αυτό πού τοῦ ἀναλογεῖ από τή Βοσνία (όπότε οί μουσουλμάνοι θά ἔπαιρναν λιγότερο από τό 10% τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς);

Ακόμα πῶ σύνθετα είναι τά υπόλοιπα προβλήματα τῆς Γιουγκοσλαβίας. Τί θά γίνει μέ τοῦς Σέρβους τῆς Κράινα, τί θά γίνει μέ τό Κοσσυφοπέδιο — γιά νά σταθοῦμε στά δύο ἐκρηκτικότερα; Ἡ λύση τῆς ἐξ ὑπαρχῆς δημιουργίας ἐθνικῶν κρατῶν προϋποθέτει, καθώς δέν μπορεί νά ἐφαρμόζονται δύο μέτρα καί δύο σταθμά, τήν προσάρτηση τῆς Κράινα στή Σερβία ἀλλά καί τήν άνεξαρτησία τοῦ Κοσσυφοπεδίου καί —γιατί όχι;— τήν προσάρτησή του στήν Ἀλβανία. Ὅμως τίς λύσεις αυτές κανείς δέν τίς θέλει. Οί Κροάτες δέν θέλουν νά ἀκούσουν κουβέντα γιά τήν Κράινα, οί Σέρβοι γιά τό Κοσσυφοπέδιο, τήν κοιλίδα τους καί παιδιάδα τῆς ιστορικῆς ἥττας τους από τοῦς Ὁθωμανούς. Δέν τίς πολυθέλει οὔτε ἡ διεθνῆς κοινότητα καθώς κάτι τέτοιο συνεπάγεται ἀλλαγῆ ἐξωτερικῶν (γιά τό Κοσσυφοπέδιο) ἢ ιστορικῶν (γιά τήν Κράινα) συνόρων, ἡ όποία θά μπορούσε νά ἀποτελέσει προηγούμενο γιά ἀμφισβήτηση συνόρων σέ άλλα μέρη τῆς γῆς. Δέν τίς θέλει οὔτε ἡ Ἑλλάδα καθώς προσπαθεῖ νά ἀποτρέψει τή «Μεγάλη Ἀλβανία» (ἡ λέξη θυμίζει τή «Μεγάλη Σερβία» πού λέγαμε προηγουμένως). Κι όμως; συμφέρον τῆς Ἑλλάδας είναι ἡ συνολική εἰρήνη στά Βαλκάνια καί όχι ἡ κατασκευή ἁξόνων καί ἀντιἁξόνων. Καί εἰρήνη δέν μπορεί νά υπάρξει μέ ἀνοιχτά τά κάθε λογῆς ἐθνωτικά καί μειονοτικά προβλήματα.

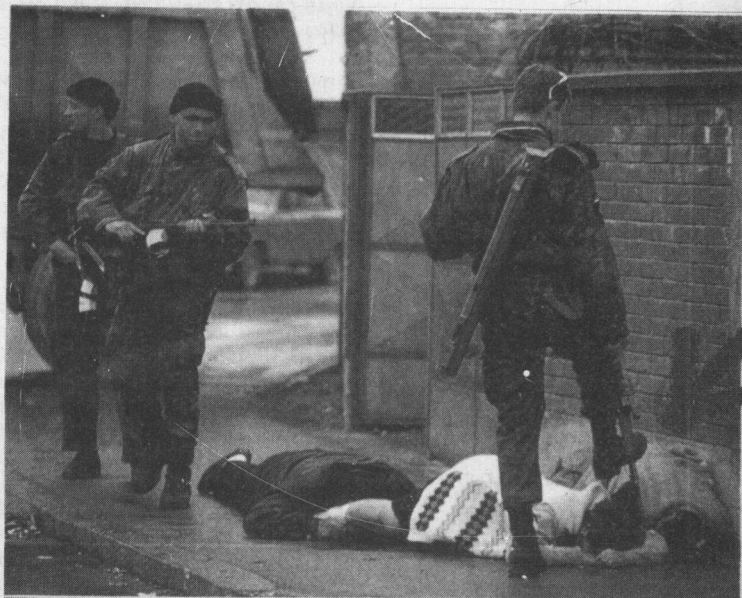
Καί τό κυριότερο: τά ἀμίγως ἐθνικά κράτη (τό δικό του καί τῶν άλλων) δέν τά θέλει ὁ Μιλόσεβιτς. Ὁ Μιλόσεβιτς, πού δέν δέχεται κουβέντα γιά τό Κοσσυφοπέδιο, πού ἀντίθετα συναινεί στό σχέδιο Βάνς - Ὁσεν γιά τή Βοσνία, χαρίζοντας (σέ πρώτη φάση) σέ ἄλλο κράτος τοῦς Σερβοβόσνιους. Καί πού, από ὅ, τι λέγεται, ἐπιδιώκει σέ ένα δεύτερο στάδιο νά «δώσει» τήν Κράινα στοῦς Κροάτες παίρνοντας σέ ἀντάλλαγμα τό δικό τους μερίδιο από τή Βοσνία. Είναι αυτές οί κινήσεις τοῦ Μιλόσεβιτς πού ξεσήκωσαν ἐναντίον του τόσο τοῦς Σέρβους τῆς Βοσνίας ὅσο καί ἐκείνους τῆς Κράινα. Παρ' ὅτι όμως, γιά τήν ὥρα, οί ἐκτός Σερβίας Σέρβοι ματαίωσαν τά σχέδια τοῦ Μιλόσεβιτς, ἄξιζει, νομίζω, νά τά ἀποκρυπτογραφήσουμε, καθώς

ἀποκαλύπτουν τήν ἀπάντησή πού ὁ ἴδιος καί ὀριζόμενοι ἄλλοι Σέρβοι δίνουν στό ἐρώτημα ποιά θά είναι ἡ μελλοντική Σερβία, ἢ μᾶλλον ὁ μελλοντικός Γιουγκοσλαβισμός.

Γιατί είναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Μιλόσεβιτς ἐπιμένει στήν ὀνομασία Γιουγκοσλαβία, τήν ὥρα πού ἡ πραγματική Γιουγκοσλαβία, ἡ ένωση δηλαδή τῶν Σέρβων καί τῶν Κροατῶν διαλύεται. Ἐκεῖνη ἡ Γιουγκοσλαβία προήλθε από τήν ένωση τῶν Σ(κ)λάβων πού ἀπελευθερώθηκαν από τίς δύο αυτοκρατορίες, τήν Ἀυτροουγγρική καί τήν Ὁθωμανική. Ἄν λάβουμε υπόψη ὅτι ὁ Μιλόσεβιτς είναι πρόθυμος νά δώσει τήν Κράινα στήν Κροατία, νά σεβαστεῖ δηλαδή τά ἱστορικά σύνορα τῆς Ὁθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας μέ τήν Ἀυτροουγγαρία (οί Σέρβοι τῆς Κροατίας ἦταν σολδάτοι, μέτοικοι αγρότες δηλαδή πού τοῦς εἶχε δοθεῖ συνοριακή γῆ από τοῦς Ἀυστριακοῦς προκειμένου νά λειτουργοῦν ὡς φρουροί τῶν συνόρων), ὅτι από κει καί κάτω διεκδικεῖ ὅ, τι άνήκε στήν «ὀθωμανική» Γιουγκοσλαβία, άν λάβουμε τέλος υπόψη τίς προτάσεις γιά ὀμοσπονδία μέ τήν Ἑλλάδα καί τό ταξίδι του στά Σκόπια γιά νά πείσει τόν Γκλιγκόρφ νά μπει στόν ἁξονα Βελιγραδίου-Σκοπίαν-Ἀθήνας, γίνεται νομίζω φανερό ὅτι τό Βελιγράδι ἐμφορεῖται ἀκόμα από τήν παλιά ὀμοσπονδιακή συνείδηση, μόνο πού ἔχει ἀντλήσει τά ἀπαραίτητα ἱστορικά διδάγματα: ἀπό ὀμοσπονδία τῶν Σλάβων σέ ὀμοσπονδία τῶν ὀρθόδοξων, ἀπελευθερωμένων Βαλκανίων. Τά στενά ρούχα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους δέν βολεύουν τόν Μιλόσεβιτς. Καί ἡ ἰδεολογία τοῦ σλαβικοῦ ἀπελευθερωτισμοῦ καί τῆς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας ἀπό ἀπελευθερωτική τείνει νά καταστῆ καταπιεστική καί ἐπεκτατική.

Αὐτή ἡ ἰδεολογία, αὐτή ἡ ἐθνική συνείδηση συνιστά τό πραγματικό πρόβλημα τῆς Σερβίας. Αὐτή ἄλλωστε είναι καί τό ἀντικείμενο τῶν ἐσωτερικῶν συγκρούσεων καί διαιρέσεων ἀνάμεσα στή Σερβία καί τοῦς Σέρβους ἐκτός Σερβίας, ἀνάμεσα στόν Ντράσκοβιτς καί τόν Μιλόσεβιτς. Ὅλοι αὐτοί, ὀλοι (σχεδόν) οί Σέρβοι, είναι σύμφωνοι στόν πόλεμο σήμερα. Ἀκόμα καί ὁ φιλειρηνιστής, ὅπως τόν θεωροῦν Δυτικοί διανοούμενοι σέ ἐκκλιση γιά τήν ἀπελευθέρωσή του, Ντράσκοβιτς. Ἐκεῖ πού διαφωνοῦν είναι γιά ποιό λόγο γίνεται ὁ πόλεμος. Καί ἐνῶ ὁ πραγματικός πόλεμος γίνεται ἐκεῖ πού ὑπάρχουν Σέρβοι, είναι δηλαδή πόλεμος γιά τή συγκρότηση ἐθνικοῦ κράτους, στά μωλά ὀρισμένων ὁ πόλεμος ἀφορᾶ κάτι εὐρύτερο από τό σερβικό ἔθνος.

Οί Σέρβοι δέν ἔχουν βρεῖ ἀκόμα τόν ἱστορικό αὐτοπροσδιορισμό τους, δέν ἔχουν μπορέσει νά ἑναρμονίσουν τήν ἐθνική τους συνείδηση μέ τόν περίγυρό τους καί μέ τόν σύγχρονο κόσμο. Ἐναν κόσμο πού πυροδότησε (καί πυροβολεῖ) τόν ἄρρωστο ἀντί νά τόν δοθηθεῖ.

Ὁ καιρός τῆς κατάθλιψης

τῆς Τζούλια Κρίστεβα

— Γιά νά χαρακτηρίσετε τή σημερινή διεθνή κατάσταση χρησιμοποιήσατε πρόσφατα τήν ἔκφραση ἢ «Εὐρώπη νοσταλγεί τό ἔθνος». Τί ἐνοεῖτε μ' αὐτό;

Οἱ ἐπισκέψεις πού μοῦ δόθηκε ἡ ἐνκαιρία νά κάνω ὡς πανεπιστημιακός καί συγγραφέας σέ πολλές εὐρωπαϊκές χώρες καί οἱ ἐμπειρίες ὡς ψυχολόγος μέ τούς ἀσθενεῖς μου μέ ἔκαναν νά διαπιστώσω μίαν ἀναλογία παράξενη. Γιά διάφορους λόγους — ἀνεργία, πολιτικές καί κοινωνικές δυσκολίες, ἀπώλεια ἰδανικῶν — τό φαινόμενο τῆς κατάθλιψης, μέ τήν ψυχαναλυτική ἔννοια τοῦ ὅρου, τείνει νά γενικευθεῖ. Μεταφράζεται δέ ὡς κρίση ταυτότητας. Δέν ξέρει πιά ὁ κόσμος τί εἶναι, δέν ἔχει ἐπιθυμίες, προοπτικές, ἀναδιπλώνεται στόν ἑαυτό του, σπίτι του, κολλουριάζεται στό κρεβάτι του, κλαίει. Εἶναι δυνατόν νά φτάσει κι ὡς τήν αυτοκτονία. Ἀλλά τό ἴδιο φαινόμενο τῆς κατάθλιψης μοῦ φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά τό διαπιστώσει κανεῖς σέ πολλά εὐρωπαϊκά ἔθνη: δέν ξέρουν πιά ποιές εἶναι οἱ ἀξίες τους, ποιοῦ τό μέλλον τους, καί ὡς ἐκ τούτου ἀρνοῦνται κάθε συλλογικό σχέδιο, γιατί τούς φαίνεται ἀπειλητικό.

— Νομίζετε ὅτι τό «κακό» αὐτό χτυπάει καί τή Γαλλία;

Τό φαινόμενο γιά τό ὅποιο μιλῶ εἶναι πολύ καθαρό στίς ἀνατολικές χώρες. Ἐξηγεῖται ἀπό τήν ἐθνική ταπείνωση πού ἐπέβαλε ὁ κομμουνισμός σέ τόσους λαούς, καί τώρα, μή διαθέτοντας πλέον μίαν εἰκόνα ἐθνικῆς περηφάνειας, προσπαθοῦν ν' ἀποκτήσουν μιά νέα, σκληρή καί καθαρή. Ἡ προσπάθεια αὐτή τούς φέρνει ἀναγκαστικά σέ σύγκρουση πρός τούς γείτονές τους, τούς ὁδηγεῖ ἀκόμη καί σέ ἀδελφοκτόνους πολέμους, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ἀλλά καί σέ προηγμένες χώρες συναντᾶ κανεῖς αὐτή τήν ἀπώλεια τῆς αὐτοπεποίθησης, αὐτή τή διαταραχή τῆς ταυτότητας πού χαρακτηρίζει τήν κατάθλιψη. Οἱ Γάλλοι, παρά τήν Ἀντίσταση καί τόν ντεγκωλικό ἐνθουσιασμό, δέν εἶναι σίγουροι ὅτι κέρδισαν τόν πόλεμο. Ἐπιπλέον αἰσθάνονται ὅτι ἀπειλοῦνται ἀπό τούς μετανάστες, σίγουροι αὐτοῖ γιά τίς θρησκευτικές τους ἀξίες καί τίς κοινωνικές τους διεκδικήσεις· αἰσθάνονται νά τούς ἀπειλεῖ ὁ τεχνολογικός ἀνταγωνισμός ἄλλων προηγμένων χωρῶν, δέν ἔχουν καμιά σιγουριά ὅτι θά κερδίσουν. Τή χώρα διαπερνᾶ ἕνα εἶδος ἐθνικῆς ταπείνωσης. Ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος οἱ Γάλλοι ἔξω-

θοῦνται σ' ἕνα εἶδος ἀντίδρασης πού ὀνομάζεται «μανιακή ἀντίδραση», πράγμα πού τό βλέπει κανεῖς καθαρά στήν περίπτωση τῶν ψηφοφόρων τοῦ Ἑθνικοῦ Μετώπου: δέν ξέρω ποιός εἶμαι καί γι' αὐτό ἀρπάζομαι ἀπό μίαν ὑπεραξιωμένη εἰκόνα πού μοῦ ἐπιτρέπει νά στέκομαι ὀρθίος, ἐνῶ συνάμα μοῦ ἐπισημαίνει ἕναν ἀποδιοπομπαῖο τράγο, ἕναν ἐχθρό, ἐναντίον τοῦ ὁποίου μάχομαι.

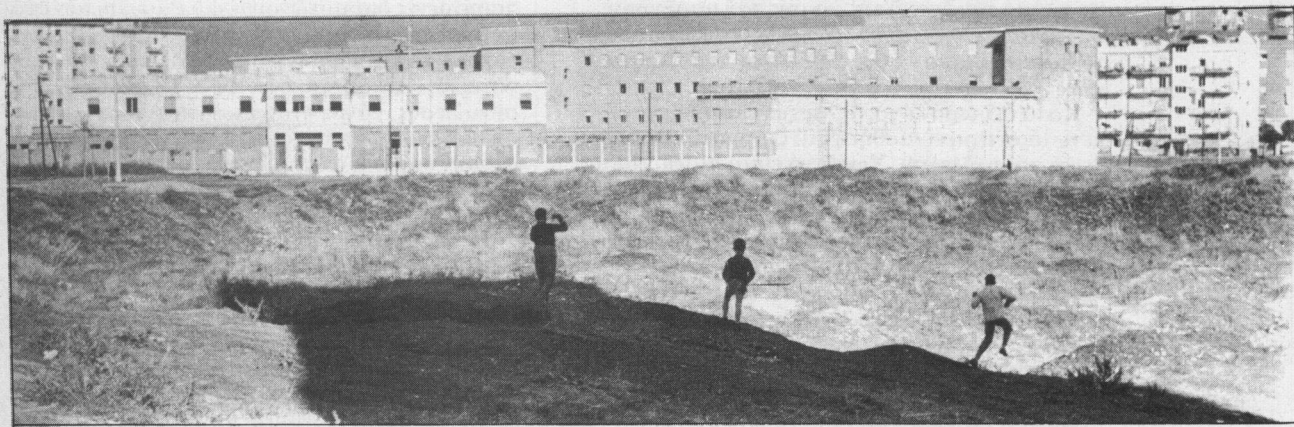
Ὁ καταθλιπτικός καλύπτεται σ' ἕνα καθοῦκι, ἀντλεῖ ἀξίες ἀπό ἀρχαῖκές ταυτότητες, ὅπως τό ἔδαφος, τό αἷμα, ἡ λατρεία τῆς γλώσσας. Προσφεύγει δηλαδή σέ ὅ, τι εἶναι πιό οἰκογενειακό, πιό ζεστό, πιό μητρικό. Ἡ κατάθλιψη στά ἔθνη, πού ἀπορρέει ἀπό τό θρυμματίσμα τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν, ὁδηγεῖ συχνά στήν ἀπολογία τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς, πράγμα πού πλάθει μιά γλώσσα μίσους, μιά γλώσσα ἀπαράδεκτη, κι αὐτό σέ μίαν Εὐρώπη μέ σεβάσματα ἱστορία πολιτισμοῦ.

— Ἀλέξανδρο σ' αὐτές τίς διαταραχές θά ἔπρεπε παρά ταῦτα ν' ἀρνηθεῖ κανεῖς τό ἐθνικό φαινόμενο;

Θά ἦταν παράλογο νομίζω κάτι τέτοιο, ἀκόμη κι ἂν εἶναι πολύ δύσκολο ἂν πάρει κανεῖς ὑπόψη τήν κάπως μανιακτική πνευματική μας παράδοση. Δηλαδή εἴτε εἶμασθε ὑπέρ τοῦ ἔθνους καί κινδυνεύουμε νά περιπέσουμε στίς μισαλλόδοξες ἐξάρσεις τοῦ ἐθνικισμοῦ εἴτε εἶμασθε κοσμοπολίτες καί ξεχνᾶμε τό ἔθνος. Ἐμεῖς οἱ διανοούμενοι τῆς Ἀριστερᾶς εἶμασθε ἰδιαίτερα ὑπεύθυνοι πού δέν κατέστη δυνατόν νά ἀνοιχθεῖ ἕνας νέος δρόμος ἀνάμεσα στίς δύο ὑπερβολές. Ἐπί πολύ καιρό ἡ πλειοψηφία ἀπό μᾶς, ὄντας κομμουνιστές, διεθνιστές ἢ τριτοκοσμικοί, θεώρησε τό ἐθνικό φαινόμενο ὡς ἀρχαῖκή ἐπιβίωση, ρεβανιστική. Ὅταν ἄνδρες ὅπως ὁ Ντέ Γκὼλ ἢ ἄλλοι ἐθνικοί ἡγέτες θέλησαν νά δώσουν σέ λαούς ταπεινωμένους λίγη ἐλπίδα ἐξάροντας τήν ἰδέα τοῦ ἔθνους, οἱ διανοούμενοι τῆς Ἀριστερᾶς διόλου δέν κατανόησαν τήν ἀναγεννητική ἀξία τοῦ διαθήματος αὐτοῦ καί τούς ἐξαπέστειλαν στούς παλαιούς δαίμονες τοῦ παραδοσιακοῦ ἐθνικισμοῦ.

— Πῶς βλέπετε αὐτή τήν οὔτε μανιακή οὔτε καταθλιπτική νέα ἰδέα τοῦ ἔθνους;

Θά πρέπει κατ' ἀρχήν νά ἐπαναξιολογήσουμε τήν ἰδέα τοῦ ἔθνους βασιζόμενοι στήν ἱστορία, τή γλώσσα, τόν ἐθνικό πολιτισμό καί παράλληλα νά τό ἐνσωματώσουμε σέ ἀνώτερα σύνολα. Νομίζω

ότι έχουμε την τάση να ενδιαφερόμαστε αποκλειστικά για την ενσωμάτωση των διαφόρων πολιτισμών των μεταναστών, μās νοιάζει μόνο αυτό που ονομάζουμε πολιτισμική ανάμειξη. Άλλά δέν μπορεί να υπάρξει πολιτισμική ανάμειξη παρά μόνο στη βάση μιας εθνικής κουλτούρας, ύγιους και περήφανης. Η πολιτιστική ανάμειξη είναι είδος ένοφθαλμισμού που δέν μπορεί να πιάσει παρά μέσα σε ένα εθνικό σώμα, σ' ένα σώμα που δέν αισθάνεται ταπεινωμένο κι ή ταυτότητά του δέν είναι τραυματισμένη. Νομίζω, όμως, ότι ή γαλλική ταυτότητα είναι τραυματισμένη. Λέγεται συχνά στη Γαλλία και στο έξωτερικό ότι ή Γαλλία έχει μιά γερασμένη, άποκοιμισμένη κουλτούρα, ότι ή οικονομία της δέν είναι ανταγωνιστική, ότι οι καλλιτέχνες της είναι πολύ «frenchies» ή αντιπαραγωγικοί κ.λπ. Για μένα, ό ρόλος των διανοουμένων, προδιαγεγραμμένων από τά μίντια, σε μιά πρώτη φάση θά έπρεπε να είναι ή έπαναξίωση της εθνικής κουλτούρας και παράλληλα προπαρασκευή για τό άνοιγμα στη γειτονική πορτογαλική, την ισπανική, τή γερμανική κουλτούρα, στην κουλτούρα του Μαγκρέμπ. Είναι ώστόσο σημαντικό να ξέρουμε ότι αυτή ή όσμωση με τίς γειτονικές κουλτούρες πρέπει να γίνει μέσα σ' ένα κλίμα αυτόπεποιθησης, να μη φανεί ως παραιτήση. Διαφορετικά θά υπάρξει απόρριψη.

Αυτή ή έπαναξίωση της εθνικής κουλτούρας έχει ήδη δρομολογηθεί στο πολιτιστικό επίπεδο. Ό έπιτυχία κινηματογραφικών ταινιών όπως Ό Συρανό ντέ Μπερζεράκ ή εκείνη του Μαρέν Μαραί, τό ενδιαφέρον για την Αναγέννηση, τό μαρξ, τόν δέκατο όγδοο αιώνα εικονίζουν μιά τάση των Γάλλων διανοουμένων να αξιολογήσουν τά δείγματα της εθνικής περηφάνειας, χωρίς ώστόσο να άναδιπλώνονται σε άξιες καθαρά εθνικιστικές.

Τό γεγονός ότι είμαι ξένης καταγωγής μου επιτρέπει να διαπιστώνω εύκολότερα την ποιότητα αυτής της γαλλικής κουλτούρας και να μίν βουλιάζω στο μίσος για τόν ίδιο μας τόν έαυτό, που εκδηλώνουν για παράδειγμα όσοι διατρανώνουν ότι ή Γαλλική Έπανάσταση είναι υπεύθυνη για τό Γκουλάγκ ή τό Όλοκαύτωμα.

— Ένα έθνος περήφανο για τόν έαυτό του και σνάμα άνοιχτό στά άλλα έθνη δέν είναι μήπως καθαρή ούτοπία;

Ίσως, αλλά ούτοπία εύκαμπτη. Ύπάρχει μιά σκέψη του Μοντεσκιέ που μ' άρέσει πολύ. Θά άξι-

ζε να διδάσκεται και να σχολιάζεται σε όλα τά σχολεία. Ότι δηλαδή τό άτομο, ή οίκογένεια, ή πατρίδα, ή Εύρώπη, ό κόσμος όλος είναι σύνολα που κανένα άπ' αυτά δέν μπορεί ν' άπορριφθεί και που τό καθένα τους πρέπει να άνοιγεται προς τό άνωτερό του. Ό Μοντεσκιέ έπίσης αφήνει να εννοηθεί ότι τό πίο μικρό σύνολο δέν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο μέσα στο μεγαλύτερο, υπό τόν όρο ότι αυτό τό μεγαλύτερο σύνολο θά του έπιτρέψει να υπάρξει.

Η κλιμάκωση προς τό οίκουμενικό μέ κάνει να σκέφτομαι, ως ψυχαναλύτρια, αυτό που ονομάζουμε «μεταβατικό άντικείμενο». Πρόκειται για τό αντικείμενο εκείνο που ένα μικρό παιδί δημιουργεί και που του χρησιμεύει ως δεσμός, ως μετάβαση προς τή μητέρα του. Μπορεί να είναι ένα πανάκι, μιά κούκλα, ένα παιχνίδι, που επενδύεται σε μιά ταυτότητα και μιά διαφορά· είναι ή μητέρα και δέν είναι ή μητέρα, είμαι εγώ και δέν είμαι εγώ. Έδώ συναντάμε την άπαρχή της δημιουργίας και του διαχωρισμού, της αύτονομίας. Είναι τό σημείο μηδέν της δημιουργικής ύποκειμενικότητας. Ύπάρχουν μανάδες οι όποιες έμποδίζουν τά παιδιά τους να δημιουργούν τέτοια αντικείμενα που ώστόσο τά άπελευθερώνουν και τούς δίνουν ασφάλεια. Έτσι τούς προκαλούν σοβαρές διαταραχές.

Φαντάζομαι τό έθνος ως μεταβατικό αντικείμενο, υπόβαθρο ταυτότητας διασφάλισης και ταυτόχρονα σύνδεσμο προς τούς άλλους. Μπορούμε δηλαδή να σκεφτόμαστε να οργανώνουμε και να δημιουργούμε έν σειρά δεσμούς με τούς άλλους χωρίς να καταργούμε τούς αρχαίους, δηλαδή τό έθνος.

— Τό μοντέλο που σκιαγραφείτε είναι εύθραστο. Τό άνοιγμα του έθνους προς την Εύρώπη και τόν κόσμο δέν είναι κάτι τό αύτονόητο. Πώς μπορούν οι διανοούμενοι και οι πολιτικοί να προετοιμάσουν και να διευκολύνουν αυτό τό άνοιγμα;

Δέν είμαι ειδική για να τό ύποδειξω αλλά ως πολίτης έχω μερικές διαισθήσεις και μου φαίνεται ότι ή σκέψη μας πρέπει να προσανατολισθεί προς τρεις κατευθύνσεις.

Κατ' αρχήν, στη σημερινή συγκυρία, οι διανοούμενοι πρέπει να κάνουν τά πάντα, όπως είπα προηγουμένως, για να έπαναξιωθεί ή εθνική κουλτούρα. Πρόκειται για ούσιαστικό καθήκον που ώστόσο δέν εκπληρώνεται κι έτσι μένει άνοι-

χτός ο δρόμος στις οικειοποιήσεις των πάσης φύσεως ολοκληρωτισμών και στον χωρίς κουλτούρα εθνικισμό. Οι διανοούμενοι θα έπρεπε να είχαν αναλάβει εδώ και πολλά χρόνια αυτή την προσπάθεια, από την εποχή της κρίσης του μαρξισμού, αλλά για το σκοπό αυτό θα έπρεπε να ξεπεράσουν το παραδοσιακό βάρος του λόγου της 'Αριστεράς.

Κατά δεύτερο λόγο, ως ψυχαναλύτρια, παραμένω ιδιαίτερα ευαίσθητη στα ζητήματα της αλήθειας και του ιερού. Χωρίς να είμαι πιστή, είμαι πολύ προσεκτική στην ιστορία των θρησκειών και των θρησκευτικών διενέξεων που, πολύ συχνά, συνοδεύουν σήμερα τις εθνικές διαμάχες. Μέ εντυπωσίασε το γεγονός ότι, αντίθετα στις παραδόσεις τους, οι μεγάλες θρησκείες, όπως το δείχνει ακόμη μία φορά το παράδειγμα της Γιουγκοσλαβίας, δεν βοηθούν στη συνεννόηση των εθνών αλλά, αντίθετα, πυροδοτούν τον πόλεμο. Τά μέσα μαζικής ενημέρωσης θα όφειλαν, μέσα σ' αυτή τη συγκυρία, να συμβάλουν στο να αποκαλυφθεί και να ανοιχτεί το ζήτημα της ιστορίας των θρησκειών.

Στην πραγματικότητα δεν ξέρουμε από τί είναι καμωμένος ο καθολικισμός, ο προτεσταντισμός, ο ιουδαϊσμός, το 'Ισλάμ. Θυμόμαστε τάχα ότι ο χριστιανισμός θεμελιώθηκε πάνω στον κοσμοπολιτισμό, ιδίως υπό την επιρροή του 'Αποστόλου Παύλου; Δεν παραγνωρίζω στις θρησκείες τά αδιέξοδα του δογματισμού και των ολοκληρωτισμών αλλά νομίζω ότι μία αντιπαράθεση των κεκτημένων και των ελλείψεων των θρησκειών, μέσα από την ίδια τους την πρωταρχική αλήθεια, θα μάς επέτρεπε ίσως να αναλύσουμε καλύτερα το εθνικό φαινόμενο, και να καταλάβουμε πώς να το ξεπεράσουμε προωθώντας νέες αξίες. Θά βοηθούσαμε έτσι τους ανθρώπους να ξεφύγουν από τις συσπάσεις ταυτότητας, και να βρουν άλλες μορφές συμβίωσης. 'Η κοσμική σκέψη φοβάται μήπως μολυνθεί από τη θρησκευτική αλλά ή φρουδική εμπειρία μάς προφυλάσσει απ' αυτόν τό φόβο.

Τό τελευταίο σημείο που μου φαίνεται σημαντικό αφορά την αρχή της δημοκρατίας. 'Η δημοκρατική μας παράδοση, από την εποχή των 'Ελλήνων, βασίζεται στην εκχώρηση εξουσιών. 'Ο λαός εκχωρεί την εξουσία του σε εκλεγμένους που διαχειρίζονται τά του άστεως. 'Η αρχή αυτή σήμερα έχει τεθεί σε άμφισβήτηση, μετά την καταστροφή που προκάλεσε ο ναζισμός και ο σταλινισμός και, κάτω από μία πιο ευγενή μορφή, εξαιτίας της πα-

ραμής των σημερινών δημοκρατιών. Παρακμή με δύο καιρία συμπτώματα: την πρόοδο της διαφθοράς των πολιτικών τάξεων και την κατάχρηση του δικομματισμού. Στις δημοκρατίες τις πιο προηγμένες διαπιστώνουμε μία έξισωση των δύο αντιπάλων που διαφοροποιούνται μόνο για να κατακτήσουν και να άσκήσουν την εξουσία. Μαύρες γάτες που δεν τις διακρίνουμε μέσα στη νύχτα της συναίνεσης, χάνουν την ταυτότητά τους και χρεοκοπούν μέσα από μία έσωτερική γάγγραινα. Δεν φέρουν καμιά διακριτή ιδεολογία, ούτε καν διακριτά οικονομικά προγράμματα.

— Γι' αυτό, νομίζετε, υπάρχει ή σημερινή άδιαφορία για την πολιτική;

Σ' αυτό τό πλαίσιο μιλούν για την άδιαφορία των πολιτών ως προς τά πολιτικά πράγματα, μολοντί δεν πρέπει να δει κανείς σ' αυτό τό φαινόμενο μία μορφή πουζαντισμού αλλά μία βαθύτερη έκφραση της κρίσης για την ιδέα της δημοκρατίας. Μ' αυτό τό δεδομένο οι πολίτες αναζητούν — στην οικολογία, στις περιφέρειες, ακόμη και στους τοπικισμούς — νέες μορφές πολιτικής ιθαγένειας που ωστόσο προκαλούν τή δυσπιστία των πολιτών. Μπορεί βέβαια να ενέχουν κινδύνους αλλά είναι άποπειρες να προσεγγίσουν την εξουσία της δάσης, την πολιτική της άμεσης ανάληψης ύπευθυνότητας.

'Ας μίν υποτιμούμε την αναζήτηση νέων μορφών δημοκρατικής συμμετοχής. Σέ τελευταία άναλυση διεκδικεί τό σεβασμό της μοναδικότητας. 'Αν δεν πρόκειται για αισθητική άπαιτηση μήπως τάχα σ' αυτή τή διεκδίκηση δεν συναντάμε την έσχατη έκφραση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, έννοούμενων ως δικαιωμάτων σεβασμού προς τό διαφορετικό, τό αναπαλλοτριωτο, τό έξαιρετικό; Δεν θά μπορούσε να υπάρξει ευρωπαϊκή δημοκρατία άν δεν ληφθεί υπόψη ή πιο πολύτιμη κληρονομία μας: οι ταυτότητες, ακόμη και οι πιο άνυπόφορες.

Δημοσιεύθηκε στον Monde des Débats, no 1,
'Οκτώβριος 1992
Μετάφραση: Δ. Μηλιάκης

Τόπο στους πρωταγωνιστές

του Ντομινίκ Βολτόν

Υπάρχει και ξύλινη ευρωπαϊκή γλώσσα κι ένα από τα ωραιότερα δείγματά της είναι να επαναλαμβάνεται: ο πλούτος της Ευρώπης συνίσταται στη διαφορετικότητα των ταυτοτήτων της και στον μεταξύ τους διάλογο». Ποιός δέν θά προσπύγραφε μιά τέτοια διατύπωση; Μόνο πού έχει τό άπλό ελάττωμα νά προϋποθέτει τό πρόβλημα λυμένο. 'Αν ή Ευρώπη μιά μέρα πετύχει, θά είναι πράγματι περήφανη γι' αυτές της τίς διαφορές. 'Αλλά δέν βρισκόμαστε σ' αυτό τό σημείο. 'Ιδίως διότι δέν υπάρχει ακόμη πραγματικός δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος.

Ως δημόσιο χώρο πρέπει νά έννοήσουμε έναν συμβολικό χώρο, στό πλαίσιο του οποίου αντιπαρατίθενται και συνδιαλέγονται διαφορετικοί λόγοι, αντιφατικοί στήν πλειοψηφία τους, λόγοι πού εκφέρουν οί διάφοροι κοινωνικοί, θρησκευτικοί, οικονομικοί, πολιτιστικοί και πολιτικοί πρωταγωνιστές πού συνθέτουν μιά κοινωνία. Κάτι τέτοιο άπαιτεί χρόνο πολύ, ένα κοινό λεξιλόγιο και κοινές αξίες, άπαιτεί επίσης άμοιβαία άναγνώριση των συμφερόντων πέρα από τίς διαφορές, όπως επίσης μιά θεώρηση των πραγμάτων άρχούντως συγγενική ώστε νά είναι δυνατή ή συζήτηση, ή αντίθεση, ή διαβούλευση.

Γιατί δέν υπάρχει δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος για τήν ώρα; Διότι δέν έχουν μέχρι σήμερα συγκεντρωθεί οί ιστορικές συνθήκες πού πρυτάνευσαν στήν εμφάνισή του στό πλαίσιο των διαφόρων κρατών-έθνων από τόν 18ο αιώνα. Δέν είναι δυνατή ή άναλογία άνάμεσα σ' αυτό πού συνέβη πριν από δύο αιώνες και σήμερα, σέ ένα έντελώς διαφορετικό πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο, άκόμη κι αν πολλοί θά εύχονταν νά βρούν στήν πραγματικότητα ενός δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου τήν απόδειξη για τήν έπιτυχία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης.

Τό έρώτημα είναι τό άκόλουθο: μέχρι ποιό σημείο μπορούμε νά φτιάξουμε τήν ιστορία άπ' τήν άνάποδη, νά μεταφέρουμε τεχνητά τίς συνθήκες εμφάνισης και τό ρόλο του δημόσιου χώρου, για μέν τά χτεσινά στό πλαίσιο των κρατών-έθνων, για δέ τά σημερινά στό πλαίσιο της Ευρώπης; Μέχρι ποιό βαθμό μπορούμε νά οίκοδομήσουμε βολонταριστικά και γρήγορα κάτι πού δέν μπορεί παρά νά είναι τό άποτέλεσμα μιάς ιστορικής διαδικασίας;

Οί δημόσιοι χώροι συμβόλισαν και σινάμα έπιτάχυναν μιάν όρισμένη ένσωμάτωση στήν Ευρώπη μόλις από τόν 18ο αιώνα. Και τώρα έπιθυμού-

με νά ένισχύσουμε τή δύναμη και τή νομιμοποίηση του ευρωπαϊκού σχεδίου, δημιουργώντας τό ταχύτερο δυνατό έναν δημόσιο ευρωπαϊκό χώρο. Σημαίνει πώς ξεχνάμε ότι οί δημόσιοι έθνικοί χώροι δέν άναπτύχθηκαν τυχαία αλλά άπαιτήσαν χρόνο πολύ, έπήραν διαφορετικές μορφές άνάλογα μέ τίς πολιτιστικές, θρησκευτικές, πολιτικές παραδόσεις και στή διάρκεια μακρόχρονων συγκρούσεων. 'Εν πάση περιπτώσει δέν μπορούμε νά θεσπίσουμε μέ διάταγμα έναν δημόσιο χώρο, άπλώς διαπιστώνουμε ότι υπάρχει, όταν υπάρχει. 'Αλλά ή ΕΟΚ είναι τό άποτέλεσμα πολυάριθμων αποφάσεων και τίς περισσότερες έπέβαλαν οί κυβερνήσεις, από τό 1952, σέ κοινές γνώμες πού, χωρίς νά είναι άναγκαστικά έχθρικές, δέν ήταν ώστόσο άπαιτητικές προς αυτή τήν κατεύθυνση. 'Ακριδώς γι' αυτό και τώρα υίοθετείται ό ίδιος βολонταρισμός. Για νά περιορισθεί τό «δημοκρατικό έλλειμμα» μιλούν για δημόσιο χώρο. 'Αλλά ή δύναμη και ή αδυναμία της Ευρώπης, πού φτιάχτηκε πολύ γρήγορα, έξαιρετικά γρήγορα, βρίσκει στό σημείο αυτό τά όριά της. Γιατί; Διότι πρόκειται νά περάσουμε από μιάν ΕΟΚ πού έφτιαξαν πολιτικοί και τεχνοκράτες σέ μιάν Ευρώπη δημοκρατική μέσω της καθολικής ψηφοφορίας και της ψήφου παραπάνω από 350 εκατομμυρίων κατοίκων. Αύριο, κάποια μέρα, θά υπάρξει λοιπόν ένας δημόσιος χώρος όταν ή δημοκρατική μορφή θά έχει άναδυθεί, όταν θά υπάρξει ουσιαστική συλλογική συμμετοχή των λαών στή λειτουργία της.

'Αλλά δεν βρισκόμαστε στό σημείο αυτό. Σέ τίποτε δέν χρησιμεύει νά καμωνόμαστε ότι υπάρχει κάποιος δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος μέσα στά θραύσματα άνταλλαγών πού άνακατώνουν τήν πολιτική, τά πολιτιστικά ή έπιστημονικά μέτρα, τή συνεργασία εφημερίδων ή τή χρηματοδότηση ταινιών. 'Ολ' αυτά είναι πολύ σημαντικά αλλά δέν έχουν νά κάνουν μέ τόν δημόσιο χώρο πού αντιπροσωπεύει κάτι διαφορετικό από τίς οικονομικές, πολιτικές ή πολιτισμικές άνταλλαγές. 'Αν άρχούσαν οί άνταλλαγές για νά δημιουργηθεί δημόσιος χώρος, τότε αυτός θά ύπήρχε από τήν έποχή της χανσεατικής ένωσης*.

Μά αν δεν υπάρχει δημόσιος χώρος στην Ευρώπη, τί άπομνει; Ένας οικονομικός χώρος, προοδευτικά ένας νομικός και πολιτικός χώρος, πράγμα που άποτελεί σημαντικό επίτευγμα στη διάρκεια μίας γενιάς. Η βαθμιαία δημιουργία ενός πολιτικού χώρου, στον όποιο συμμετέχουν οι πολιτικοί, οι τεχνοκράτες, οι δημοσιογράφοι, προοδευτικά και οι επικεφαλής των επιχειρήσεων και οι διανοούμενοι, είναι μία άναμφισβήτητη πρόοδος αλλά για τήν ώρα λείπει ή συμμετοχή των πολιτών, λείπει δηλαδή ή ουσιαστική προϋπόθεση για τήν άνάδυση του δημόσιου χώρου.

Γιά νά δημιουργηθεί πραγματικός δημόσιος χώρος

Θέλετε ένα παράδειγμα που δείχνει καθαρά ότι δεν υπάρχει δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος; Ο τρόπος με τον όποιο συζητήθηκε ή συμφωνία του Μάαστριχτ άνάμεσα στους δώδεκα. Τί είδαμε άκριβώς; Όχι μία συζήτηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά μία συζήτηση σε εθνικό επίπεδο, σε κάθε χώρα χωριστά, με άντικείμενο τήν Ευρώπη. Τό Μάαστριχτ ήταν ή ευκαιρία για μία πολιτική συζήτηση, που όμως έλαβε χώρα σε εθνικό επίπεδο κι όχι σε ευρωπαϊκό. Και δεν θά μπορούσε νά είναι διαφορετικά, άφου οι πολίτες τής κάθε χώρας δεν έχουν καμιά συγκεκριμένη έμπειρία τής Ευρώπης. Η μόνη άντίληψη πραγμάτων που διαθέτουν είναι εκείνη που διαμορφώνεται διά του εθνικού πλαισίου. Έτσι, είναι άπολύτως φυσικό οι πολίτες νά συζητούν τά σχετικά ζητήματα μέσα στο εθνικό τους πλαίσιο, πράγμα που έξηγει τήν άντιφατικότητα των επιχειρημάτων και των άναφορών που χρησιμοποιούνται εδώ κι εκεί.

Τό νά περάσουμε σε έναν ενιαίο δημόσιο ευρωπαϊκό χώρο θά προϋπέθετε κυρίως μία διαφορετική διάταξη δυνάμεων και άλλους μηχανισμούς — όχι τούς υπάρχοντες που ζητούν από τούς λαούς, εκ των ύστερων, νά άποδεχθούν ή ν' άπορρίψουν μία συμφωνία που έχει ήδη συναφθεί πέρα από κάθε λαϊκή συμμετοχή, μακριά από τούς έκλογείς, άνεξάρτητα από τίς έγνοιες τους. Δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος σημαίνει ύπαρξη ενός κοινού πολιτικού χώρου, όπου μπορεί νά διεξαχθεί μία συζήτηση, ν' άναπτυχθεί μία πολιτική διαμάχη άμεσα συνδεδεμένη με τούς πολίτες όλων των ευρωπαϊκών χωρών, συνδεδεμένη με τίς έμπειρίες τους, τίς παραστάσεις τους για τή ζωή και τό πλαίσιο άναφοράς τους. Η άπουσία του δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου δίνει ένα μάθημα μετριопάθειας αλλά και δείχνει τί πραγματικά λείπει στην Ευρώπη. Δείχνει ότι στην πραγματικότητα δεν παίρνουμε ύπόψη τούς ιστορικούς, γλωσσικούς και άνθρωπολογικούς παράγοντες, ότι ύποτιμούμε άυτούς τούς καθοριστικότερους παράγοντες στο όνομα του μοντερνισμού και του πολιτικού όρθολογισμού.

Αν ή κοινή γνώμη στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες είναι έτοιμη ν' άποδεχθεί τήν οικονομική έωση, άκόμη και τήν ιδέα του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος, δηλαδή είναι έτοιμη ν' άποδεχθεί τήν πολιτική ένωση, ώστόσο δεν είναι έτοιμη νά σπεύσει προς τήν ιδέα ενός κοινού χώρου υπό κοινωνικού, υπό πολιτιστικού, ιστορικού και θερησκευτικού παρά οικονομικού και πολιτικού. Γιατί αυτό είναι τό διακυβευόμενο. Με τήν ιδέα του δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου εκδηλώνεται τελικά ή ιστορία, ή καθημερινή ζωή, αυτό τό τίποτε τής καθημερινότητας, οι συνήθειες, οι παρα-

δόσεις και ή ταυτότητα μίας κοινωνίας. Η Ευρώπη, άπ' αυτή τήν άποψη, είναι πολύ μακριά από μία τέτοια κατάσταση.

Αντίθετα με τό νά καμωνόμαστε ότι βρήκαμε μία ένότητα και μία ταυτότητα στην Ευρώπη, κινδυνεύουμε νά ύποκινήσουμε άντιδράσεις άντιευρωπαϊκές, όχι βέβαια εκ μέρους τής κοινής γνώμης που εδώ και τριάντα χρόνια «μάρναρε» μέσα στην ευρωπαϊκή ιστορία αν και δεν ήταν ό πρωταγωνιστής της. Η συζήτηση για τήν ύπαρξη του δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου, μπορεί νά γίνει ό καταλύτης σε μία σύγκρουση όπου άντιτίθενται από τή μία μεριά οι «φωτισμένες έλίτ», εννοϊκές αυτές στην Ευρώπη, και από τήν άλλη μεριά «οι παρωχημένοι αρχαϊσμοί», οι «όπισθοδρομικοί» των κοινών γνώμων των επί μέρους χωρών που ύποτίθεται δεν είναι άρκετά ώριμες για νά έγκαταλείψουν τίς έθνικές τους όχυρώσεις. Αυτό τό διαζύγιο είναι δλαβερό διότι ή δύναμη τής Ευρώπης βασίζεται στο δημοκρατικό μοντέλο. Άπαιτεί τή συναίνεση τής πιο μεγάλης δυνατής πλειοψηφίας και δεν μπορεί νά καθισταται άφερέγγυο ένα σημαντικό τμήμα τής κοινής γνώμης θεωρώντας το «συντηρητικό» επειδή άντιτίθεται σε ένα όρισμένο ευρωπαϊκό μοντέλο. Υπάρχει ένας φιλοευρωπαϊκός κομοφορισμός, άντιπαραγωγικός θά λέγαμε για τήν ευρωπαϊκή οικοδόμηση.

Ανέκαθεν τά «μπαλάναμε» με μία «μισοσυναινεση» για τήν Ευρώπη. Γι' αυτό ή άνάγκη νά μήν άγγίζουμε όρισμένα σύμβολα που, σε κάθε χώρα, συνιστούν τήν πολιτισμική, πολιτική και άνθρωπολογική της ταυτότητα. Αυτό σημαίνει ότι τό έγχείρημα τής ευρωπαϊκής οικοδόμησης γίνεται όλοένα και πιο δύσκολο, στο βαθμό που περνάμε από τήν οικονομία στην πολιτική, ύστερα στην ιστορία, στην κοινωνιολογία και τήν άνθρωπολογία. Αντίθετα με όσα σκέφτονται όρισμένοι, ό, τι έγινε στη διάρκεια μισού αιώνα για τήν ευρωπαϊκή οικοδόμηση ήταν τό εύκολότερο. Δύσκολα συνειδητοποιούμε τήν τομή που άντιπροσωπεύει τό πέρας από τήν τεχνοκρατική στη δημοκρατική Ευρώπη. Από τή στιγμή που οι λαοί θά συμμετέχουν πραγματικά, τά πάντα θά γίνουν πολύ πιο σύνθετα σε σχέση με τήν έποχή εκείνη κατά τήν όποία ένα «κομάντο» μοντερνιστών έφτιαχνε τήν Ευρώπη. Αυτό είναι τό τίμημα που θά πληρωθεί στο δωμό τής δημοκρατίας των μαζών. Ο δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος είναι τό διακυβευόμενο και τό σύμβολο αυτής τής άλλαγής κλίμακας. Νά ολοκληρωθεί ή διαμόρφωση ενός πολιτικού χώρου είναι ήδη άρκετό· σε τίποτε δεν βοηθά νά μπαίνει τό ύνι έμπρός από τά βόδια.

μετάφραση: Δ. Μηλιάκης

Δημοσιεύθηκε στον Monde des Débats, no 1, Οκτώβριος 1992

ΕΥΡΩΠΗ

Υπερκράτος χωρίς ευρωπαϊκό λαό

του Άγγελου Ήλεφάντη

«Ο μέγιστος κίνδυνος για την Ευρώπη είναι η κοπωση»¹, προειδοποίησε ο Χούσερλ, ήδη από το 1935. Δεν ξέρω αν θα πρέπει ν' αποδοθούν στην πνευματική κόπωση των Ευρωπαίων οι δαναυσότητες που ήρθαν μετά την προειδοποίηση του Χούσερλ, δαναυσότητες που κοιλοπονήθηκαν στη σάπια μήτρα της ευρωπαϊκής πραγματικότητας, τις συνέλαβαν και τις πραγματοποίησαν τα πιο σκουριασμένα και φανατισμένα μυαλά γνήσιων τέκνων της, αν για το λόγο αυτό ο Φράνκο σάρωσε τη δημοκρατική Ισπανία, αν η κόπωση επέτρεψε τις δίκες της Μόσχας, το Άνσλους, το Μόναχο, τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το Όλοκαύτωμα, το Γκουλάγκ, τον Ψυχρό Πόλεμο, το τείχος του Βερολίνου, τον εθνικισμό που σαρώνει τη Γιουγκοσλαβία, το ρατσισμό που σαρώνει τη Δυτική Ευρώπη. Όλοι, όμως, ξέρουμε ότι στη σημερινή έκρηκτική πραγματικότητα της Ευρώπης, και στην πενιμασμένη και τη χορτάτη Ευρώπη, και σ' εκείνη των δημοκρατικών καθεστώτων και στην άλλη των ολοκληρωτικών που κατέρρευσαν και καταρρέοντα θυθίστηκαν στον εμφύλιο, το οικονομικό χάος και την κοινωνική αποσύνθεση, όλοι βλέπουμε ότι στην Ευρώπη, τη μία και ενιαία, στο κοινό ευρωπαϊκό σπίτι που εκτείνεται απ' τα Ουράλια ως τον Ατλαντικό κι απ' τα παγωμένα φιόρτ της Νορβηγίας ως τα ζεστά αλλά μολυσμένα νερά της Μεσογείου, στεγάζεται το μίσος, ο πόλεμος, ο ρατσισμός, η νέα φτώχεια, ο θρησκευτικός φανατισμός, ο εθνικισμός, ο φιλαθλητισμός, η τηλεαποχαίνωση, ο καταναλωτισμός μαζί με την πείνα, η μοναξιά μαζί με τον συνωτισμό του πλήθους. Η ευρωπαϊκή ένοπλη είναι η ένοπλη της αθλιότητας. Αλλά οι σημερινοί Ευρωπαίοι, — είμαστε όλοι Ευρωπαίοι από τα Ουράλια ως τον Ατλαντικό — σαν αισιόδοξοι από καιρό, σ' αυτόν τον κόσμο που, όπως έλεγε ο Νίτσε, απαλλαγμένος από το Θεό έγινε ηλίθιος, μυθολογούν χωρίς μύθους, θεολογούν χωρίς θεούς, ηθικολογούν χωρίς ηθική, ψυχολογίζουν χωρίς ψυχή, ιδεολογολογούν χωρίς ιδεολογία, πολιτικολογούν χωρίς πολιτική. Η Ευρώπη αναπαριστά τον έαυτό της μέσα από την πανάρχαιη διχοτομία του Καλού και του Κακού, απέθαντος αυτός ο δαιμόνιος Μανίχ στα μυαλά μας.

* Στο δεύτερο μέρος του κειμένου αυτού ξαναδόξα ένα παλιότερο άρθρο μου, δημοσιευμένο στον *Πολίτη*, τεύχ. 98, Απρίλιος 1989, «Για την άκριτή μας ευρωπαϊκή κουλτούρα».

1. Edmund Husserl, *Η κρίση του Ευρωπαίου ανθρώπου και η φιλοσοφία*, [1935], εισαγ., μετάφραση Θ. Λουπασάκη, εκδ. Έραμος, 1991.

Από κόπωση; Ίσως: ίσως από την ευκολία που χαρίζει η αισιοδοξία. Αν με μίαν απλή αλλά δραστική γραμμή ξεχωρίζεις το κακό, τότε το καλό μπορεί απρόσκοπτα νά ένασμενίζεται στα πελάγη της ευτυχίας. Έτσι, λοιπόν, οι ένοικοι του οίκου ευγηνίας που λέγεται Ευρώπη κάθε πού βρίσκονταν αντιμέτωποι με το κακό χώριζαν το σπίτι στα δυό: από δω οι καλοί από κει οι κακοί, κι ανάμεσα το σύνορο, το όριο. Ωσπου στον αιώνα μας, που τώρα τελειώνει, όλοι οι προηγούμενοι διαχωρισμοί συμπυκνώθηκαν σέ έναν, σ' εκείνον που διαμέλισε την Ευρώπη στα δυό, τη Δυτική και την Ανατολική, δημιουργώντας τα δυό στρατόπεδα και τη στρατοπεδική αναπαράσταση του κόσμου.

Ανατολή και Δύση: η Ευρώπη κομμένη στα δυό

Θέλω νά σταθώ σ' αυτό τον ανήκουστο διαμελισμό του ευρωπαϊκού κόσμου που συμπύκνωσε και απολυτοποίησε τους παλιότερους γλωσσικούς, θρησκευτικούς, πολιτισμικούς, εθνικούς, κρατικούς και ταξικούς διαχωρισμούς. Η λογική των στρατοπέδων ή των δυό μπλόκ, με τις απαξιωτικές όνομασίες που το καθένα αποδίδει στο άλλο ανάλογα με τη θέση του παρατηρητή, προσδιόρισε δλόκληρη την ευρωπαϊκή ιστορία του είκοστού αιώνα. Η Ανατολή, το σοσιαλιστικό στρατόπεδο, κοιτάζοντας προς τη Δύση έβλεπε ιμπεριαλισμό, φασισμό, μαφίες, παρακμή, εκμετάλλευση, έβλεπε τη βασιλεία της ιεράς συμμαχίας του χρήματος, του πολέμου και της Εκκλησίας. Στόν έαυτό της αναγνώριζε τη χειραφέτηση του ανθρώπου, τον σοσιαλισμό, την πραγματική ελευθερία, την άνθηση του πολιτισμού, στη δική της επικράτεια χαρούμενο το προλεταριάτο κι δλόκληρος ο λαός οικοδομούσαν τη νέα ζωή ένσαρκώνοντας τό Λόγο της ιστορίας και της προόδου. Κι η Δύση πάλι, κοιτάζοντας κατά την Ανατολή, έβλεπε δλοκληρωτισμό, βία, τρομοκρατία, Γκουλάγκ, δικτατορία, σοβιετικό ιμπεριαλισμό κι έπεκτατισμό, άσιατικό μηδενισμό, τη σωπή του τάφου. Δύση ήταν τό άρηγικό της Ανατολής και αντίστροφα. Ανάμεσα τους τό τείχος του Βερολίνου συμβόλιζε αλλά και όροθετούσε τά όρια δικαιοδοσίας του κάθε στρατοπέδου, τά σύνορα ανάμεσα στό Καλό και τό Κακό, χωρίς αποχρώσεις, χωρίς όσμήσεις, χωρίς άλλη επικοινωνία και προσμείξεις εκτός από εκείνες που έπέβαλλαν οι οικονομικές συναλλαγές και επέτρεπαν οι καλλιτεχνικοαθλητικές συναντήσεις. Στη βαθύτερη ούσια τους οι δύο κόσμοι ήταν

δύο σφαιρές κι ανάμεσά τους ένα μόνο σημείο έπαφής: τό σημείο σύγκρουσης.

Οί σημερινοί νικητές, οί δυτικές δημοκρατίες, τήν εϋθύνη αϋτου του διαχωρισμου του ευρωπαϊκου κόσμου στα δύο μοροϋν μέ άνεση νά τή ρίχνουν στον αντίπαλό τους πού συντρίφτηκε, πολύ περισσότερο πού από τήν αντίπερα όχθη, τής Ανατολής, κανείς δέν διεκδικεί κάτι από τήν ιστορία του δικου του στρατοπέδου. Οί έρμηνείες και οί άποτιμήσεις είναι μονοσήμαντες. Οί ένοικοι του ανατολικου στρατοπέδου τώρα πλέον «ξέρουν» κι αϋτοί ότι ζϋσαν έγκλειστοι σε φυλακή, εκτός Ευρώπης, κι ότι πέρα από τό τείχος εκτεινόταν τό απαγορευμένο γι' αϋτούς βασίλειο τής εϋημερίας και τής ελευθερίας. Σ' αϋτό τό έρμηνευτικό σχήμα κοινής άποδοχής καταργήθηκε η πραγματική ιστορία όλόκληρου του αιώνα. Μεγάλα γεγονότα, όπως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, άφου έχει άποσιωπηθεί ή έσωτερική τους συνάφεια προς τό συνολικό ευρωπαϊκό γίνεσθαι, περιφέρονται μέσα σε μιάν άνενεργό μνήμη χωρίς νά έννοηματοϋνουν τήν ιστορική πραγματικότητα, τά πραγματικά δηλαδή διακυβεύματα των συγκρούσεων, των άποτελεσμάτων τους και των κρυσταλλώσεων τους. Ήθικολογοϋμε. Παράδειγμα:

Σέ μιá τηλεοπτική συζήτηση μέ θέμα τόν πόλεμο στη Βοσνία, όταν ο Μιχάλης Παπαγιαννάκης τόνισε ότι στη Γιουγκοσλαβία ή λύση του 1945 μέ τή δημοκρατία των Όμοσπονδων Δημοκρατιών, χωρίς νά είναι ιδανική —δέν υπάρχουν ιδανικές λύσεις, παρατήρησε—, έφερε ως τόσο μιάν ισορροπία και τήν ειρηνική συμβίωση των έθνοτήτων, ό εκ των συνομιλητών του επίσκοπος Μαυροδουνίου Ράντοβιτς του άπάντησε: «Ναι, ήταν ή ειρήνη τής εν τάφω σιωπής». Τάφος λοιπόν από τή μιá, ή ζωή από τήν άλλη.

Όσοτόσο ή Ευρώπη δέν κόπηκε στα δύο επειδή ο Κροϋτσεφ έχτισε εν μιá νυκτί τό τείχος του Βερολίνου ούτε επειδή οί Αμερικανοί κήρυξαν τόν Ψυχρό Πόλεμο. Τί είναι Ευρώπη, τί μπαίνει μέσα σ' αϋτήν και τί μένει απ' έξω, είναι ένα παλιό στοιχείο πού παίζεται και ξαναπαίζεται συνεχώς. Ή Ευρώπη ήταν ή Δύση πού όσο κι αν τά έθνη της έρχονταν σε ρήξη μεταξύ τους είχαν ως τόσο μιάν ιδιάζουσα έσωτερική συγγένεια, πνευματική και πολιτική, πού εξέϋφαινε, αν και χαλαρά, μιάν υπερεθνικότητα, έναν κόσμο έντελώς διακριτό από άλλους κόσμους, του Όσλάμ γιά παράδειγμα ή του ίνδικου πολιτισμου. Ένωμένη δέν ήταν ποτέ ή Ευρώπη από τότε πού ή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χωρίστηκε στα δύο. Πολλές και ποικίλες οί διαχωριστικές γραμμές όργανωσαν βαθιά τό έδαφος της, έχτιζαν τείχη άνάμεσα στους λαούς και τους πολιτισμούς της. Έτσι πού ή πραγματική της ιστορία νά είναι ή ιστορία των μεταλλασόμενων συνόρων της, και κυρίως εκείνου του συνόρου πού χώριζε τήν Ανατολή από τή Δύση. Δέν έχουμε παρά νά θυμηθούμε τή χιλιόχρονη αντίθεση Ρώμης και Κωνσταντινούπολης, του Βυζαντίου προς τή Δύση και ειδικά προς τήν παλοσόνη, τής Δύσης και τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, τής ορθοδοξίας και του καθολικισμου. Δέν έχουμε παρά νά αναλογισθούμε τήν προαίωνα σύγκρουση Γερμανών και Σλάβων, τή γερμανική τσάπα και τό τευτονικό ξίφος νά προχωρούν προς τίς μεγάλες πεδιάδες τής Ανατολής και νά διαδραμούν τά μεγάλα της ποτάμια, ν' αναλογισθούμε τά σλαβικά κοπάδια νά διεισδύουν στα μέρη τής Δύσης. Άνάμεσά τους ό πόλεμος έχτιζε και γκρέμιζε συνεχώς τείχη, χάραζε σύνορα, πού δλοένα μετατοπιζονταν πότε δυτικά και πότε ανατολικά. Προς τά δυτικά ήταν Ευρώπη. Στο άλλο τμήμα, είτε εκχριστιανιζόταν είτε εξευρωπαϊζόταν, παρέμενε πάντα ένα δάθος πού όσο κι αν άλλαξε φορεσιές ανήκε στην Ανατολή, όσο κι αν υίοθετούσε τά φερσίματα των Δυτικών αϋτοί τό θεωρούσαν πάντα Ανατολή. Οί βαθιές διαχωριστικές γραμμές άνάμεσα σε Ανατολή και Δύση έχουν πολλών αιώνων ιστορία, Ανατολή και Δύση δέν είχαν πάντα τό ίδιο νόημα: άλλη ήταν ή Ανατολή του Βυζαντίου, άλλη τής Αγίας Ρωσίας, άλλη ή Δύση του Ναπολέοντα, άλλη τής νατοϊκής συμμαχίας.

Άλλά και τόσο μακριά νά μήν πάμε, είναι πολύ κοντά μας χρονικά ένα καινούργιο τείχος πού έκοψε στα δύο τήν Ευρώπη όταν, μετά τήν Όκτωβριανή Έπανάσταση, οί στρατοί των δυτικών δημοκρατιών —άνάμεσά τους και ό έλληνικός μέ τόν Πλαστήρα και τόν Κονδύλη στην έκστρατεία τής Ουκρανίας— εισέβαλαν στη Ρωσία συνεπικουρη των Λευκορώσων και τής άντεπανάστασης. Στην πραγματικότητα εκείνη ή εισβολή δέν

ήταν μόνο επίθεση του καπιταλισμου εναντίον του σοσιαλισμου πού πήγαινε νά κάνει τά πρώτα βήματα του στη Ρωσία. Όρθωνε ταυτόχρονα ένα σύνορο, όρίζοντας και πάλι έντεϋθεν τήν Ευρώπη εκειθεν τήν Ανατολή και άποδίδοντας στον σοσιαλισμό ανατολίτικα, ασιατικά, γνωρίσματα. Είναι χαρακτηριστικό: βαθύτερη οϋσία του μπολσεβικισμου θεωρήθηκε ό ασιατικός μηδενισμός και τούτη ή ιδιότητά του δέν χρησίμευε μόνο στην άγοραία προπαγάνδα άλλ' άπηχοϋσε βαθύτερες πεποιθήσεις των Δυτικών. Γιά τους κριτικούς του σοβιετικου κομμουνισμου όπως ο Καϊσλερ, ό κομισάριος και ό γιόγκι ήταν οί άκραιοι συμβολισμοί ενός φιλοσοφικου, πολιτικου μηδενισμου και όλόκληρωτικής ύποταγής τής κοινωνίας στο κράτος, κύρια γνωρίσματα και τά δύο του όλόκληρωτικου καθεστώτος. Στην ίδια σειρά ιδεών ό Βιτφόγκελ θά παρομοιάσει τόν σοβιετικό τρόπο παραγωγής μέ τόν ασιατικό τρόπο παραγωγής των ανατολικών δεσποτειών και των «ύδραυλικών κοινωνιών» τής Αιγύπτου και τής Μεσοποταμίας. Μέ δύο λόγια: γιά τή Δύση τό σοβιετικό στρατόπεδο δέν ήταν μόνο τό στρατόπεδο του κοινωνικου και πολιτικου αντίπαλου, ήταν μή-Ευρώπη, ένας άλλος, μή ευρωπαϊκός πολιτισμός, ήταν Ανατολή πού κατείχε στρατιωτικά και μέρος τής Ευρώπης, (Πολωνία, Κ. Ευρώπη, βαλτικές χώρες). Ο Μίλαν Κούντερα περιγράφει μέ κατηγορηματικότητα και καθαρότητα αϋτή τή διαφορά Ανατολής και Δύσης πού τή θεωρεί καθοριστικότερη από τή διαφορά του κοινωνικου συστήματος:

«Ή Πράγα, αϋτό τό δραματικό και όδυνηρό γιά τή μοίρα τής Δύσης κέντρο, άπομακρύνεται άργά μέσα στις όμίχλες τής Ανατολικής Ευρώπης όπου ποτέ δέν ανήκε. Αϋτή ή πρώτη ανατολικά του Ρήνου πανεπιστημιακή πόλη, σκηνή τόν 15ο αιώνα τής πρώτης μεγάλης ευρωπαϊκής επανάστασης, λίκνο τής μεταρϋθμισης, πόλη πού προκάλεσε τό ξέσπασμα του τριακονταετους πολέμου, πρωτεύουσα του μαρξου και των υπερβολών, μάταια πάσχισε τό 1968 νά "δυτικοποιήσει" τό σοσιαλισμό πού έρχόταν από τά μέρη του κρϋου».

Ήταν ή Πράγα αναπόσπαστο κομμάτι τής Δύσης, σκλαβωμένη στην Ανατολή, αϋτή ή κατ' έξοχήν πόλη του δυτικου πολιτισμου, ή πόλη του Κέλσερ, του πρόδρομου του στρουκτουραλισμου Μουκαρόφσκυ, του Κάφκα, του Γιάγκε και του καλου στρατιωτή Σδέικ, του Γιάκομπσον, του σύγχρονου μουσικου μοντερνισμου του Γιάνασεκ. Ή εισβολή των Σοβιετικών τό 1968 στην Τσεχοσλοβακία, συνεχίζει ό Κούντερα, είναι

«ή όριστική προσάρτηση μιás δυτικής χώρας από τόν πολιτισμό του ρωσικου όλόκληρωτισμου. Και λέω καθαρά πολιτισμό κι όχι πολιτικό σύστημα ή κράτος. Ο Κάφκα δέν προκαλεί αϋτή τή λύσσα στη Μόσχα επειδή είναι αντικομμουνιστής ή επειδή αντιτίθεται στα στρατιωτικά συμφέροντα του Κρεμλίνου αλλά γιατί έναρκακών έναν άλλο πολιτισμό, ξένο και μή άφομοιώσιμο στον πολιτισμό του άποικιοκρής πού αναπτύσσεται σε όλον τόν κόσμο πολιτικά ενώ όπισθοδρομεί πολιτιστικά στο βυζαντινό του παρελθόν»².

Άλλά και μαρξιστές, κριτικοί του σοβιετικου καθεστώτος δέν δίστασαν νά τό χαρακτηρίσουν Ανατολή. Πρώτος ό Γκράμσι βάσιζε τή διαφορά στρατηγικής πού θά ταίριαζε στη Δύση (πόλεμος θέσεων) σ' αντίθεση μέ τήν Όκτωβριανή Έπανάσταση (πόλεμος κινήσεων) γιατί «στην Ανατολή τό κράτος είναι τό πán» έλεγε. Ο Μαρκϋζε στη δεκαετία του '50 στο έργο του Ο σοβιετικός μαρξισμός άποδίδει στον σταλινικό μαρξισμό ανατολίτικα χαρακτηριστικό ενό ο Πέρρυ Αντερσον (Ο δυτικός μαρξισμός), πύο κατηγορηματικός αϋτός, έντάσσει όλες τίς τάσεις τής μαρξιστικής σκέψης, μηδέ τό Τρότσκυ και του Λένιν εξααιρουμένων, στην πνευματική παράδοση τής Δύσης.

2. Μίλαν Κούντερα, «Πράγα, ένα ποιήμα πού χάνεται», Πολίτης, τεϋχ. 39, Δεκ. 1980.

Από τήν ἄλλη πλευρά, «ὁ κομμουνισμός τοῦ πολέμου» μέ τόν ὁποῖο ἀπάντησε ἡ Ρωσική Ἐπανάσταση στήν ἱμπεριαλιστική εἰσβολή τῶν δυτικῶν δημοκρατιῶν καί ἡ συνακόλουθη «θεωρία» τῶν δύο στρατοπέδων μέ τήν ἀκραία τῆς ἐκδοχῆς γιά τήν «πατρίδα τοῦ σοσιαλισμοῦ» περιέγραφαν καί διαχώριζαν συνάμα ἕναν κόσμο διακριτό ἀπό τόν ὑπόλοιπο. Πόσο τοῦτος ὁ αὐτοεγκλεισμός ἦταν μοιραία συνέπεια τῆς περικύκλωσης καί τῆς συνεχοῦς ὑπονόμησης τῆς ΕΣΣΔ ἀπό τόν δυτικό κόσμο καί πόσο ἦταν ἀδυναμία τοῦ σοβιετικοῦ κομμουνισμοῦ νά ὑπερβῆ αὐτή τήν ἀπομόνωση ἢ, ἀκόμη, πόσο ἡ ἀπομόνωση καί ὁ αὐτοεγκλεισμός ἀπέρρεαν ἀπό τό χαρακτηρισ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ καθεστώτος δέν ἔχει σημασία αὐτή τῆ στιγμή. Ἄς κρατήσουμε τήν κεφαλαϊώδη γιά τήν εὐρωπαϊκή ἱστορία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα διαπίστωση ὅτι τό «σιδηροῦν παραπέτασμα» χῳρίζε τήν Εὐρώπη στά δύο. Ἄν ἀπό κοινωνική καί πολιτική ἄποψη θεωρήθηκε ὅτι ἀπό τή μιά πλευρά βασίλευε ὁ κομμουνισμός καί ἀπό τήν ἄλλη ὁ καπιταλισμός, στίς γενικότερες συνδηλώσεις του τό παραπέτασμα ξεχώριζε τόν κόσμο τῆς Ἀνατολῆς ἀπό ἐκεῖνον τῆς Δύσης. Ὅριζε τόν ἐντός καί ἐκτός Εὐρώπης κόσμο. Ἔτσι ποτέ ἡ Μόσχα δέν βρέθηκε τόσο μακριά ἀπ' τό Παρίσι, ποτέ ἡ Βουδαπέστη δέν μάκρυνε τόσο πολύ ἀπό τή Βιέννη, ἀκόμη καί σέ μιά ἐποχῆ πού κανεῖς δέν πίστευε πιά στά σοβαρά ὅτι στά μέρη τοῦ Ὑπαρκτοῦ ὑπηρετοῦσαν τήν ἐπανάσταση ἢ οἰκοδομοῦσαν τήν κομμουνιστική κοινωνία.

Οἱ ἄνθρωποι, ὅμως, δέν τά πάνε καλά μέ τούς ἐγκλεισμούς, οὔτε καν μέ τά σύνορα. Τίποτε δέν εἶναι πιό παράλογο ἀπό μιά δύναμη πυρός ἢ ἀπό ἕνα ἀόρατο χέρι πού σ' ἐμποδίζει νά διαβῆς μίαν εἰκονική διαχωριστική γραμμῆ, πού ὀρίζει ὅτι ἀπό ἐδῶ εἶναι τό δικό σου ἔδαφος καί ἀπό κεῖ τό ἔχθρικό. Ὅταν μάλιστα αὐτή ἡ διαχωριστική γραμμῆ γίνεται τείχος ἀπροσπέλαστο, συρματοπλέγμα, τότε οἱ ἄνθρωποι βλέπουν ἀπό τήν ἄλλη πλευρά μόνο τούς κήπους τῆς Ἐδέμ: ὁ Νουρέγιεφ δέν μπορεῖ πιά νά χορέψει στή Μόσχα μπαλέτο, αὐτόν τόν κατ' ἐξοχίαν πανευρωπαϊκό χορό, χωρῆς ἐντοπιότητες καί ἐθνικά γνωρίσματα καί πού Ρῶσοι τοῦ ἔδωσαν τό φέγγος πού ἔχει· πρέπει νά ὕγει στήν Εὐρώπη νά χορέψει γιατί ἡ πολιτιστική πατρίδα τοῦ Μπλολσί εἶναι τό Λονδίνο καί τό Παρίσι. Ἡ Μόσχα ἦταν Ἄνατολή, τῆς ταίριαζαν τά Μπεριόσκα.

Παρά ταῦτα κανεῖς, καί ἀπό Ἀνατολή καί Δύση, δέν ἀποποιήθηκε ποτέ τήν ιδιότητα τοῦ Εὐρωπαίου. Καί τά δύο μέρη διατεινόταν ὅτι ἀντιπροσώπευαν καί ἐνσάρκωναν τήν εὐρωπαϊκή ἰδέα, εἴτε αὐτή ἡ ἰδέα ἦταν τό πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ καί ὁ καθένας εἶχε τόν δικό του Χριστό νά πιστέψει, εἴτε τῆ θεωροῦσαν ὡς τό πνεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἢ καί ὁ καθένας εἶχε τό δικό του πολιτισμό, εἴτε εὐρωπαϊκή ἰδέα ἦταν, ὅπως στίς μέρες μας, ἕνα κοινωνικό καί πολιτικό σύστημα ἢ καί ὁ ἕνας ὄμνυε στό σοσιαλισμό καί ὁ ἄλλος στήν κοινοβουλευτική δημοκρατία καί τόν καπιταλισμό, εἴτε εὐρωπαϊκή ἰδέα ἦταν ἡ ἐξόντωση μιᾶς ἄλλης ἐξίσου εὐρωπαϊκῆς ἰδέας ὅπως τήν ἐποχῆ τῆς σύγκρουσης φασισμού καί ἀντιφασισμού. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τόσο οἱ δυτικές δημοκρατίες ὅσο καί τό σοσιαλιστικό στρατόπεδο, ἐνῶ ἡ συνεισφορά καί τῶν δύο σέ αἷμα, σέ ἀγῶνες καί σέ ὕλικα μέσα ἦταν ἐξίσου σημαντική στή διάρκεια τοῦ ἀντιφασιστικοῦ ἀγῶνα, ἐνῶ εἶναι ἀδύνατο νά ἐννοήσῃ κανεῖς τή νίκη κατά τοῦ ναζισμοῦ καί τοῦ Γ' Ράιχ χωρῆς τήν ἀποφασιστική συνδρομή τόσο τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ ὅσο καί τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ, τῶν ὑπόγειων καί τῶν φανερῶν δυνάμεων τῆς Ἀντίστασης, τῶν κομμουνιστῶν καί τῶν ἀσπῶν, ὡστόσο γιά τούς Ἀνατολικούς ὁ Μεγάλος Πόλεμος ἦταν πόλεμος τῶν Ρῶσων, ἄντε καί ὄλων τῶν κομμουνιστῶν τῆς Εὐρώπης· στή δική τους ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὅταν ξεχάστηκαν τά ἀγκαλιάσματα Ρῶσων καί Ἀμερικανῶν στρατιωτῶν πάνω στή γέφυρα τοῦ Ἐλβα, ἡ νίκη κατά τοῦ Ράιχ ἦταν ρωσική νίκη ἐνώ κατ' αὐτούς οἱ Δυτικοί εἶχαν πολεμήσει σέ δευτερεύοντα μέτωπα, καί ἀπλῶς παρεῖχαν ὕλικά μέσα. Αὐτοί ἔχυναν τό αἷμα. Ἀντίστοιχη ἦταν καί ἡ οἰκειοποίηση τῆς νίκης ἀπό τήν ἄλλη μεριά: στήν ἀντίληψη τῶν Δυτικῶν ἡ μάχη τοῦ Λονδίνου, τό Ἐλ' Ἀλαμίν καί ἡ ἀπόβασή τῆς Νορμανδίας ἐπεσπίασαν τίς ἐκατόμβες τοῦ Στάλινγκραντ. Ζήτημα προπαγάνδας καί πολιτικῆς πολεμικῆς, μοιραίας στόν ἀνταγωνισμό τῶν δύο κόσμων; Ὁχι ἀκριβῶς. Ἡ μονοπώληση αὐτή ἐξυπηρετοῦσε τίς βαθιές διαχωριστικές γραμμές, ἤθελε νά καταστρέψῃ ὅ,τι κοινό ἀντάμωσαν τά δύο ἄκρα τῆς Εὐρώπης, ὅ,τι θύμιζε συγγένεια καί

ἀλληλεγγύη, ὅ,τι ἀπειλοῦσε τή «δικιά μας» Εὐρώπη καί θύμιζε πῶς ὑπάρχει μιά ἄλλη διαφοροτική μέν, ἀλλά ἐξίσου Εὐρώπη μέ τή δικιά μας. Ἄλλωστε αὐτή ἡ οἰκειοποίηση δέν περιορίζεται μόνο στά τρόπαια τοῦ Β' Παγκόσμιου Πολέμου καί στό γέρας, τό ἠθικό καί τό πολιτικό, τῆς νίκης, ἀλλά ἐκτεινεται σέ ὅλους τούς τομεῖς. Οἱ μεγάλοι Ρῶσοι μυθιστοριογράφοι μπορεῖ νά ἦταν ἀπ' τήν Ἀνατολή, ὡστόσο ὡς οἰκουμενικοί συγγραφεῖς ἀποτελοῦσαν στοιχεῖο τῆς δυτικῆς κουλτούρας, ἐξ ὀρισμοῦ αὐτή οἰκουμενική. Ρῶσος ὁ Ἄιζενστάιν ἢ στά κοντινότερά μας χρόνια ὁ Ταρκόφσκυ, ὑπηρετῆς ὅμως μιᾶς κατ' ἐξοχίαν δυτικῆς τέχνης, τοῦ κινηματογράφου. Καί ποιά σχέση ἔχει ὁ Τσέχωφ ἢ ὁ Μέγιερχολντ, ὁ Ἐρενι-πουγκ ἢ ὁ Μαγιακόφσκυ μέ τόν ρωσικό μυστικισμό; Τά μεγάλα ἐπιτεύγματα τῶν Σοβιετικῶν ἐπιστημόνων στήν ἀστροφυσική, τά μαθηματικά ἢ τήν ἱατρική μῆπως καί αὐτά δέν ἐγγράφονται στίς πνευματικές παραγωγές τοῦ δυτικοῦ πνεύματος καί τοῦ δυτικοῦ ρασιοναλισμοῦ; Ἄν ἡ πολωνική κουλτούρα, κυρίως λόγω καθολικισμοῦ, ἐγγράφεται στήν εὐρωπαϊκή παράδοση, πόσο οἱ Δυτικοί ἔπαιρναν στά σοβαρά ὅτι τό Βελιγράδι ἢ ἡ Σόφια ἦταν καί αὐτά Εὐρώπη; Ἀντίστροφα, στήν Ἀνατολή ὅποιοι δημιουργοί ἢ δημιουργη-μα δυτικῆς προέλευσης ταίριαζε στίς ἰδεολογικές προδιαγραφές, τά πολιτισμικά μοντέλα καί στή βαθύτερη λογικότητα τοῦ συστήματος — γιατί ἐμοιαζε νά ἐναρμονίζεται μέ τά μοντέλα τοῦ σοβιετικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἢ τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ — θεωροῦνταν ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόσμου, ἀποσπασμένο ὅμως ἀπό τόν κόσμο πού τό εἶχε γεννήσει, εἴτε ἦταν ὁ Μπαλζάκ εἴτε ὁ Σαίξπηρ, ὁ Ἄινστάιν ἢ ὁ Μάρξ.

Μέ δύο λόγια. Ἡ Ἀνατολή μέ βάση μιά ἐπιλεκτική ἀνάγνωση υἱοθετοῦσε στοιχεῖα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, τό ἴδιο καί ἡ Δύση ἀπό τήν Ἀνατολή, ἀνάλογα μέ τίς ἀντοχές της, καί ὑπό τόν ἀπαράβατο ὄρο ὅτι δέν θά ἀνατρεπόταν τό σύνολο τοῦ διαχωρισμοῦ. Τό σύνολο καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση ἀπορριπτόταν στό ἔρεβος τοῦ ἀνατολίτικου μηδενισμοῦ ἢ τῆς «ἀστικῆς παρακμῆς» ἀντίστοιχα. Τείχη ἦταν καί αὐτά, βαθιές διαχωριστικές γραμμές στό ὄνομα τῆς ἐνσάρκωσης τῆς ἀθρητικῆς εὐρωπαϊκῆς ἰδέας. Πράγμα παράδοξο, ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ καθενός στρατοπέδου ἦταν ἀπολύτως εὐρωπαϊοκεντρική, κολοβωμένη ὅμως καί ἀκρωτηριασμένη. Ἄν ἡ Δύση θά ἐπιδειξῆ περισσότερες ἀφομοιωτικές δυνατότητες καί ἀντοχές ἀπό τήν Ἀνατολή, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἀνοχές της ἦταν τόσες καί τέτοιες πού νά θεωρεῖ ὡς Εὐρώπη καί τό σύνολο τῶν στοιχείων πού ὀριζαν τήν Ἀνατολή καί τήν ἀνατολική παράδοση. Αὐτές ἄλλωστε οἱ ἀντοχές της, πού ἐμφανίζονταν καί θεματοποιοῦνταν ὡς εὐρωπαϊκούς πλουραλισμούς, τῆς ἔδωσαν τή δυνατότητα νά δείξῃ ἕνα πρόσωπο τόσο θελκτικό καί μιά τόσο πολυδύναμη ὄντοτητα ὡστε τήν ἐποχῆ πού οἱ συγκρίσεις ἦταν ἐφικτές γιά τόν κάθε κάτοικο τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου, χωρῆς τίς διαμεσολαβήσεις τοῦ συστήματος, κατέρρευσαν παντελῶς μέσα του καί τά τελευταῖα εἰρήματα ἀποδοχῆς τοῦ δικοῦ του κόσμου. Ἡ τηλεόραση πέτυχε αὐτόν τόν ἄθλο: ἄλωσε τόν φαντασιακό κόσμο τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἐξουθενώνοντας τίς ἀντοχές της πολύ περισσότερο ἀπό τή στρατιωτική δύναμη τοῦ ΝΑΤΟ, τόν «πόλεμο τῶν ἀστρων» ἢ τήν οικονομική δύναμη τῆς Δύσης. Πρίν ἀπό τή «βελουδένια ἐπανάσταση», τά τείχη τά εἶχε γκρεμίσει ἡ τηλεόραση δείχνοντας τόν παραμυθένιο κόσμο τῆς Δύσης μέ τά μεγάλα διαμερίσματα, τούς μεγάλους δρόμους, τά μεγάλα αὐτοκίνητα, τά ὑπέροχα φορέματα, τά πλούσια ἐπιπλά, τά γεμάτα πολυκαταστήματα καί μιά περίεργη εἰκόνα πού ἔδειχνε τόν κόσμο νά διαλέγει τούς ἐκλεκτούς του ἀνάμεσα σέ πολλά κόμματα, ἀνάμεσα σέ πολλές ἐφημερίδες.

Παρά ταῦτα τά τείχη παρέμειναν γιατί μόλις γκρεμίστηκαν τά παλιά ἄρχισαν νά ὀρθώνονται καινούργια. Θά δοῦμε.

Προλετάριοι ὄλων τῶν χωρῶν (ἐσεῖς πού δέν ἔχετε πατρίδα) ἐνωθεῖτε!

Προλετάριοι ὄλων τῶν χωρῶν ἐνωθεῖτε!, ἔγραφαν στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς στά μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ἡ φράση αὐτή θά γίνει τό κεντρικό σύνθημα τῆς Α', τῆς Β' καί τῆς Γ' Διεθνούς καθῶς καί ὄλων τῶν κομμουνιστικῶν, σοσιαλιστικῶν καί σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων.

Συμπύκνωνε μόνο του τό σύνθημα αυτό τή στρατηγική του εργατικού κινήματος και συνάμα προσήμινε τούς Ευρωπαίους προλετάριους, τούς μόνους ύπαρκτους τήν εποχή εκείνη, ως τούς νέους ιστορικούς πρωταγωνιστές. Ένω τήν Ευρώπη και τούς λαούς χωρίζαν φράγματα απροσπέλαστα, ενώ οι παλαιοί εθνικισμοί και η ανάδυση νέων εθνικισμών αράδιαζαν όλο και περισσότερα σύνορα πάνω στο έδαφος τής Ευρώπης, τό ποῦ ἡ Ευρώπη νά σημαίνει τόν τόπο μιάς άγριας διαμάχης γιά τήν επικράτηση του ενός περιούσιου λαού εις βάρος του άλλου, ένας νέος λαός διεθνικός, οι προλετάριοι, όραματιζόταν μιάν ύπερεθνική ένότητα, *εὐρωπαϊκή αὐτή κατ' άρχήν*, πού θά άχρηστευε και θά καταργούσε τά σύνορα, τούς διαμελισμούς, τούς ανταγωνισμούς και τίς διακρίσεις.

Τό σύνθημα, όμως, αυτό πρέπει νά τό δοῦμε μαζί μέ μιά διαπίστωση, πάλι από τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο, ότι «οί προλετάριοι δέν έχουν πατρίδα». Έτσι, από τή διαπίστωση ότι οι προλετάριοι δέν έχουν πατρίδα, διότι τούς τήν στερούσαν οι άστοι, προέκυπτε ἡ άνάγκη ν' άποκτήσουν κι αυτοί τή δική τους πατρίδα πού θά υπερέβαινε τίς ύπάρχουσες και θά ξανοιγόταν σε μιά νέα άνευ όρίων, εκείνη τής ισότητας, τής ελευθερίας και τής αδελφότητας. Άπό τήν άρχή τής αδελφότητας και τής οργανωμένης συντροφικότητας έμελλε νά σφρηλατηθεί ἡ αγωνιστική άλληλεγγύη του «προλεταριακού διεθνισμού», τής διεθνοιστικής ἠθικής και πολιτικής του εργατικού κινήματος πριν άποδει τό δόγμα χειραγώγησης του από τό ύπουργείο Έξωτερικών τής Σοβιετικής Ένωσης. Ἡ άρχή τής αδελφότητας (τής fraternité τής Γαλλικής Έπανάστασης πού υιοθέτησαν οι σοσιαλιστές), έδραιωμένη πάνω στο συνεργατικό ἠθος των εργατικών και εργοστασιακών παραδόσεων, θέσπιζε τήν κοινωνική άλληλεγγύη ως στόχο και άντικείμενο τής εργατικής πολιτικής πρακτικής πέραν των όρίων τής συντεχνιακής ἡ εθνικής ομάδας και ὑπ' αὐτή τήν έννοια προεικόνιζε έναν νέο δημόσιο χώρο, ένα πεδίο άσκησης τής πολιτικής, πέραν των όρίων τής συντεχνίας, του επαγγέλματος ἡ άκόμη και των ευρύτερων όρίων τής εθνικής ομάδας· συντάξιζε τό ύπαρκτό τής συγκεκριμένης και τρέχουσας πρακτικής μέ τό όραματικό του συνολικού σοσιαλιστικού προτάγματος, αὐτή δέ ἡ διασταλτική στοχοθεσία διεύρυνε συνάμα τό πεδίο τής πολιτικής ως τά άκραία όρια ύπαρξης τής εργατικής συνθήκης, διέστειλε τήν ίδια τήν έννοια του δημόσιου χώρου ως τόπο άσκησης τής πολιτικής από τούς προλετάριους και γιά τούς προλετάριους, πέραν των όρίων του έθνους και του κράτους. Έτσι ἡ στρατηγική τής συναδέλφωσης των προλεταρίων γιά νά φτιάξουν τή δική τους πατρίδα πού θά συμπεριελάμβανε όλες τίς άλλες πατρίδες άποτελεῖ τήν πρώτη συνειδητή προσπάθεια υπέρβασης του εθνικού κατακερματισμού και των εθνικιστικών διενέξεων. Μιά νέα ιδεολογία, αισιόδοξη και προοδευτική, έρχεται στον κόσμο πού θά καλέσει και θά εγκალέσει τούς προλετάριους όλου του κόσμου νά ένωθούν και ίσχυροί χάρη στην ένότητά τους νά κατισχύσουν των αντίπαλων τους. Έδώ πρέπει νά τονισθεῖ ότι δέν έχουμε νά κάνουμε άπλως μέ τήν προδοχή και τήν υιοθέτηση ενός επιχειρησιακού πολιτικού συνθήματος αλλά μέ τή στενή σύνδεση και διαπλοκή πολιτικών άρχων, πολιτισμικών αξιών και οργανωτικών κανόνων. Βρισκόμαστε μπροστά σε μιά γενικότερη θέση του κόσμου, σε μιά νέου τύπου άγωγή πού κατατείνει στη διαμόρφωση μιάς νέας συνείδησης και μιάς νέας ταυτότητας.

Άν ο άντικαπιταλισμός παρέχει τήν κοινωνική άφετηρία αὐτῆς τής συνείδησης, ἡ ύπερεθνικότητα γίνεται ο πολιτισμικός ορίζοντάς της και ἡ προταγματική χωροθέτησή της. Ἡ άλληλεγγύη των προλεταρίων και ἡ ένταξή τους στη νέα ύπερεθνική κοινότητα συμφερόντων, άγώνων, προσδοκιών και αξιών ζωοδοτεῖ ταυτόχρονα μιάν άνοιχτή, άν και ρευστή, διαδικασία άφομοίωσης τους σε ένα νέα «έθνος», έθνος άνέκδοτου τύπου, του «έθνους» των προλεταρίων. Αυτοί πού δέν είχαν πατρίδα γιατί τούς τήν στερούσαν οι άστοι ήταν καταδικασμένοι νά τήν άναζητήσουν σε έναν νέο κόσμο νά τήν φτιάξουν (faber είναι ο εργάτης), έτσι πού θά απέδιδε τή χαμένη πατρίδα σε όλο τόν κόσμο. Δέν έπρόκειτο πλέον γιά συνένωση όμοιων, όμόγλωσσων και όμόθησκων, γιά παρέυρεση όμοεθνών, άμφικτυονία λαών, έθνών και κρατών αλλά γιά μιά οργανώτρια άρχή των κοινωνιών πού βασιζόταν πάνω σε άτελεύτητα ιδεώδη, δημιουργός ἡ ίδια άτελεύτων ιδεωδών, διότι οι άρχές τής ελευθερίας, τής ισότητας και τής αδελφότητας πού συνιστοῦν τόν πυρήνα

της είναι άτελεύτητες, άπειρες, έσαι άνοιχτές, σκοπεύουν επέκεινα των όρίων, αίματοδοτοῦνται άκριβώς από τήν κριτική των όρίων και των καταναγκασμών. Ἡ ιδεολογία του νέου *hominismus nationalis*, ως *hominus internationalis* και *supra-nationalis* του «έθνους» των προλεταρίων και των Σοσιαλιστικών Διεθνών, ενώ έκκινεί και φτιάχνει τά όπλα τους χάρη στην κριτική τής ύπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων, μαχόμενη εναντίον των κλειστών ορίζοντων, των δεσμών και των καταναγκασμών τής οικογένειας, τής θρησκείας, τής συντεχνίας, του έθνους, του κράτους, τής ιδιοκτησίας, παράγει συνάμα ένα είδος άνθρώπινης δραστηριότητας και καινοφανούς εύρηματικής πού, διώνοντας τήν περατότητα του ύπαρκτου, σηματοδοτεῖ τόν κόσμο του άπείρου, τής άεπτοτε άναδημιουργούμενης κοινότητας. Έκείνο πού κυρίως μετράει στο σύνθημα «προλετάριοι όλων των χωρών ένωθείτε» δέν είναι ἡ χρησιμοθηρία τής ένότητας ως ποσοτικού δεδομένου ισχύος αλλά ἡ ενεργός άλληλεγγύη πού επιτάσσει, τό είδος τής άνθρώπινης δραστηριότητας πού παράγει όπου, όχι ο καθένας μόνος του, αλλά μέσα σε μιά συλλογική συνάφεια και μέ άυτοπρόσωπο συμμετοχή, καθώς πραγματώνονται και στο βαθμό πού πραγματώνονται οι στόχοι, ταυτόχρονα έπεκτείνεται ο κύκλος των συνεργαζόμενων πολιτικών υποκειμένων και των πολιτών, πράγμα πού αὐτόχρονα δημιουργεί νέες στοχοθεσίες, στο διηνεκές. Άν ἡ «ενεργός άλληλεγγύη», ἡ «διάθεση νά ζήσουμε μαζί»³ έξώθησε τούς λαούς και τίς εθνότητες πρὸς τήν ιδέα τής πολιτικής αὐτοδιάθεσης ἡ τής πολιτικής άνεξαρτησίας πού διαμόρφωσε τά σύγχρονα κράτη-έθνη, αὐτή καθαυτή ἡ άποκροσάλλωση τής ενεργού άλληλεγγύης στη μορφή κράτος ορθώνει ένα τείχος, ένα τέλος, ένα όχυρό, έντός του όποιου θά αναδιπλώνεται και θά άνακυκλώνεται ἡ άνθρώπινη δραστηριότητα και δημιουργικότητα.

Τό κράτος είναι ένα κλειστό έμεις: άριθμημένο, ιεραρχημένο, θεσμοθετημένο. Μόνο μέσα από τίς αντίφάσεις του και τίς άνεπάρκειές του άνοιγεται έξ άνάγκης στην κοινωνία των άλλων άνθρώπων, αλλά μέ διαβατήριο. Άντίθετα, ἡ ενεργός άλληλεγγύη των προλεταρίων, γιά ν' άποκτήσουν πολιτική ύπόσταση ως έπαναστατικό υποκείμενο, όριζε ως τόπο τής δικῆς της επικράτειας τόν οὐ-τόπο μιάς επίγειας και έγκοινωνισμένης οὐτοπίας, εκεί πού συνενυρίσκει και συν-άγωνίζεται ἡ άπειρία των προλεταρίων-πολιτών. «Τό προλεταριότο ἡ θά είναι έπαναστατικό ἡ δέν θά ύπάρξει καθόλου», έλεγε ο Μαρξ. «Έπανάσταση μέσα στην έπανάσταση», άπαντούσε σάν ἠχώ ο Ρεζις Ντεμπραί έναν αιώνα άργότερα. Πράγματι: ἡ ελευθερία, ἡ ισότητα και ἡ αδελφότητα, ἡ «εθνική» ιδέα του προλεταριάτου, είναι ἡ φυσική άτμόσφαιρα τής άπειρίας των δημιουργών και των δημιουργημάτων και ως εκ τούτου άνοίγει τούς ορίζοντες ενός άνεπαύτου πολιτισμού, εκείνου τής ενεργού μνήμης γιά τά δημιουργήματα όλων των προηγούμενων και του άσίγαστου πάθους τής άναδημιουργίας. Γι' αυτό ο σοσιαλισμός ενώ μπορεί ν' άναγνωρίσει τή σημασία τής κάθε εθνικής κουλτούρας, τή νομιμότητα τής υπεράσπισης των εθνικών δικαιωμάτων όταν αὐτά καταπιέζονται από άυτοκρατορίες, άποικιοκρατίες είτε από άλλα έθνη, είναι υποχρεωμένος νά έλθει σε σύγκρουση μέ τόν φαύλο κύκλο του μίσους, του πολέμου και τής ύπεροφίας⁴. Ἡ σοσιαλιστική ιδεολογία, καιτοι άναπτύσσεται στο πεδίο τής ταξικής πάλης, είναι ιδεολογία κατευνασμού τής επιθετικότητας, ιδεολογία άνοχῆς, δέν έχει καμιά σχέση μέ τίς πρακτικές τής εθνικάθαρσης, πρακτικές από τίς όποιες φτιάχτηκαν όλα τά σύγχρονα κράτη-έθνη. Αυτό πού γίνεται σήμερα στη Γιουγκοσλαβία είναι ἡ ρετρό επανάληψη του ίδιου φθαρμένου έργου.

Οι μεγάλες ιδεολογίες, οι κομμουνιστικές ιδεολογίες επιλέγουν άξίες από τίς ύπάρχουσες, αρθρώνοντάς τες σε ένα σύνολο, ἡ διαμορφώνουν νέες κομμουνιστικές άξίες. Άξίες γιά όλους. Ἡ δραστηριότητά τους έξαρτάται από τό κατά πόσον οι άξίες τους ανταποκρίνονται στις άνάγκες όλων, κατά πόσον δηλαδή μπορούν νά συνενώσουν σε μιά κοινότητα προοπτικών μεγάλες μά-

3. Έρνέστ Ρενάν. «Τί είναι έθνος» [1882], *Πολίτης*, τεύχ. 121, Φεβρ. 1993.

4. Γιά τή σχέση σοσιαλιστικής θεωρίας και εθνικού ζητήματος βλ. Georges Haupt (έπιμ.), *Les marxistes et la question nationale*, Παρίσι, Maspero, 1979. Επίσης Maxime Rodinson, «Ο μαρξισμός και τό έθνος», *Πολίτης*, Δεκ. 1991, τεύχ. 116.

ζες ανθρώπων. Η θρησκευτική ιδεολογία δυνητικά μπορεί να συνενώσει τους πάντες υποσχόμενη τή μέλλουσα σωτηρία και την αιώνια ζωή ως αντίδοτο στον επίγειο φόβο. Πεμπτούσια της είναι η έλπίδα κι η σωτηρία που έπειδή διαψεύδεται επί της γής προβάλλεται στη μεταθανάτια σφαίρα. "Οριό της είναι ο θάνατος, χωροχρόνος της η μεταθανάτια ζωή, εκεί όπου «άπεδρα πάσα λύπη και στεναγμός». Έγκαλει κανονιστικά την έν κόσμο ζωή ή όποια, έπειδή είναι για όλους έν λύπη και στεναγμός, άναζητεί την παραμυθία και τή μέλλουσα σωτηρία στη θρησκευτικομυθική θέαση του κόσμου.

Άλλά και οι κοσμικές ιδεολογίες, αυτές που στηρίζονται στις ιδέες του Λόγου και στην επιστημονολογική θέαση του κόσμου, είναι κι αυτές τελολογικές, άν κι όχι άναγκαστικά έσχατολογικές, και κανονιστικές. Διαμορφώνουν ένα σύστημα άξιων και κανόνων που όσοι τις άσπάζονται συνιστούν ένα «έμεις», ένα κοινό σώμα, μία «φαντασιακή κοινότητα»⁵. Άν οι στόχοι είναι τόσο έπιθυμητοί, άν μπορούν να συναρπάζουν και να κινητοποιούν τους ανθρώπους τόσο που όσοι δέν τους συμμερίζονται, όσο λιποτακτούν ή όλιγωρούν να θεωρούνται κατακριτέοι και άξιοι περιφρόνησης, είναι γιατί ο κοινός άγώνας, τό «έμεις», πρέπει να όδηγηθεί στό θρίαμβο των άξιοσέβαστων άξιων. Η άνάδυση, τόν περασμένο αιώνα, του σοσιαλιστικού κινήματος και ή προεικόνιση του «έθνους» των προλεταρίων ήταν μία νέα πνευματική μορφή, ένα νέο όργανωτικό κοσμοείδωλο, που συνέθετε και συναιρούσε επιστημονικές-θεωρητικές παραγωγές, δημιουργίες, προβολές, όραματικές, πολιτικούς στόχους, ποικίλες κοινωνικές δραστηριότητες και τις διοχέτευε σε μία κοινωνική έξέλιξη που νόμοι της θά ήταν ή έλευθερία, ή ισότητα, ή άδελφότητα χωρίς όρια και σύνορα. Διεθνής, διεθνιστική και υπερεθνική.

Ω νάτη μάς προσμένει
στόν κόσμο ή Διεθνής

Non piu nemici, non piu frontiere
Sui confini rossse bandiere

(Όχι πιά έχθροι, όχι πιά σύνορα
στά όρια κόκκινη σημαία)

Έτσι φτιαχτόταν ένας νέος λαός που δέν έμοιαζε μ' εκείνους των έθνικών ένδυμασιών. Τί ήταν αυτός ο λαός;

Ο ευρωπαϊκός λαός, λαός - φάντασμα

Πρέπει να πάρουμε σοβαρά υπόψη κάτι τό αυταπόδεικτο: οι μόνοι προλετάριοι που ύπήρχαν τόν 19ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου ήταν Ευρωπαίοι, αυτοί ήταν που, μολονότι στην Ευρώπη ύπήρχαν τόσες πατρίδες και τόσα σύνορα, δέν είχαν δική τους πατρίδα, αυτούς τά κράτη τους καταδίκάζαν σε άνήλιαγα έργοστάσια-κάτεργα και, κρέας για κανόνια, τους έστελναν στά σφαγεία των ρεβανισιστικών, των έθνικιστικών και των ίμπεριαλιστικών πολέμων. Έτσι, στό βαθμό που οι προλετάριοι άσπάζονταν τό σύνθημα «ένωθειτε» και γίνονταν σοσιαλιστές, χωροθετούσαν ως μέλλουσα πατρίδα τους την Ευρώπη. Ο σοσιαλιστικός λαός ήταν ο πρώτος ευρωπαϊκός λαός, οι σοσιαλιστές ήταν οι πρώτοι Ευρωπαίοι, τό κίνημά τους, παρ' όλο που έμφανίζόταν ως οίκουμενικό κι ήθελε πανανθρώπινη τή λευτεριά, ήταν στην πραγματικότητα ευρωπαϊκοκεντρικό, ο πολιτισμός που όραματιζόταν ήταν ένας νέος ευρωπαϊκός πολιτισμός: ο σοσιαλισμός ή θά ήταν ευρωπαϊκός ή δέν θά ύπήρχε καθόλου, ή Ευρώπη ή θά ήταν σοσιαλιστική ή δέν θά ύπήρχε καθόλου. Η άλλη Ευρώπη, ή Ευρώπη των έθνών, των κρατών, των στρατών, των εκκλησιών, των δυναστειών ήταν διαμελισμένη σ' Άνατολή και Δύση, κατακερματισμένη σε άντιμαχόμενα στρατόπεδα, συμφέροντα και ιδεολογίες τόσο έχθρικές κι άσμφιλίωτες μεταξύ τους που έστελναν τους ευρωπαϊκούς λαούς, μέσα σε μία και μόνο γενιά, στό σφαγείο δύο παγκόσμιων πολέμων.

Τό όραμα της κοινής πατρίδας, που θά ήταν κατά βάση ευρωπαϊκή, ή συνακόλουθη στρατηγική και ιδεολογία που ένοποιούσε πολιτικά και ιδεολογικά τους σοσιαλιστές, ως την Όκτωβριανή Έπανάσταση τουλάχιστον, ήταν κοινή πεποίτηση όλων των σοσιαλιστών. Κανείς δέν έννοούσε ότι ο σοσιαλισμός θά ήταν προϋπόθεση έξαγωγής π.χ. της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας που θά επέβαλλε στην Ευρώπη έναν γερμανικό σοσιαλισμό, κανείς δέν θεωρούσε ότι ήταν δυνατόν να ύπάρξουν διάφοροι «έθνικοί σοσιαλισμοί» — όπως οι «σοσιαλισμοί με έθνικά χρώματα» που έμφανίστηκαν κατά τή δεκαετία του '60 ως αντίδραση άπεξάρτησης Δυτικών κομμουνιστών από τόν σοβιετικό κομμουνισμό —, μία παρέυρεση σοσιαλιστικών ησιδίων, ή μία στό Παρίσι, ή άλλη στή Σιλεσία, ή τρίτη στό Λίβερπουλ κ.ο.κ. Η ήττα της παρισινης Κομμούνας είχε διδάξει στους σοσιαλιστές ότι, μπροστά στή διεθνή των καπιταλιστών, έπρεπε να είναι ένωμένοι. Άν ή επανάσταση μπορούσε ν' άρχισει στό ένα ή στό άλλο σημείο της Ευρώπης — όλοι προέβλεπαν ότι θά ξεκινούσε στην Άγγλία γιατί εκεί τό προλεταριάτο ήταν τό πολυαριθμότερο και τό ώριμότερο — ωστόσο ήξεραν ότι «σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα» δέν μπορούσε να ύπάρξει. Ο σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα ήταν τό «θεωρητικό» και πολιτικό επίτευγμα του Στάλιν, ήταν ή επιδίωξη του άνέφικτου, τό ψευδώνυμο μιάς έθνικιστικής προοπτικής που άντί να ένώσει τους προλετάριους της Άνατολής και της Δύσης τους χωρίζε με τό τείχος του αίσχους, δηλαδή τους καταργούσε ως σοσιαλιστές και τους προσκόμιζε εκ νέου μέσα στά έθνικά-κρατικά πλαίσια καθώς και στις κοινωνιολογικές κατηγορίες του «έργατικού δυναμικού», της «άπασχόλησης», που βασάνιζαν και βασανίζουν άκόμη την άκαδημαϊκή κοινωνιολογία και πολιτειολογία.

Όμως ο «έθνικός σοσιαλισμός», σταλινικής και σοσιαλδημοκρατικής έμπνευσης, για τόν όποιο καταδλήθηκαν έργώδεις προσπάθειες ώστε να καταστεί άντικείμενο των ύπουργείων Έξωτερικών Άνατολής και Δύσης, έπειδή καταργούσε τους προλετάριους ως σοσιαλιστές τους καταργούσε και ως Ευρωπαίους. Αυτός ο πρώτος, και μόνος ως τώρα, ευρωπαϊκός λαός με τις Διεθνείς του, τά δημιουργήματά του, την κουλτούρα του, την υπερεθνική του ταυτότητα, την άλληλεγγύη του, αυτός ο αυτοδημιούργητος λαός — όλοι οι λαοί είναι αυτοδημιούργητοι, δέν προκύπτουν από τή ζωολογία —, ο ίδαλγός των άτελεύτητων ιδανικών και όραματιστής της υπερεθνικής πατρίδας, μία φτιαχτόταν και μία χανόταν. Μία πρώτη φορά συντριφτηκε όταν οι Γερμανοί και οι Γάλλοι σοσιαλιστές, υπερψηφίζοντας τις πολεμικές δαπάνες, τόν έστελναν να σφαχτεί στά θέρετρα του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Ο, τι ως τότε είχε φτιαχτεί θάφτηκε στό Βερντέν, οι προλετάριοι-σοσιαλιστές ξανάγιναν Γάλλοι, Άγγλοι, Γερμανοί και τό μίσος άσθεστο άνάμεσα τους. Η άλληλεγγύη στή νεαρή σοβιετική δημοκρατία, οι Διεθνείς Ταξιαρχίες στην Ίσπανία και κυρίως ή άνάδυση του άντιφασισμού που συνένωσε τους λαούς της κατεχόμενης και μη κατεχόμενης Ευρώπης μέσα στή γιγαντιαία μάχη για τήν έξόντωση του ναζισμού ξανάφτιαχναν έναν νέο ευρωπαϊκό λαό. Οι άντιφασίστες που πολέμησαν είτε στους έπίσημους κρατικούς στρατούς είτε κυρίως στους στρατούς της Άντίστασης Ευρωπαίοι ήταν. Άλλά κι αυτός ο λαός του άντιφασισμού, χάρη στή μοιρασιά της Γιάλτας, τόν Ψυχρό Πόλεμο και τό τείχος ξαναγύρισε πειθήνιος και άλλαγμένος στά έθνικά όχυρά. Ο Ψυχρός Πόλεμος, άν φαινομενικό στόχο είχε την ΕΣΣΔ και τους πυραύλους της από τή μία, τό NATO και τους πυραύλους του από τήν άλλη, πραγματικό του διακύβευμα είχε τόν έγκλεισμό των Ευρωπαίων στά στρατόπεδά τους και τά έθνοκρατικά τους σύνορα. Τίποτε δέν εικονίζει καλύτερα αυτή την πραγματικότητα από τή λέξη μοιρασιά της Γιάλτας, με άκριδη ποσοστά μάλιστα.

Άλλά έπειδή κάθε μοιρασιά δέν είναι παρά μία ίσοροπία δυνάμεων σε μία δοσμένη συγκυρία, οι μεριοματούχοι της διανομής επιδιώκουν κρυφά ή φανερά τήν άνατροπή της, χρησιμοποιώντας τις δυνάμεις που ο καθέννας διαθέτει: οι Σοβιετικοί χρησιμοποιήσαν τις λαϊκές δημοκρατίες της Κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων καθώς και τά κομμουνιστικά κόμματα που δρούσαν ως περιχαρακωμένα φυλάκια της «σοσιαλιστικής πατρίδας» στό χώρο ευθύνης των δυτικών δημοκρατιών. Οι Δυτικοί άπάντησαν κι αυτοί με κάποιες «υπερεθνικές ένότητες», τό NATO, τήν Κοινή Ευρωπαϊκή Άγορά, τήν ίσχυ-

5. Η έκφραση άνήκει στον Β. Anderson, *Imagined Communities Reflection on the Origine and Spread of Nationalism*, Λονδίνο 1987.

ρή οικονομία, τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν εἰκόνα τῆς εὐημερίας πού εἰσχωροῦσε στὰ μύχια τῆς ψυχῆς τῶν κατοίκων τοῦ ἀντίπαλου στρατοπέδου. Τὰ δύο στρατόπεδα ἰσορροπῆσαν γιὰ τέσσερις δεκαετίες. Ἀλλὰ κάθε ἰσορροπία δυνάμεων εἶναι προσωρινή.

Τώρα πού τέλειωσε ὁ Τρωικός Πόλεμος, πρέπει ν' ἀναρωτηθοῦμε μήπως εἶχε γίνει «γιὰ ἓνα ποικίμοιο ἀδειανό, γιὰ μιὰν Ἑλένη». Ἔτσι λένε. Αὐτός ὁ κόσμος, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὸν Θεό, πρέπει νὰ πιστέψει ὅτι πράγματι ἦταν ἡλίθιος· ἐπὶ ἓναν αἰῶνα, στρατιές ἡλιθίων πάλευαν ἐναντίον τοῦ τίποτε, ὥσπου χάθηκε ἀκόμη καὶ τὸ τίποτε καὶ ἤλθε ἐπὶ γῆς ἡ νέα τάξη πραγμάτων. Κι ὡστόσο, καὶ στὰ δύο στρατόπεδα, ἔσκαβε βαθιά ὁ «γερο-τυφλοπόντικας» τῆς ἀπειθείας καὶ τῆς κριτικῆς, ἔσκαβε βαθιά ἀλλὰ στὰ τυφλά. Τί ἤθελε; Νὰ βρεῖ τοὺς ἄλλους πού στὸ δικό τους ὑπόγειο ἔσκαβαν καὶ αὐτοὶ βαθιά ἀλλὰ στὰ τυφλά, ν' ἀνταμωθοῦν στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, νὰ ἐνωθοῦν. Τώρα πού τέλειωσε ὁ Τρωικός Πόλεμος πρέπει νὰ μάθουμε, ἢ μᾶλλον νὰ ἀναγνωρίσουμε, ὅτι σ' αὐτές τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες ὑπῆρξαν ἠττες σοβαροί, τοπικοὶ πόλεμοι σοβαροὶ καὶ ὅτι σ' αὐτούς τοὺς πολέμους, μὲ τὶς ἰσάριθμες ἠττες πρῶτα τσακίστηκε τὸ κεφάλι τοῦ τυφλοπόντικα καὶ ὕστερα κατέρρευσε ὁ σοσιαλισμός.

Ἄν ἦ ἴττα τοῦ ναζισμού ἔδωσε στὰ κομμουνιστικά κόμματα τὴν αἴγλη καὶ τὴ δύναμη τῶν πρώτων μεταπολεμικῶν χρόνων καὶ ἂν βγαίνοντας ἡ Εὐρώπη ἀπ' αὐτὸν τὸν νικηφόρο πόλεμο βρέθηκε πῶς βαθιά χωρισμένη καὶ διασπασμένη ἀπ' ὅσο ὅταν ἔμπαινε σ' αὐτὸν, ἂν, δηλαδή, «ἐπαληθεύτηκε» ἄλλη μιὰ φορά τὸ ἐγγεγραμμένο σχῆμα ὅπου κάθε νίκη εἶναι ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἴττα, μποροῦμε νὰ διαγνώσουμε, γιὰ μιὰ μακρὰ χρονικὴ περίοδο συγγλίσσεις ὀργανικά συνδεδεμένες μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ πού ὑπερέβαιναν, ἂν καὶ μὲ ἀδέβαιο τρόπο, τὶς διασπάσεις. Διότι ὁ «προλεταριακὸς διεθνισμός», τὸ «πνεῦμα τῆς Ἀντίστασης», τὸ εἰρηνιστικὸ κίνημα «ἡ προλεταριακὴ κοινότητα», ὁ ἀντιμπερειαλισμός, ἡ ἀλληλεγγύη πρὸς τὸν Τρίτο Κόσμο, ὁ μαρξισμός, τὸ σοσιαλιστικὸ ἰδεώδες λειτουργοῦσαν «ὡς κοινὲς γλώσσες σὲ ὅλη τὴν ἥπειρο (ὡς κοινὲς γλώσσες στοὺς διανοούμενους, στοὺς καλλιτέχνες, στοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἀγρότες ὅλης τῆς ἥπειρου)»⁶ προσέφεραν στὴν ὑπερεθνικότητα, ἂν καὶ σὲ πολιτικὲς προοπτικὲς πού θέσπιζαν τὸ ἀπαραβίαστο τῶν συνόρων. Σ' αὐτὴ τὴ χωρὶς ἔλεος διαμάχη τῶν δύο στρατοπέδων, στὴ σύγκρουση τοῦ κομμουνισμοῦ μὲ τὸν «ἐλεύθερο κόσμο» μποροῦμε τώρα νὰ ἀναγνώσουμε ἴχνη συγγλίσσεων καὶ νὰ ἐπιναξιολογήσουμε πολιτικὸς ἀγῶνες, κοινωνικά ρεύματα καὶ ἰδεολογικά μορφώματα τῶν ὁποίων ἡ βαθύτερη λογικὴ μαρτυροῦσε τὴν δυνάμει ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1968 στὴ Δύση καὶ στὴν Πολωνία, οἱ ἐργατικὲς κινητοποιήσεις τοῦ ἰταλικοῦ φθινόπωρου, ἡ ἀνοιξη τῆς Πράγας, τὸ κίνημα τῆς Ἀλληλεγγύης, ἡ ΚΟΡ, τὰ κινήματα τῶν διαφωνούντων, ὁ εὐρωκομμουνισμός, τὸ πνεῦμα τῆς ἀμφισβήτησης, οἱ κριτικὲς τάσεις μέσα στὰ κομμουνιστικά κόμματα τῆς Δύσης καὶ οἱ ἀνανεωτικὲς προσπάθειες στὰ κόμματα τῆς Ἀνατολῆς ἐνῶ δὲν μπόρεσαν νὰ ἀναιρέσουν τὴν διαίρεση τῆς Εὐρώπης καὶ νὰ ὀρθοθῶν ὡς διεθνιστικὰ καὶ ἐνοποιητικὰ στοιχεῖα μιᾶς τάσης πού θὰ ἔβαζε τέλος στὴ λογικὴ τῶν μπλόκ, ὡστόσο ἦταν τὰ πρωτογενῆ στοιχεῖα μιᾶς δυνάμει ἐνοποίησης, τὰ πρωταρχικά στοιχεῖα ἀνάδυσης τοῦ νέου εὐρωπαϊκοῦ λαοῦ. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν προέκυπτε ἀπὸ τὶς κυρίαρχες ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς δομὲς εἴτε τῆς Ἀνατολῆς εἴτε τῆς Δύσης· ἀντίθετα, ἀντλήσαν ἀπὸ τὴν κριτικὴ καὶ τὴν ἐναντίωση σ' αὐτὲς τὶς δομὲς. Σ' αὐτούς ἄλλωστε τοὺς μικροὺς ἢ τοὺς μεγαλύτερους πολέμους ἠττήθηκαν, ἔτσι πού ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα τῆς γενικότερης κατάσχεσης δὲν ὑπῆρξαν δυνάμεις τῆς Ἀριστερᾶς γιὰ νὰ δάλουν τὴ σφραγίδα τους στὶς ἐξελίξεις.

Δέν ὑπάρχει εὐρωπαϊκὸς λαός

Στὰ προηγούμενα προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι πράγματι «ἓνα φάντασμα πλανιόταν πάνω ἀπ' τὴν Εὐρώπη», καὶ αὐτὸ τὸ φάντασμα δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὸ προλεταριάτο καὶ τὸν κομμουνισμό. Ὑπῆρξαν στιγμὲς δυνατές στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ὅπου τὸ φάντασμα αὐτὸ σάρκωνε ἰσχυρὲς πολιτικοῖδεολογικὲς πραγματικότητες, ἔφερνε κοντὰ ἀνθρώπους ἀπὸ Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἐντάσσοντας τους στὴν ἴδια προοπτικὴ, διαμόρφωνε ἓνα ὑπερεθνικὸ ἔμεις, ἓναν λαὸ μὲ χαρακτηριστικὰ μεικτογενῆ, ὀρθοθετοῦσε τὴν Εὐρώπη ὡς χώρο δημόσιο, ὡς τόπο ἀσκήσεως κοινῆς διεθνικῆς καὶ διεθνιστικῆς πολιτικῆς, καλλιεργοῦσε μιὰ κοινὴ γλώσσα καὶ πολιτισμικὲς ἀξίες πού ὑπερέβαιναν τὴ βαθυλῶνία τῶν ἐθνικῶν ἰδιαιτεροτήτων, προέβαλλε ἀξίες πού ἀναδείκνυαν μιὰ νέα εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ καὶ κυρίως, ἐνοποιοῦσε λαοὺς μὲ βάση κοινὸς κοινωνικοὺς στόχους πού βιώνονταν ὡς ἐφικτοὶ καὶ γιὰ τοῦτο ἄξιζε τὸν κόπο νὰ παλέψει κανεὶς γι' αὐτούς. Καὶ πράγματι οἱ ἀνθρώποι πάλευαν ἔχοντας τὴ συνείδηση ὅτι εἶναι σύντροφοι, camarades, compagni, tavariths, compagneros, comrades, drugi, ὅτι εἶναι μαζί. Αὐτὰ δὲν ἦταν ἡλιθιότητες πλανημένων συνειδησεων, ἐξανθήματα παιδικῆς ἡλικίας, ἢ ὑποταγὴ στὴν ἀγελαία συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλουν οἱ μηχανισμοί. Ἡλιθιότητα εἶναι νὰ σκέφτεται κανεὶς ὅτι ὅλα αὐτὰ ἦταν οἱ ἡλιθιότητες τῶν πατεράδων μας καὶ τῶν μανάδων μας.

Στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, λοιπόν, τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἐνυπάρχει ἓνα κεντρικὸ διακύβευμα: ἡ παραγωγή εὐρωπαϊκοῦ λαοῦ, τοῦ λαοῦ τῶν σοσιαλιστῶν. Ξέρουμε τώρα πιά. Ἄν καὶ ἡ μάχη ἦταν καὶ γιγαντιαία καὶ σκληρὴ, μολονότι οἱ ἀνθρώποι ἀγωνίστηκαν μὲ πείσμα καὶ ἐμπνευση στὰ χαρακώματά τους, χάθηκε. Ὅσοι εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς φτιάχτηκε σκόρπισε, δὲν μπορεῖ καν νὰ ἰσορροπῆσει τὴν ἴττα του, τὰ διαχωριστικὰ φράγματα ὀρθώθηκαν ἀπροσπέλαστα. Ἔτσι τὸ τέλος τοῦ διπολισμοῦ καὶ ἡ κατάρρευση τοῦ κομμουνισμοῦ ἐνῶ καθήργησε τὴ διαίρεση τῆς Εὐρώπης σὲ δύο στρατόπεδα, ὡστόσο, δὲν καθήργησε τὴ διαίρεση Ἀνατολῆς-Δύσης. Ἄν καὶ ἡ διάκριση δὲν ἔχει πιά τὸ πρότερο κυρίαρχο νόημα τῆς ἀντιπαράθεσης δύο ἀντίπαλων κοινωνικοπολιτικῶν συστημάτων, ἡ Ἀνατολὴ παραμένει Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύση ἔγινε περισσότερο Δύση. Μεταπίστηκαν ὅμως οἱ διαχωριστικὲς γραμμὲς, ἐνῶ ἐξαφανίστηκαν ὀλοσχερῶς τὰ ἐνοποιητικὰ στοιχεῖα, ἐκεῖνα ἀκριβῶς πού προοιωνίζονταν τὶς μέλλουσες συγγλίσσεις. Τὸ τέλος τοῦ ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ, σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση, ἔφερε καὶ τὸ τέλος ὅλων τῶν κοινωνικῶν, τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν ἰδεολογικῶν κριτικῶν ρευμάτων πού ἦ ἐσωτερικὴ τους λογικὴ λειτουργοῦσε πρὸς τὴν κατεῦθνησιν ἓνος κοινοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ οἰκοδομήματος, πέρα ἀπὸ κρατικὰ σύνορα καὶ πολιτικὲς διαιρέσεις. Σήμερα καμία ἀπὸ τὰ ἐν δρᾷσει ἰδεολογίαι δὲν λειτουργεῖ ἐνοποιητικὰ καὶ δὲν ἀρθρώνει σὲ κάποια κοινὴ προοπτικὴ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς.

Τ' ἀντίθετο μάλιστα: οἱ συγγλινιστικὲς ἀλλαγὲς τοῦ πολιτικοῦ χάρτη στὴν Ἀνατολὴ, οἱ ἐθνικισμοὶ σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, ἡ ἐρηκτικὴ κατάσταση πού δημιουργοῦν φανεροὶ ἢ κρυφοὶ ἀλυτρωτισμοὶ στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὰ Βαλκάνια, οἱ ἀνοιχτοὶ καὶ οἱ ἐπαπειλούμενοι πόλεμοι στὴν Ἀνατολὴ, ὁ πόλεμος στὴν πρῶην Γιουγκοσλαβία, τὰ μεγάλα μεταναστευτικὰ ρεύματα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὸ Νότο πρὸς τὴ Δύση καὶ οἱ συνακόλουθες ἀντιδράσεις ἀπώθησής τους πέρα ἀπ' τὰ σύνορα τῆς εὐημερίας, ἡ ἀνάδυση τοπικιστικῶν κινήσεων ἀποσχιστικοῦ χαρακτῆρα, ἡ ἐντυπωσιακὴ ἀναζωπύρωση τοῦ ρατσισμοῦ μὲ ποικίλες ἐκδοχὲς σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση, οἱ διακρατικοὶ ἀνταγωνισμοὶ ἀκόμη καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ΕΟΚ, ἓνας πόλος ἀμερικανοαγγλοσαξωνικός, ἓνας ἄλλος γερμανοκεντροευρωπαϊκός, ἓνας τρίτος γαλλομεσογειακός πού τὶς γενικότερες ἀποκλίσεις τους δὲν τὶς γεφυρώνουν εὐκαριακοὶ ἄξονες τύπου Παρίσι-Βόννη, κομμένα τὰ Βαλκάνια στὰ δύο, στὰ τρία, στὰ τέσσερα, ἓνα γιγαντιαῖο πολυεθνικὸ κεφάλαιο, «ἀ-εθνικὸ», ν' ἀλωνίζει στὴν Εὐρώπη ἀλλὰ καὶ ν' ἀτενίζει πρὸς ὅλες τὶς γωνιὲς τοῦ πλανῆτη, ἡ Εὐρώπη τῆς ἀνεργίας τριῶν δεκάδων ἐκατομμυρίων ἐργατικῶν χεριῶν, μιὰ Εὐρώπη τῶν «δύο τρίτων» καὶ τῶν «νέων φτωχῶν», μιὰ Εὐρώπη τῶν πολιτικῶν ἀποκλεισμῶν, νὰ οἱ νέες πραγματικὲς πραγματικότητες πού χαράζουν

6. Βλ. Ἐτιέν Μπαλιμπάρ, *Τὰ ὄρια τῆς Δημοκρατίας*, «Ἡ Εὐρώπη μὲ τὰ τὸν κομμουνισμό», ἐκδ. Πολίτης, μετάφρ. Ἄ. Πανταζόπουλος.

ακόμη πιο βαθιά τις διαχωριστικές γραμμές τόσο πού οι διαδικασίες σύγκλισης π.χ. τύπου Μάαστριχτ νά μοιάζουν κυριολεκτικά με άφελεις ασήσεις επί χάρτου αδιάφορων και άδαδων εύρωτεχνοκρατών. Η Εύρώπη σήμερα όσο ποτέ άλλοτε είναι πεδίο έτερογένειας, άναφορικών, διαφοροποιήσεων πού διαρω από συμβολισμούς, γύρω από ιδιαιτερότητες ιστορίας, κουλτούρας, γλώσσας, θρησκείας, γύρω από αναρίθμητες έθνικές και έθνοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις, γύρω από άντιτιθέμενα οικονομικά συμφέροντα και κεντρόφυγες προοπτικές. Η Εύρώπη σήμερα είναι πεδίο ταχύρρυθμης ανάπτυξης αυτόαναφερόμενων τοπικισμών, ρεζιοναλισμών και μειονοτισμών πού διασπούν τά ύπαρκτά έθνικά σύνολα και τις ιστορικές κρατικές συγκροτήσεις. Άν ή Γιουγκοσλαβία κρατιδιοποιείται και ή Βοσνία τριχοτομείται, ή Ίταλία της Λέγκας του Βορρά θέλει νά ξεφορτωθεί τόν μαφιόζικο Νότο, Βαλλώνιοι και Φλαμανδοί δέν μπορούν, λένε, νά ζήσουν μαζί στό Βέλγιο, των Σκωτσέζων δέν τούς πάει πλέον τό Ήνωμένο Βασίλειο, ή Κορσική θέλει νά φύγει άπ' τή Γαλλία, ή έσωτερική συνοχή της Ίσπανίας γίνεται όλοένα και πιο εύθραυστη.

Τί είναι λοιπόν Εύρώπη; Η άπάντηση στό έρώτημα σήμερα είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά άπομακρυσμένη μέσα σ' έναν όμηκλώδη όρίζοντα άδεδιαίτητων και άντιφάσεων πού άναίρουν άκόμη και τό ίδιο τό έρώτημα. Διότι κανείς δέν μπορεί νά δεβαλώσει ότι ύπάρχει μία Εύρώπη είτε ως πολιτική όντότητα είτε ως πολιτισμική ένότητα και πολύ περισσότερο ως έθνική ή έσω χαλαρή συνομάδωση έθνοτήτων. Κανείς επίσης δέν μπορεί νά δεβαλώσει ότι αυτή τή στιγμή λειτουργούν ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικές δυνάμεις πού ύπερβαίνουν τις δεδομένες διαιρέσεις, ότι ύπάρχει κάποιος έν δράσει εύρωπαϊκός οίκουμενισμός. Η εικόνα της Εύρώπης είναι θρυμματισμένη τόσο πού ή επίκληση μίας εύρωπαϊκότητας και μίας εύρωπαϊκής ταυτότητας είναι άυθαιρετη. Μένει ν' άποδειχθεί άν, στό έδαφος της έλλείπουσας εύρωπαϊκότητας, μπορούν νά ύπάρξουν οι Εύρωπαίοι ως φορείς κοινής συνείδησης, ενός προσιδιάζοντος σ' αυτούς πολιτισμού πού ή άποτελούσε τόν συνεκτικό ιστό στην κοινότητά τους.

Η ανάπτυξη της Εύρωπαϊκής Κοινότητας των 12 ως τώρα ήταν άποτέλεσμα πρωταρχικά ή άποκλειστικά οικονομικών διαδικασιών πού έρχονταν ως άπάντηση σέ πιέσεις οικονομικού χαρακτήρα πού ύποχρέωναν τά εύρωπαϊκά κράτη νά έκχωρησουν μέρος της έξουσίας τους σέ διακρατικά πολιτικά όργανα προκειμένου νά άνταποκριθούν στις άνάγκες του διεθνούς ανταγωνισμού και τις προκλήσεις της παγκοσμιοποιούμενης οικονομίας. Θα μπορούσε νά πει κανείς ότι ή διαδικασία της εύρωπαϊκής ένοποίησης έντάσσεται στον άστερισμό ενός σιδηρού οικονομισμού. Τά πρωτεία, οι προτεραιότητες και τό προβάδισμα άνήκαν στην οικονομία, στις επιχειρήσεις, στους άριθμούς. Τά πράγματα παίρνουν συνεχώς τό δρόμο πού δείχνει τό μάρκο, τό δολάριο, τό φράγκο, ή στερλίνα, ή πληροφορική, ή παραγωγή άτσάλιου, τά γεωργικά προϊόντα, τό γάλα, οι ποσοστάσεις, τό κρέας. Σ' αυτό τό τεράστιο παζάρι της ΕΟΚ τόν τόνο δίνουν οι τεχνολογίες, οι εύρωκράτες, οι σύνοδοι κορυφής, οι ντιρεκτιβές των Βρυξελλών. Τόπος δέν ύπήρξε για τους λαούς στους όποιους δόθηκαν μόνο κάτι μικροπανηγύρια σαν εκείνα με τις «εύρωπαϊκές πολιτιστικές πρωτεύουσες» ή ώχρα προγράμματα συνεργασίας στην έρευνα και την εκπαίδευση όπως τά Erasmus και Lingua. Δέν θά ήταν δυνατόν άλλωστε νά συμβεί διαφορετικά διότι κάθε άλλη διαδικασία ένοποίησης θά έπρεπε νά βασισθεί στην ένεργό κινητοποίηση των λαών έξ όρισμού όμως διαγραμμένη αυτή από τό ιδεολογικό όπλοστάσιο και την πολιτική πρακτική των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων πού καθοδήγησαν επί τρεις δεκαετίες την ΕΟΚ. Πέρα από τή νομοποίηση πού παρέχουν οι εύρωσκληρές και ή άνάδειξη της Εύρωβουλής, ή μένη συμμετοχή Εύρωπαίων πολιτών στά εύρωπαϊκά δρώμενα ήταν άντιδράσεις, άγροτων κυρίως, σέ μέτρα των Βρυξελλών πού έθεταν σέ κίνδυνο, πραγματικό ή φανταστικό, την άπασχόληση ή περιορίζαν την κρατική προστασία των συμφερόντων τους. Όλες οι άλλες διαδικασίες άνήκαν στην άποκλειστική άρμοδιότητα της πολιτικής τάξης, κυρίως των δύο συμπαγών πολιτικών εύρωπαϊκών οικογενειών: των Χριστιανοδημοκρατών και των Σοσιαλδημοκρατών (μέ τους όποιους, σέ γενικές γραμμές, συμβάδισαν και οι εύρωκομμουνιστές, οι μεταεύρωκομμουνιστές, και οι οίκολό-

γοι). Όσο για την «Εύρώπη των έργαζομένων» του εύρωκομμουνισμού στην πραγματικότητα δέν άποτέλεσε ποτέ στρατηγική και δέν άρθωσε κανένα πανευρωπαϊκό, πολιτικό και κοινωνικό κίνημα. Εύρωπαϊκοί λαοί ρωτήθηκαν μόνο όταν χρειάσθηκε νά έπικυρωθεί ή συμφωνία του Μάαστριχτ. Και φάνηκε καθαρά ότι, τόσο στην περίπτωση της Δανίας όσο και της Γαλλίας, τό όλο οικόδομημα πήγε νά τιναχθεί στον άέρα, παρόλο πού τά «ΟΧΙ» δέν ύπαγορεύονταν άναγκαστικά από άντευρωπαϊσμό.

« Άν ήταν νά ξαναγίνει ή Εύρώπη από την αρχή θά άρχιζα από την κουλτούρα», έλεγε στό τέλος της ζωής του ό Ζάν Μονέ, ό φερόμενος ως πατέρας της εύρωπαϊκής ιδέας. Όμως δέν πρόκειται παρά για μία μάταιη άυτοκριτική. Αυτός ό δρόμος της κουλτούρας, ό δρόμος δηλαδή της έπικοινωνίας των πολιτισμών, των δημιουργών και των δημιουργημάτων, ό δρόμος της λαϊκής συμμετοχής δέν είχε ποτέ προκριθεί, γιατί ήταν όλισθηρός. Λέγεται ότι στην Εύρώπη ύπάρχει δημοκρατικό έλλειμμα. Πουθενά στον κόσμο δέν ύπάρχουν πολιτικά όργανα πού δέν έκλέγονται, δέν έλέγχονται και δέν λογοδοτούν όπως συμβαίνει με τά κεντρικά όργανα της Εύρώπης. Οι συμφωνίες του Μάαστριχτ δέν άναίρουν αυτή την κατάσταση, μάλιστα την χειροτερεύουν. Πράγματι ύπάρχει δημοκρατικό έλλειμμα. Πίσω όμως άπ' αυτό τό έλλειμμα ύπάρχει ένα άλλο μεγαλύτερο: Δέν ύπάρχει εύρωπαϊκός λαός. Και μολοντί οι διαδικασίες για την πολιτική ένοποίηση της Εύρώπης είναι άνελίστρεπτες έντούτοις ή οικόδομηση της Εύρωπαϊκής Κονοπολιτείας, έλλείπει εύρωπαϊκού λαού, στήριζεται στό κενό.

Άλλά γιατί δέν ύπάρχει εύρωπαϊκός λαός; Εύρωπαίοι δέν είμαστε οι πληθυσμοί των εύρωπαϊκών κρατών; Πρίν από τό έρώτημα αυτό ύπάρχουν κάποια άλλα πού όσο θεωρείται αυτώνητη ή άπάντησή τους τόσο ή κατάσταση θολώνει περισσότερο. Και κατ' αρχήν: τί είναι ή εύρωπαϊκή ταυτότητα, κοινή για τόν Κρητικό και τόν Ουαλό, τόν Πρώσο και τόν Σικελιανό; Τί είναι ό εύρωπαϊκός πολιτισμός; Πόσο νομομοποιούμεστε νά μιλάμε για έναν και ένιαίο εύρωπαϊκό πολιτισμό (έν κινδύνο μάλιστα) ό όποιος άποτελει τό ιδιότυπο γνώρισμα της μίας και άδιαίρετης εύρωπαϊκής ταυτότητας; Διότι άν πράγματι ύπάρχει μία εύρωπαϊκότητα ως ύπερεθνική ιδιαιτερότητα όλων των Εύρωπαίων, αυτό σημαίνει ότι ό προσδιορισμός δέν μπορεί παρά νά είναι πολιτισμικός.

Εύρωπαϊκή κουλτούρα = ό άμερικανικός τρόπος ζωής

Ό Ίταλός πρών έπίτροπος στις Βρυξέλλες Κάρολο Ρίπα Ντί Μαεά θωρούσε ότι ή Εύρώπη οικόδομείται με βάση τό

«κοινό πολιτιστικό κεφάλαιο πού δέν είναι άλλο από την άναγνώριση ενός πολυφωνικού άνθρωπισμού θεμελιωμένου πάνω στη δημοκρατία, τή δικαιοσύνη και την έλευθερία και πού εκφράζεται στην ποικιλομορφία των τοπικών, των περιφερειακών και των έθνικών πολιτισμών»⁷.

Αυτή ή αισιόδοξη και αυτάρκης διαβεβαίωση του Ίταλου εύρωπαίστη άποτελεί σχεδόν κοινό τόπο της φιλοεύρωπαϊκής ρητορείας πού όσο περισσότερο έπαναλαμβάνεται από τά έπίσημα χείλη τόσο περισσότερο άπέχει από την πραγματικότητα. Η έννοια του πολυφωνικού άνθρωπισμού είναι δύσκολο νά μās όρίσει κάπως συγκεκριμένα τό πλαίσιο έσω της κοινής πολιτιστικής άναφοράς των λαών της Εύρώπης. Όστόσο, και παρά τις περί του άντιθέτου διαβεβαιώσεις, ή σημερινή εύρωπαϊκή πραγματικότητα διαμορφώνεται από διαδικασίες κοινωνικές και πολιτιστικές πού βρίσκονται στους αντίποδες του σεβασμού της ποικιλομορφίας των τοπικών ή των έθνικών πολιτισμών. Καθημερινή νόρμα είναι ή ίσοπέδωση, ή έξαφάνιση

7. *Lettres Internationales*, φθινόπωρο 1988.

μορφών ζωής και πολιτισμικών εκφράσεων ακόμη κι εκεί όπου μέχρι χθές έμοιαζαν ζωντανές κι ανθεκτικές. Δέν θά μπορούσε μάλιστα νά επισημάνει κανείς ούτε καν τήν ανάδυση φαινομένων συγκριτισμού και προσμείξεων γιατί, στήν πραγματικότητα, στήν εποχή τής βασιλείας τών μέσων μαζικής επικοινωνίας, κυριαρχεί ή άνεπικοινωνία και ή επιφανειακή *ένημέρωση*. Ποτέ δέν γνωρίζαμε λιγότερο τούς κοινοτούς μας Ίταλους, τούς Γάλλους, τούς Βαλλώνους, τούς Ίσπανούς ή τούς Γερμανούς και ή γνώση τούτων τών Εύρωπαϊών γιά μās, αλλά και τού ένός γιά τόν άλλον, περιορίστηκαν, κυριολεκτικά, σέ ό,τι επιτρέπει και επιβάλλει ή τουριστική έσπεράντο, ή τηλεοπτική τηλελαγνεία και ό φιλαθλητισμός. Σέ μιάν εποχή πού τήν Εύρώπη σαρώνουν τά νέα μεταναστευτικά ρεύματα απ' τόν Βορρά στόν Νότο εις άναζήτηση ήλιοκαμένης ευτυχίας και, άσθενέστερα αυτά, από τόν Νότο πρós τόν Βορρά γιά τό μεροκάματο, σέ μιάν εποχή πού καλωδιωμένος ό Εύρωπαίος δέν έχει παρά νά πατήσει ένα κουμπί γιά νά άνοιξει τό κανάλι πού θά τόν φέρει, υποτίθεται, κοντά στόν μακρινό του συνεταιίρο, σέ μιά έποχή, λοιπόν, πού άνταλλάσσονται χωρίς φραγμούς και θεσμικές άντιστάσεις μηνύματα, άνδρες, γυναίκες, γνώσεις, έμπορεύματα και δημιουργήματα τίποτε δέν μās επιτρέπει νά ύποστηρίξουμε ό τι τούτη ή γενικευμένη άνταλλαγή και επικοινωνία όδηγεί στήν άλληλοκατανόηση, κι άκομη περισσότερο σέ πολιτιστικές δημιουργίες πού άρδεύονται από τούς τοπικούς περιφερειακούς και έθνικούς πολιτισμούς, ζωογονώντας τους και υπερβαίνοντας τους ταυτόχρονα. Ό πολιτισμός ένώνει τό άτομο μέ ένα σύνολο, είναι μέθεξι ή σέ μιά συλλογική περιπέτεια όντας συνάμα ό σύνδεσμος άτόμων και ομάδων μέ τό ίστορικό τους παρελθόν. Ό πολιτισμός ένώνει όσους ένώνει και ταυτόχρονα διαχωρίζει. Η ιστορία τών πολιτισμών είναι μιά ιστορία συγκρούσεων, όμοιογενοποιήσεων αλλά και διαφοροποιήσεων. Όμως ή σημερινή Εύρώπη «οικοδομείται» ως ά-ιστορική όντότητα: όρίζεται άπολειστικά μέ τή γλώσσα τών λογισηθίων. Είναι ένας χώρος πού άναζητά τήν ταυτότητά του στά λογιστήρια τών έπιχειρήσεων εκεί όπου οι χρηματιστές δέν αφήνουν χώρο γιά τούς φιλοσόφους, τούς στοχαστές, τούς ποιητές, τή γιορτή και τή λαϊκή δημιουργία. Οι Εύρωπαίοι έξωθούνται πρós τόν άμορφο όρίζοντα τού 2000, πρós ένα άπροσδιόριστο και κομφορμιστικό μάγμα όπου όσο περισσότερο κυριαρχεί ή ιδεολογία τού άτομικισμού τόσο περισσότερο έξαφανίζεται ή άτομικότητα μέσα σέ άυστηρά περιγράμματα συμπεριφορών πού ύπαγορεύει ή Μόδα, ή Εικόνα, τά Μέντια, ή Πληροφόρηση. Στόν καθένα επιβάλλεται ή πεποίθηση ότι τό πρόβλημα είναι, άκριβώς, ή έξοδος από όλα τά παραδοσιακά πλαίσια τής όποιασδήποτε συλλογικότητας: κόμμα, όργάνωση, συνδικάτο, γειτονιά, χωριό, πόλη, έθνος, γλώσσα, έθνικό ή τοπικό πολιτισμό. Τούτη όμως ή έξοδος δέν είναι τό ξάνοιγμα στήν περιπέτεια τών μακρινών κι άνεξερεώντων όριζόντων, ή άποκοπή τών κομμουνιστών, δέν είναι, πολύ περισσότερο, προείκασμα κάποιου άπελευθερωτικού πολιτισμού πού πλάθεται στή μήτρα νέων κοινωνικών σχέσεων. Περνάει μέσα από γραφεία ταξιδίων, χρηματοοικονομικές διαμεσολαθήσεις, μέσα από τόν όργανωμένο τουρισμό τών άγελαδοποιημένων συμπεριφορών μέ τίς ταχύδολες φωτογραφικές μηχανές, συζητιέται στά διεθνή σεμινάρια, σφρηλατείται στά ματωδάμένα γουήκ έντ, καθοδηγείται μέσα από τήν ύποχρεωτική ξενάγηση πού προσφέρει ή Εικόνα, ή Ένημέρωση, τό Κεφάλαιο, ήγεμονεύονται από όλους αυτούς τούς θεράποντες τής σύγχρονης όπτικοακουστικής μεσολάβησης πού θά λουστράρουν τή γυαλιστερή επιφάνεια έχοντας δει αυτοί γιά σās, σκεφθεί γιά σās, έχοντας λύσει όλα τά προβλήματα γιά σās, άρκεί νά πληρώνετε.

Η έξοδος πρós τή νέα παγκοσμιοότητα δέν γνωρίζει όρια: ούτε έθνικά, ούτε καν τά ευρύτερα υπερεθνικά σαν κι αυτά τής Εύρώπης. Γιατί τό ζήτημα δέν είναι γεωγραφικό. Τό ζήτημα είναι ότι ή άνταγωνιστικότητα μās οικονομίας όπως ή γερμανική ή ή άγγλική, μετριέται σέ παγκόσμιο επίπεδο. Έξοδος στήν Εύρώπη δέν σημαίνει ξάνοιγμα σέ έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο πού όρίζεται από τό άθροισμα τής επικράτειας τών Δώδεκα ούτε από εκείνην πού όρίζεται από τά Ουράλια ως τόν Άτλαντικό κι απ' τόν Άρχάγγελο ως τά νερά τής Μεσογείου. Έξοδος στήν Εύρώπη σημαίνει έκτίναξη άναγκαστική σέ μιά παγκοσμιοότητα πού είναι έτοιμη ν' άπορροφήσει μέ τά δικά της μέτρα τούς άνυποψίαστους έκδρομείς, εκεί πού τό νόμο και τίς

νόρμες όρίζει ό άμερικανικός τρόπος ζωής, ό γενικευμένος άμερικανισμός.

Άλλωστε δέν πρόκειται γιά έξοδο αλλά γιά ξεσπίτομα. Όπως τά ύψηλά επιτόκια έλκουν τά «έθνικά» κεφάλαια εκεί πού ή κερδοφορία είναι ύψηλότερη παιανίζοντας τό άσμα «όπου τóκος και πατρίς», έτσι και οι τοπικοί, περιφερειακοί και έθνικοί πολιτισμοί δέν υπερβαίνουν τά όριά τους γιά νά συντεθούν, άναδημιουργούμενοι σέ ένα λιγότερο άσφικτικό πλαίσιο: έξαφανίζονται απλώς στήν καταδόθρα τής άμερικανοποιημένης παγκοσμιοότητας αφήνοντας πίσω τους τά φολκλορικά περιτόμματα, τά περιτυλίγματα τής τουριστικής τους συσκευασίας και τή νοσταλγία γιά τίς ξεπερασμένες λειτουργίες. Άκόμη και παιδιά δέκα χρονών θά πούν «παλιά έδώ ήταν...».

Άλήθεια τί ήταν έδώ;

«Ένας πολυφωνικός άνθρωπισμός θεμελιωμένος πάνω στή δημοκρατία, τή δικαιοσύνη, και τήν έλευθερία...» ή άλλιώς οι αιώνιες ιδέες τού Ρωμαϊκού Δικαίου, τής ελληνικής δημοκρατίας και φιλοσοφίας, τού Διαφωτισμού και τού Όρθου Λόγου, τού Χριστιανισμού, τού δικαίωματος στήν καθολική ψηφοφορία και τού άντιπροσωπευτικού-κοινοβουλευτικού συστήματος, τής Έπιστήμης, τής Προόδου, τής γενικευμένης λαϊκής εκπαίδευσης, τού habeas corpus, τών κοινωνικών άσφαλίσεων, τών φιλελεύθερων συνταγμάτων, τού σεβασμού τού προσώπου, τής άνοχής τού άλλου, τής άντικειμενικότητας τών θεσμών. Άυτά όλα ύπήρχαν παλιά και ύπάρχουν άκόμη. Άλλά είναι ή μιά πλευρά τών πραγμάτων, πού παραπέμπει σέ μιά πανευρωπαϊκή ιστορικότητα, ειδαμένη μέσα από τό πρίσμα μās έξωραϊζουσας ιδεολογίας.

Κι ώστόσο θά ήπρεπε νά είμαστε οι τελευταίοι πού θά άρνιόμαστε ότι οι όνομαζόμενες κοινές ευρωπαϊκές άξίες είναι χωρίς σημασία. Εκεί όπου έτούτες οι άξίες ύποτιμήθηκαν ή δέν ύπήρξαν καθόλου, εκεί όπου αυτές οι άξίες κατατάχθηκαν στήν άστική «φόρμα» και άναζητήθηκε τό ουσιαστικό «περιεχόμενο» τής δημοκρατίας, περίσσεψε ό αυταρχισμός, ό δεσποτισμός, ό ολοκληρωτισμός αλλά και ή εκμετάλλευση. Ξέρουμε όμως ότι οι όνομαζόμενες ευρωπαϊκές άξίες, κι ιδιαίτερα εκείνες τής έλευθερίας, τής δημοκρατίας, τής ισότητας, τής αδελφότητας τών πολιτικών δικαιωμάτων και τών κοινωνικών δικαιωμάτων δέν προέκυψαν από κάποιο ά-ιστορικό και υπερβατικό πνεύμα τού μακαρίτη τού Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δέν ήταν ένύπαρκτες στόν «πολιτισμό» και τίς πρακτικές ιδεολογίες τών ιερατειών, τών ισχυρών και τών γαλανοφόρων πού κυριάρχησαν στήν ευρωπαϊκή ιστορία χίλια χρόνια τώρα. Ήταν κυρίως παιδιά έπαναστάσεων και λαϊκών κινητοποιήσεων — δέν έβγαιναν από τίς Ίερες Συνόδους, τίς Ίερες Έξετάσεις, τίς Ίερες Συμμαχίες, τό Κλάμπ τής Ρώμης, τή Διεθνή τού Κεφαλαίου. Έδώ και διακόσια χρόνια ή δύναμη πού στοχάστηκε αυτόν τόν πολιτισμό και πάλεψε γι' αυτόν όνομάζεται Άριστορά, κι αυτής τά ιστορικά ίχνη άκολουθούμε. Μέ τή μιά ή τήν άλλη έκδοχή, είτε πίσω έχει τόν Ρουσό είτε τόν Βολταίρο, είτε συγκλίνουν στόν Σπινόζα και τόν Μάρξ, είτε άναθεματίζονται στό παγωμένο κελί τού Γκράμισι, συνθέτουν μιά τεράστια άλυσίδα πού φτάνει πίσω από τά χρόνια τού Διαφωτισμού και συνδέει όλα τά κινήματα, τίς άντιστάσεις, τίς έπαναστάσεις, τίς άμφισβητήσεις και τίς κατακτήσεις τού 19ου και τού 20ού αιώνα. Άυτός ό πολιτισμός δέν όδηγεί στούς δέκτες τού Μπερλουσκόνι, άν και όδηγείται εκεί σιδεροδέσμιος, άποδυναμωμένος ως θέαμα και ένημέρωση καθώς ως ύπέρατη άξία τής δημοκρατίας επιβάλλεται ή κατανάλωση.

Κατ' άρχήν όλες τούτες οι ιδέες και κατακτήσεις τού «ευρωπαϊκού πνεύματος» εμφανίζονται ως τά άτράνταχτα θεμέλια τού ευρωπαϊκού πολιτισμού, ως πάγια δεδομένα και όχι ως συγκροτημένες παραγωγές συγκρούσεων, συγκρούσεων πού άλλες μέν είναι ιστορικά ξεπερασμένες κι άλλες συνεχίζονται θέτοντας άνά πάσα στιγμή σέ παντοειδείς άμφισβητήσεις τίς ίδιες τίς κατακτήσεις πού σήμερα θεωρούνται έμπεδωμένες και άδιαμφισβήτητες. Ός παραγωγές δέ, είτε πολιτισμικές είτε πνευματικές είτε θεσμικές και κοινωνικές, ήρθαν στόν κόσμο κάποιες συγκεκριμένες στιγμές τής ευρωπαϊκής ιστορικής πραγματικότητας, ύστερα από σφοδρούς άγώνες πού στοίχισαν ποτάμια αίματος τόσο πού ή ευρωπαϊκή ιστορία νά είναι ή πιό ματω-

βαμένη ιστορία του κόσμου: οι ατέρμονοι πόλεμοι των ρευστών «κρατών» και ηγεμονιών του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης, οι θρησκευτικοί πόλεμοι, η Ίερά Έξεταση, οι άπειρες λαϊκές εξέγερσεις, οι μεγάλες και μικρές επαναστάσεις, οι άλλεπάλληλοι διακρατικοί πόλεμοι, οι εκατόμβες δύο παγκοσμίων πολέμων, ο φασισμός, ο ναζισμός αλλά μαζί μ' αυτές τις ελάχιστες ανθρωπιστικές εκδηλώσεις κι άλλες πιο θάρραρες, από τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου ως τη γενοκτονία των Εβραίων, η απόλυτη μοναρχία και η φεουδαρχία, τα βασανιστήρια, η κτηνωδία των έργοστασίων και των εργαστηρίων όχι μόνο της εποχής του πρώιμου καπιταλισμού αλλά και των σημερινών υπερούγχρων έργοστασίων με τους εξοντωτικούς ρυθμούς: *Ευρώπη ήταν*. Όπως Ευρώπη ήταν η μεγάλη νύχτα των λαϊκών δεσποδισμών, των άγνων παραδόσεων της γυναικείας σκλαβιάς, των πολιτικών αποκλεισμών, των ρατσισμών, της δουλείας, του έγκλεισμού. Όλα τούτα Ευρώπη ήταν και κάθε σκαλοπάτι της προόδου ήταν ταυτόχρονα κι ένα έφαλτήριο για νέες οπισθοδρομήσεις.

Πώς προσπαθεί η Ευρώπη των επιχειρήσεων να διαμορφώσει την Ευρώπη των συνειδήσεων⁸:

«Στήν "κοινή" ευρωπαϊκή πολιτιστική πραγματικότητα μας», έγραφε η Βούλα Τσινόρεμα, «οι ποιητές, οι καλλιτέχνες, οι συγγραφείς, οι διανοούμενοι σιγά σιγά εξαφανίζονται από το προσκήνιο, ενώ οι τεχνοκράτες της επικοινωνίας, οι κατασκευαστές της κοινής γνώμης, οι υπεύθυνοι των δημοσκοπήσεων, οι marketing advisors αποκτούν πολιτιστική αυθεντία και μέσω αυτής κοινωνική εξουσία. Δημιουργείται, δηλαδή, μετατόπιση μέσα στον πολιτισμό και μετασηματισμός προς μία οικονομικοτεχνοκρατική κουλτούρα, σε βάρος των παραδοσιακότερων μορφών του, όπως η λογοτεχνία ή η φιλοσοφία. Αυτή η "νέα κουλτούρα" δεν έχει τίποτα το ιδιαίτερο "ευρωπαϊκό". Είναι μία κουλτούρα παγκοσμιοποιημένη που προκύπτει όλο και περισσότερο ως φόρμα συγκροτούμενη από τα media, ένας τρόπος διαχείρισης του φαντασιακού, κοινωνικού και ατομικού, από τον επικοινωνιακό μηχανισμό. Το συμβολικό αποτέλεσμα της είναι η διανοητική άπονευροποίηση των "μαζών" και μία νέου τύπου επανενεργοποίησή τους στην κατεύθυνση της αποδοχής μιας άλλης ταυτότητας και ενός άλλου τρόπου σκέψης, που στη συγκεκριμένη περίπτωση εκφράζεται από το image του Ευρωπαίου πολίτη».

Αυτή η πραγματοποίηση δεν παρατηρείται μόνο στις πολιτισμικές μορφές. Ίδιες είναι παντού οι νόρμες που διέπουν καθ' ολοκληρίαν και την επιστήμη και την έρευνα. Η έκθεση FAST II αναφέρει ότι «δέν υπάρχει καμία ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις αμερικανικές, ιαπωνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές ως προς τις αρχές και τους στόχους που διέπουν την επιστημονική έρευνα και την ανάπτυξη», γι' αυτό και καταλήγει με την υπόδειξη ότι πρέπει να επικρατήσει «μια αντίληψη ανθρωπιστική για το ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας και για συνολικοποίηση της οικονομίας παρά μία θεώρηση ανταγωνιστική και ωφελιμοθηρική του κόσμου και του μέλλοντος»⁹. Μ' αυτό τον τρόπο οι πιο ευαίσθητες φωνές της Ευρώπης προσπαθούν να ανακαλύψουν την ευρωπαϊκή ιδιοτυπία, εκείνη ακριβώς που να αντιστοιχεί στις προοπτικές της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης και συνάμα να «διασώζει» τον επί του ανθρωπισμού θεμελιωμένο ευρωπαϊκό πολιτισμό, εκείνη που εξορκίζει τον homo economicus υποβάλλοντάς τον σε πολιτιστικά λίφτινγκ για να ξεωραϊσθεί ο χονδροειδής προγναθισμός που η μακρόβια αναζήτηση του κέρδους του έχει αποτυπώσει στα χαρακτηριστικά του. Η πολιτική αναβάθμιση της κουλτούρας, για την οποία τόσος λόγος γίνεται στις Βρυξέλλες και στα ευρωπαϊκά ύπουργεία Πολιτισμού δέν είναι τίποτε άλλο από την οργανωμένη παρέμβαση που μετατρέπει τα μπουζούκια σε

συρτάκι, τις λαϊκές γιορτές σε φεστιβάλ, τους λαϊκούς πολιτισμούς σε φολκλόρ, τους πραγματικούς ανθρώπους σε γραφικές φριγούρες ντυμένες με τις φορεσιές της γιαγιάς, την πολιτιστική δημιουργία σε έμπορευμα και θέαμα, την αντίσταση σε συναίνεση.

Είναι μάταιο να επικαλείται κανείς τις μεγάλες αρχές όταν καταργεί τις μεγάλες συγκρούσεις. Η μεγάλη πανευρωπαϊκή συναίνεση την οποία υπαγορεύει η κοινωνική ειρήνευση, η ιδεολογία του «τέλους των ιδεολογιών», η δημοκρατία των δημοσκοπήσεων οδηγούν σε μία πραγματιστική διαχειριστική απολιτικότητα, καταργούν ακόμη και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντικαθιστώντας την με τη συνεινετική δημοκρατία, μία δημοκρατία δηλαδή νεκρή, μία δημοκρατία που στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας απονεκρώνει το λαό της. Γιατί λαός υπάρχει, όχι ως κατακερατωσμένο πλήθος, αλλά μόνο μέσα σε συγκρουσιακές διαδικασίες. Δέ χρειάζεται να άσπαστοίμε τον Μάρξ γι' αυτό ούτε να χουμε κατανοήσει τον Ήρακλειτο.

Η Ευρώπη, λοιπόν, με προγραμματισμένους, κλωδιωμένους, συντετισμένους λαούς είναι μία Ευρώπη με νεκρωμένους λαούς. Άρκει να διεκδικεί μία στροφή στον πολιτισμό, άρκει κάποιες φωνές να κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για την ισοπεδωτική αμερικανοποίηση, όταν οι λαοί της καταδικάζονται στην απάθεια και την άφωνία; Γιατί ο καπιταλισμός της γενικευμένης σοσιαλδημοκρατίας και της σοσιαλδημοκρατικοποιημένης Άριστερας, που καταχώνιασαν βαθιά στο νεκροταφείο των άναχρονισμών τις ιδέες του άγωνα και του σοσιαλισμού, θά είναι καπιταλισμός με λιγότερη βαρβαρότητα;

Η ΕΟΚ των Δώδεκα σήμερα αναζητά την κουλτούρα της σαν άλλοθι αλλά και νέο έφαλτήριο για μίαν έμπορευματοποίηση άπ' όπου θά κερδίζει ή ίδια κι όχι οι Γιαπωνέζοι. Η μεγάλη «κουλτούρα» της των ποιητών, των θεάτρων, της μεγάλης μουσικής, των νέων πειραματισμών, των πολυσύχναστων μουσικών και των ιστορικών μνημείων, των φιλοσόφων και των συγγραφέων σίγουρα θά επιζήσει. Κανείς δέν πρόκειται να δάλει τις μπουλντόξες στο Λουδβο και στον Παρθενώνα, κανείς δέν πρόκειται να κάψει τις διβλιοθήκες της. Δέν επίκειται καταστροφή. Αντίθετα, οι επιχειρήσεις διασώσεως θά πολλαπλασιασθούν. Άλλά, έτσι γενικά, αυτή η πολύτιμη κουλτούρα των ποιητών μας δέν ζωογονεί νέες σχέσεις, δέν οδηγεί σε μία διαφορετική δίωση των συνθηκών ζωής, που ν' αναδεικνύει τό άβιωτό τους. Μάλλον τούτο τό έργο θά ήταν υπόθεση της Άριστερας.

Έδώ όμως τά πράγματα γίνονται περίπλοκα. Γιατί η Άριστερά θέλοντας να δώσει άπλές άπαντήσεις σε σύνθετα ζητήματα δέν δροίκε παρά προγράμματα άπλοικά. Η υπόσχεται την πολιτιστική αναβάθμιση που δέν διαφέρει από εκείνη των ρεφορμιστικών σχεδίων του έπίσημου μεταρρυθμισμού ή, στις ριζοσπαστικές της εκδοχές, όχυρυνεται σε στείρους άρνητισμούς. Σε πανευρωπαϊκό έπίπεδο για παράδειγμα τά μετά τον Μάη του 1968 ρεύματα άμφισβήτησης των κυρίαρχων πολιτιστικών προτύπων θά καταλήξουν σε άπελιτιστικά άπλοϊκές μεταμορφένες κατασκευές. Κυρίαρχησε ή ιδέα ότι ή παιδεία είναι προϊόν των συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων, είναι ή μάσκα της κυριαρχίας τους, ο ιδεολογικός μηχανισμός άναπαγωγής των ύφιστάμενων δομών της κυριαρχίας και της έκμετάλλευσης. Είναι καταπληκτικό αλλά ακόμη και στις μέρες ή «κουλτούρα» εμφανιζόταν σαν θεραπεινίδα του χοντροαστού με τό πούρο και οι αναζητήσεις στο χώρο της έκλαμβάνονται ως ντεκαντάντσια της άστικής τάξης έτσι ώστε τό αντίπαλο κι ο αντίπαλος αναζητήθηκαν σε χονδροειδείς λαϊκιστικές κατασκευές και στά ιδεολογήματα της «προλεταριακής τέχνης». Άριστεροί, και μάλιστα υπεραριστεροί, ήταν αυτοί που είδαν την παιδεία ως προνόμιο που ή καταστροφή του θά οδηγούσε στο ξερίζωμα της άστικής κυριαρχίας μιά και ή πρόσβαση στα έργα πολιτισμού της παιδείας, της τέχνης και του στοχασμού δέν είναι παρά ή κληρονομιά και τό όπλο των κυρίαρχων τάξεων.

Η παγίδα ήταν καλά στημένη. Γιατί θεωρήθηκε (και θεωρείται ακόμη) ότι ή κατάργηση των προνομίων περνάει μέσα από την κατάργηση της ίδιας της κουλτούρας και όχι από την άνατροπή των έμποδίων που κρατούν στο περιθώριο τή μεγάλη μάζα των άποκλήρων. Τό αποτέλεσμα ήταν ή περιπλάνηση σε δογ-

8. Βούλα Τσινόρεμα, «Ευρώπη και πολιτισμός», *Πολίτης*, Όκτ. 1991, τεύχ. 115.

9. Στο Bernard Gassen, "Enfin une politique volontariste de la recherche", *Monde Diplomatique*, Μάρτιος 1989.

ματικές κατασκευές των εκατότε ερυθροφρουρών ή η περιχαράκωση στην κομματική ορθοδοξία που θά επιβάλλει τις νόρμες μιάς «κουλτούρας για τό λαό και τόν τόπο» και θά κατατροπώσει τούς ετερόδοξους μέ τό φάσαγο τής ταξικής απόκλισης. Όσάκις δέ (πράγμα που επικρατεί στίς μέρες μας) έπιχειρήθηκε ή έξοδος από τούτο τό πολιορκημένο φρούριό δέν έφερε παρα τήν απορρόφηση στόν κυρίαρχο λόγο. Η άρνηση για παράδειγμα τής άγονης γραμμής «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ τό ίδιο συνδικάτο» για τίς έκσυγχρονιστικές τάσεις τής ευρωπαϊκής Άριστερως (όπως και τής ελληνικής) ήταν συνώνυμη μέ τήν άμβλυνση του κριτικού της λόγου και σύμπλευση μέσα στο ίδιο ποτάμι τής γενικής συναίνεσης. Και από τή μιά και από τήν άλλη μεριά τό αποτέλεσμα ήταν τό ίδιο: άφοπλισμός.

Πώς έφτασαν τά πράγματα σ' αυτόν τόν ολοκληρωτικό άφοπλισμό που δέν του 'λειψε ούτε ή πολιτική κάλυψη ούτε έπαψε νά διανθίζεται μέ «έπιστημονικά» έπιχειρήματα;

Η παγίδα ήταν καλά στημένη από τήν ίδια τήν άστική ιδεολογία που άφομοίωνε και έξουδετέρωνε προοδευτικά τήν κριτική δύναμη τής Άριστερας, εκείνη δηλαδή τήν όρμη μέ τήν όποία οι «άπό κάτω» παλεύουν νά ξεπεράσουν όλες τίς μορφές ύποταξης, νά χειραφετηθούν από τήν έξάρτηση τής φύσης, από θεούς και είδωλα, ιερατεία και μηχανισμούς, νά μήν συμβιβάζονται ποτέ μέ τήν πολιτιστική άνισότητα και τήν κοι-

νωνική άδικία. Ο πολιτισμός — δέν έννοώ εδώ τά δημιουργήματα τής τέχνης, του στοχασμού και τής παιδείας αυτά καθ' αυτά αλλά τόν τρόπο μέ τόν όποιο οι άνθρωποι τά προσεγγίζουν και τά διώνουν — έμφανίζεται ως πράγμα, ως ιερό πλάσμα μιάς υπερευαίσθητης έμπνευσης που, όντας στόν άδοτο χώρο του δημιουργού και τής ιεροποιημένης δημιουργίας, άπαγορεύει μέθεξη και βέβηλη συμμετοχή. Δέν έκαναν άλλωστε τίποτε άλλο οι άριστεροι από τό νά άπαντούν σέ μιάν υπερβατική θετικότητα μέ μιάν έξίσου ά-κοινωνική άρνητικότητα άφήνοντας έτσι έλεύθερο τό πεδίο στά άστικά ιδεολογήματα και κυρίως στή διάδοση εκείνων των συλλογικών συμπεριφορών που φτιάχνονται μέ τήν κατανάλωση πολιτιστικών «προϊόντων» που μπορούν νά πουληθούν. Οι λαϊκές μάζες ύποχρεώνονταν από τή μιά νά εγκαταλείπουν τίς δικές τους εκφράσεις («τούς τοπικούς περιφερειακούς και έθνικούς πολιτισμούς») από τήν άλλη μεριά, μέσα από τήν ίδια κίνηση, νά ένσωματώνονται σέ νέα πρότυπα συμπεριφοράς. Ο πολιτισμός έγινε τό πεδίο έμπορευματοποίησης του έλεύθερου χρόνου. Έτσι π.χ. ή άθλητική κουλτούρα πήρε τό πάνω χέρι σέ σχέση μ' αυτό που όνομάζουμε καλλιέργεια, άπολυτοποιήθηκε ή ποσότητα τής πολιτιστικής κατανάλωσης — κυρίως ή ποσότητα των πληροφοριών που διαθέτει ό σύγχρονος πολίτης των κορεσμένων μας δημο-

κρατιών. Ο αριθμός των έπισκεπτών μουσειών, ή τά αντίτυπα των πουλούμενων περιοδικών έγιναν ένδειξη πολιτιστικής ευημερίας, οι γιγαντοσυναυλίες, οι ντίσκο, τό στάρ σύστημα, τά τηλεθέαματα, τά τηλεταιχνίδια, οι βιντεοκατανόξεις συμπλήρωσαν τόν διάκοσμο χωρίς ποτέ εκείνη τή ρωγμή χάρις στην όποία ή πολιτιστική έμπειρία μετασχηματίζει τόν κοινωνικό της. Μέσα από τά φαντάσματα τής σύγχρονης κουλτούρας προέκυψε ή δακτυλογράφος που ποτέ δέν γνώρισε τήν Άνα Καρένινα αλλά ξενυχτά μέ τά ρομάντζα τής ρός βιβλιοθήκης, προέκυψε ή θέαση του κόμικς για όσους δέν σχετίστηκαν μέ τούς Δαιμονισμένους. Από κει και πέρα τό όλο θέμα ήταν ή χειραγώγηση των κοινωνικών συμπεριφορών, ή ταύτιση δηλαδή του κόσμου μέ τά προσφερόμενα μοντέλα, των όποιων ό κοινός παρανομαστής είναι ή ύποκατάσταση. Υποκατάσταση του σώματος μέ τήν εικόνα του σώματος του άλλου ή τής άλλης, ύποκατάσταση τής φωνής, τής προσωπικής δεξιότητας, τής άτομικής κίνησης, τής προσωπικής ευαισθησίας, τής μνήμης, τής αίσθησης. Υποκατάσταση και φόβος. Διότι ή τρομοκρατία τής γοητείας σκοτώνει τά πνεύματα και τά σώματα παραλύουν στην ιδέα πως δέν θ' άρέσουν. Τά χιλιάδες πολιτιστικά σκευάσματα τούτη ακριβώς τή λειτουργία έπιτελούν: νά διασκεδάσουν τήν άπομόνωση που είναι προϋπόθεση και λόγος τής ύπαρξής τους. Όσο περισσότερο άπομόνωση τόσο περισσότερο γκάτζετ, όσα περισσότερα γκάτζετ τόσο περισσότερο άπομόνωση. Άλλά τώρα θά φτιάχνονται, έλπίζουν οι προκαθήμενοι τής ΕΟΚ, από ευρωπαϊκά εργοστάσια, δέν θά μάζ τά πουλάνε οι Γαλιωνέζοι.

κούς, εκτός πεδίου πολιτικής.

Όμως, κάθε πολιτική έξουσία, και κάθε κρατική μορφή, βασίζεται όχι μόνο στην ισχύ αλλά και στή συναίνεση, στο consensus. Όταν δέ περιεχόμενο αυτού του consensus είναι κατ' άρχήν ή άποδοχή ενός υπερακρατικού και υπερεθνικού πλαισίου έντός του όποιου θά δράσει ή έξουσία, τότε, ως εκ των ών ουκ άνευ συνθήκη, προϋποτίθεται μιά κοινή ταυτότητα, ένα «εμείς» που θά νομομοποιήσει τή δράση τής έξουσίας. Άλλά είναι άδιανόγητη ή ύπαρξη ταυτότητας χωρίς τήν πρόσμειξη και τόν έναρμονισμό σέ ένα όλον στοιχείων και πολιτικών και πολιτισμικών. Άν τά πρώτα παρέχουν τό πλαίσιο των ιεραρχήσεων και τούς όρους άσκτησης τής έξουσίας, τά δεύτερα μάζ δίνουν τό σύστημα των κοινών άποδεκτών αξιών που όσοι τίς συμμερίζονται έντάσσονται στην ίδια κοινότητα.

Συναντάμε έτσι τό ζήτημα τής ευρωπαϊκής πολιτικής ιθαγένειας (citoyenneté)¹⁰, τής ιδιότητας του ενεργού Ευρωπαίου πολίτη που ύποστασιοποιείται άφ' ενός άσπαζόμενος τίς κοινές ευρωπαϊκές αξίες και άφ' έτέρου συμμετέχοντας, ως ενεργό ύποκείμενο, στίς πολιτικές διαδικασίες που εκτυλίσσονται στόν δημόσιο ευρωπαϊκό χώρο. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ θεωρεί τήν ευρωπαϊκή πολιτική ιθαγένεια δεδομένη, επειδή ύστερα από μερικούς μήνες ό καθένας θά έχει στην τσέπη του τό σχετικό δελτίο ταυτότητας, που θά θά τόν βαφτίζει Ευρωπαίο πολίτη. Έτσι «έλυσαν» οι έπισπεύδοντες ευρωπαίοιές τό ζήτημα τής ευρωπαϊκότητας, θεωρώντας τό ζητούμενο ως δεδομένο, και-τοι αυτό τό ζητούμενο μπορεί νά προκύψει, άν ποτέ προκύψει, μέσα από μιά έξαιρετικά σύνθετη και όπωσδήποτε μακρού χρόνου διαδικασία ευρωπαϊο-έθνογένεσης.

Διότι και στο υπερεθνικό πλαίσιο ανακύπτουν τά ίδια προβλήματα που βρίσκονται στην ρίζα τής έθνογένεσης, αλλά μέ πολύ πιό σύνθετο τρόπο στην προκείμενη περίπτωση όπου οι επί μέρους έθνικές ταυτότητες (κι είναι πολλές), όπως και άλλες ταυτότητες (κι είναι άμυλλες) θά πρέπει νά έναρμονισθούν μέ τήν υπερεθνική, νά βρεθεί ένα ενεργητικό modus vivendi ανάμεσά τους, μιά συνύπαρξη άν όχι ειρηνική τουλάχιστον όχι καταστροφική και μη ανατρεπτική ή μιά τής άλλης. Διαφορετική ή υπερεθνική ταυτότητα θά άφομοιώσει τίς επί μέρους ταυτότητες, θά τίς καταργήσει, οι πολλοί λαοί θά γίνουν ένας. Γίνεται αυτό στην ευρωπαϊκή περίπτωση;

Δύο υποθέσεις μπορούμε ν' άντιμετωπίσουμε, ή μιά μέ πληθώρα ίστορικών προηγούμενων, ή άλλη άνέκδοτη ίστορικά.

Σύμφωνα μέ τήν πρώτη, υπερεθνικότητα σημαίνει ένα υπερέθνος, ένα μεγάλο έθνος που άπορροφά, καταργεί και άφομοιώνει τά υπάρχοντα, όποτε άνεξάρτητα από τό άν τούτο είναι έπιθυμητό από τούς Ευρωπαίους, χρειάζεται μιά ισχυρή πολιτική και πολιτισμική δύναμη που θά λειτουργήσει άφομοιωτικά και όμοιογενοποιητικά.

« Η σημασία του έθνους» λέει ό Μ. Βέμπερ, «στηρίζεται συνήθως στην άνωτερότητα ή τουλάχιστον στο άναντικατάστατο των πολιτισμικών αξιών που πρέπει νά διατηρηθούν και νά άναπτυχθούν μόνο μέ τήν καλλιέργεια όμάδας¹¹ ».

Ποιά είναι αυτή ή άνωτερότητα, τό άναντικατάστατο των πολιτισμικών αξιών στην περίπτωση τής Ευρώπης; Ιστορικά, είτε τό κράτος προϋπήρχε του έθνους και τό όδήγησε στην έθνική συγκρότηση (περίπτωση Γαλλίας, Ισπανίας, Άγγλίας) είτε τό έθνος προϋπήρχε του κράτους και όδήγηθηκε στην κρατική συγκρότηση (Γερμανία, Κ. Ευρώπη, Α. Ευρώπη), σέ κά-

10. Ο όρος citizeneté, citizenity, του κειμένου του Μάαστριχτ στην έπίσημη ελληνική μετάφραση άποδόθηκε ως ευρωπαϊκή ιθαγένεια. Τελείως άστοχα νομίζω, διότι ή ιθαγένεια παραπέμπει στο δικαιο του αίματος: δέν είναι αυτό τό δικαιο που υιοθετεί ή Συνθήκη του Μάαστριχτ. Γι' αυτό προτίμησα τήν περιφραστική άπόδοση ευρωπαϊκή πολιτική ιθαγένεια μιά και ή «πολιτικότητα» θά μάζ πήγαινε σέ άλλου τύπου παρανοήσεις.

11. M. Weber, "Structures of Powers" |1922| στο H.H. Gerth and C. Wright Mills (έκδ.), From Max Weber: essays in Sociology 1970. [Το άποσπασμα αναφέρεται στο βιβλίο του Παντελή Λέκκα, Έθνικιστική ιδεολογία, σελ. 91, Μνήμων 1992].

θε περίπτωση υπήρξε μία δύναμη που μπόρεσε και άρθρωσε διάφορες εθνοκοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες, μία δύναμη που έπέδωσε στις άλλες ομάδες τις δικές της πολιτισμικές αξίες, τις όργωνε και τις ιεράρχησε, συντριβώντας και εξαφανίζοντας τα δυσαρμονικά στοιχεία, είτε με βίαιο τρόπο είτε, μέσα στη μακρά διάρκεια, χάρη σ' ένα εξαιρετικά περίπλοκο σύστημα ένσωματώσεων, αφομοιώσεων έως ότου λησμονήθηκαν¹² οι ιδιαίτερότητες καταγωγής και άποροφήθηκαν στο νέο σύνολο. Ίσως η χαρακτηριστικότερη περίπτωση σχετικά ταχύρρυθμων διαδικασιών ήταν η Γερμανία του Μπίσμαρκ, όπου η πρωσική στρατιωτική ισχύς και η ρομαντική ιδεολογία της φυλής (τό γερμανικό αίμα και η γερμανική γλώσσα) συνένωσαν τα 248 γερμανικά κρατίδια σε ένα. Η, από άλλη άποψη, οι ΗΠΑ όπου, μέσα στο άμερικανικό «χωνευτήρι» (melting pot), με βάση την ιδεολογία του WASP (Λευκός, Προτεστάντης, Άγγλοσάξωνας), φτιάχτηκε το άμερικανικό έθνος. Άλλά κι εκεί χρειάστηκε η εξόντωση 30 εκ. Ινδιάνων, η δουλεία των μαύρων, η καθυστόαξη των Μεξικανών, των πολλaks και έν πάση περιπτώσει ένας πόλεμος άνεξαρτησίας και ό μεξικανο-αμερικανικός πόλεμος.

Ποιά είναι, λοιπόν, στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Κοινοπολιτείας, με βάση την έκωοχή ισχύος, αυτή η πολιτική ένοποιητική δύναμη που θα κατασκευάσει τό ευρωπαϊκό έθνος, μέ την υπερεθνική ευρωπαϊκή ταυτότητα; Είναι σαφές: η θα γίνει μία Εύρώπη γερμανική ή μία Εύρώπη χωρίς Γερμανία¹³. Τό ένα κανείς δέν τό θέλει, τό άλλο κανείς δέν τό μπορεί.

Η δεύτερη έκδοχή, άνέκδοτη ιστορικά, είναι εκείνη κατά την όποια ευρωπαϊκή έθνογένεση θα προκύψει μέσα από μία μακρά διαδικασία συγκλίσεων, προσμείξεων, έπικοινωνίας, έξυπηρέτησης κοινών στόχων, κοινών άγώνων, μέσα από μία «διαλεκτική ένταση» σύγκρουσης αλλά και συνύπαρξης των επί μέρους ταυτοτήτων, μέσα από τή δημιουργία ευρωπαϊκού λαού που θα φτιάχνεται κι αυτός με τρόπο πολιτικό.

Έλάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για μία τέτοια διαδικασία κι ούτε μπορούμε νά ζητήσουμε από την ιστορία νά μάς διδάξει, π.χ. από την ιστορία του σοσιαλισμού ή του άντιφασισμού, που όπως είδαμε είχαν φτιάξει έναν κάποιο ευρωπαϊκό λαό. Έκείνο που μπορούμε νά πούμε είναι ότι η διαδικασία αυτή είναι συνδεδεμένη με άγώνες, κοινούς, πανευρωπαϊκούς, μέσα άπ' τούς όποιους οι ένεργοί πολίτες διαμορφώνουν τή συνείδηση της ευρωπαϊκής τους ταυτότητας. Η διαδικασία αυτή δέν μπορεί παρά νά είναι διεθνική και διεθνιστική, δέν μπορεί παρά νά έχει στόχους τής διαίρεσης, τά φράγματα, τά παλιά και τά νέα τείχη, δέν μπορεί παρά νά έχει ως άντικείμενο τό ρατσισμό, τούς έθνικισμούς, τή φτώχεια, τή άνεργία, τήν πολιτισμική ίσοπέδωση, τά πολιτικά δικαιώματα. Θά είναι κι αυτή μία πορεία κάτω από τή σημαία της ίσότητας, της έλευθερίας, της αδελφότητας, όχι σαν νοσταλγική έπιστροφή και άνάποληση του χαμένου 1789 αλλά σαν δυναμική προδολή στην άπειρία των δημιουργών και των δημιουργημάτων. Είναι δηλαδή μία υπόθεση της Άριστερας, του νέου σοσιαλισμού. Άλλ' αυτό είναι μία άλλη ιστορία.

Η ιστορία, όμως, πού έχουμε μπροστά στά μάτια μας παίρνει άλλους δρόμους. Τώρα, βρισκόμενοι στην καρδιά των προβλημάτων της ευρωπαϊκής ένοποίησης, κι άφου τήν υπόθεση της ισχύος κανείς δέν τή θέλει ή δέν τήν μπορεί, κι επειδή τήν υπόθεση της Άριστερας και του σοσιαλισμού κανείς δέν τή διακονεί, οι ευρωκράτες και τά πολύπειρα πολιτικά έπιτελεία της Χριστιανοδημοκρατίας, της Σοσιαλδημοκρατίας, των ΜΜΕ και των χρηματιστηριακών γιγάντων προβάλλουν μίαν άλλη, άνέκδοτη έπίσης διαδικασία: ενός υπερεκράτους χωρίς λαό, ενός Ευρωπαίου χωρίς ταυτότητα.

Παρά τό γεγονός ότι οι πρωτεργάτες της κατά Μάαστριχτ ένοποίησης άποφύγουν τόν όρο (πού σημαίνει ότι η κινούνται στον άστερισμό της «άδύνατης σχέψης» ή, τό πιθανότερο, θέ-

λουν νά άποφύγουν τά έκρηκτικά προβλήματα κινούμενοι μ' έναν πραγματιστικό οικονομισμό), βρισκόμαστε στην καρδιά μιας διαδικασίας που οδηγεί στο υπερεθνικό κράτος. Άν μέν αυτό τό μελλοντικό κράτος έχει τή μορφή συνομοσπονδίας, τά όμοσπονδα ευρωπαϊκά έθνικά κράτη θά λειτουργούν μέ τήν άρχή της όμοφωνίας, τήν άρχή του veto, όποτε τά πράγματα θά παραμείνουν στο σημείο που βρισκόνταν πριν τό Μάαστριχτ: κανείς δέν άντιμετωπίζει τό ένδεχόμενο αυτό, διότι ούσιαστικά άναιρείται η έννοια της πολιτικής ένοποίησης. Άν όμως προκριθεί μία κάποια μορφή φεντεραλισμού, μία όμοσπονδία, τότε οδηγούμαστε κατευθείαν στην λύση κεντρικής έξουσίας, του έναιίου κράτους. Τό κράτος αυτό θά διαχειρίζεται τό λιγότερο τρία πράγματα, άλλως δέν έχει λόγο ύπαρξης. Πρώτον, θά διαχειρίζεται τό νόμισμα, δεύτερον, τήν έργατική δύναμη, τρίτον, θά διαχειρίζεται τόν δημόσιο χώρο στον όποιο συναντώνται και εκφράζονται πολιτικά τό σύνολο των έθνοκοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων του ευρωπαϊκού χώρου, θά διαχειρίζεται δηλαδή τούς ευρωπαϊκούς κοινοπολιτειακούς θεσμούς.

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ έκανε πολλά δήματα προς τήν κατεύθυνση της δημιουργίας ευρωπαϊκού υπερεκράτους: άς δούμε τούς νεωτερισμούς που εισάγει σε έπίπεδο ευρωπαϊκών θεσμών.

1. Οι Έπίτροποι (17 τόν αριθμό, ένας για κάθε χώρα, κι ένας συμπληρωματικός για τής πέντε μεγάλες), όρίζονται μέν από τά κράτη-μέλη, ό διορισμός τους όμως έγκρίνεται από τό Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η θητεία τους από τετραετής γίνεται πενταετής.

2. Εισάγεται ό θεσμός της συναπόφασης Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου των Ύπουργών.

3. Η άρμοδιότητα της Κοινοότητας με βάση τήν άρχή της έπιχειρηματικότητας επέκτείνεται σε όλους τούς τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας: βιομηχανική πολιτική, μεταφορών, τηλεπικοινωνιών, ένέργειας, εκπαίδευσης, υγείας, κουλτούρας, δικαιοσύνης και άμυνας.

4. Καταργείται η άρχή της όμοφωνίας για όρισμένες αποφάσεις της Συνόδου των άρχηγών-κρατών και εισάγεται η άρχή της πλειοψηφίας.

5. Τό Ευρωπαϊκό Δικαστήριο μπορεί νά επιβάλλει πρόστιμο σε κράτος που δέν τηρεί τής κοινοτικής του ύποχρεώσεως.

6. Τέλος, η Συνθήκη του Μάαστριχτ προδλέπει ότι τό άργότερο ως τό 1999 θά δημιουργηθεί έναιιο ευρωπαϊκό νόμισμα που θά άντικαταστήσει τά έθνικά νομίσματα. Η όλη υπόθεση θά ρυθμίζεται από τήν Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα. Θεσμός-άντίγραφο της Γερμανικής. Η Κεντρική Τράπεζα διευθύνεται από τεχνικούς των νομισματικών ζητημάτων, είδος διευθυντηρίου που άποφασίζει με πλειοψηφία.

Βλέπουμε τά χαρακτηριστικά αυτού του υπερεθνικού κράτους:

— χωρίς λαό, χωρίς υπερεθνικότητα, χωρίς δημόσιο χώρο για τούς λαούς, χωρίς οικουμενική ιδεολογία, χωρίς consensus. Στοιχεία «συννοχής» ή παθητικότητα, ή άδιαφορία, ό άτομικισμός, ό προσωπικός ευδαιμονισμός. Κράτος ά-δημοκρατικό και ά-κοινωνικό, κράτος σχεδιασμένο στην άρχή όθόνη των προγραμματιστών των Βρυξελλών.

Ίσως συμβεί «άν τό θέλει ό λαός». Άλλά επειδή η Εύρώπη είναι μία θέληση κι όχι μία άφαίρεση, ό καθένας μπορεί νά 'χει τή δική του θέληση. Πράγματι:

«Ό μέγιστος κίνδυνος για τήν Εύρώπη είναι η κόπωση. Έάν άγωνισθούμε ένάντια σ' αυτόν τόν κίνδυνο των κινδύνων ως 'καλοί Ευρωπαίοι' μ' εκείνη τή γεναιότητα που δέν δειλιάζει άκόμη και μπροστά σ' έναν άτελεύτητο άγώνα...»¹⁴.

12. Έρνέστ Ρενάν, όπ.π. σελ. 36.

13. Έτιέν Μπαλμπάρ, όπ.π. σελ. 62.

14. Edmund Husserl, όπ.π. σελ. 63.

Διαδηλώνουμε έναντίον του ρατσισμού κατ' ιδίαν

της Λήδας Καζαντζάκη

«Δέν έχουμε εξοικειωθεί τόσο μέ τή δημοκρατία, ὥστε οἱ ἄνθρωποι νά τή διώνουν ὡς προσωπική τους ὑπόθεση, ὥστε νά αἰσθάνονται τόν ἑαυτό τους ὑποκείμενο τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν. Τήν ἀντιλαμβάνονται σάν ἕνα πολιτικό σύστημα μεταξύ ἄλλων... ὄχι ὅμως ὡς κάτι ταυτόσημο μέ τόν ἴδιο τό λαό, ὄχι ὡς ἔκφραση τῆς αὐτονομίας του»¹.

Μιά βαθιά οὐλή διχάζει τό πρόσωπο τῆς Γερμανίας. Επιτήδεια μακιγιαρισμένη στίς περιόδους οικονομικῆς εὐμάρειας καί πολιτικῆς σταθερότητας, δύσκολα ἀναγνωρίσιμη κάτω ἀπό τή λεία ἐπιδερμίδα τῆς ἐκτυφλωτικῆς εὐταξίας. Τό περίγραμμά της ἀναδύεται πάντα στήν κρίση, ἀποκαλύπτοντας μιά μορφή διχοτομημένη μέ ἀκρίβεια στή δημόσια, ἀκαμπτη ὄψη τοῦ πειθήνιου ὑπήκουο καί τή φοβισμένη, σχεδόν εὐθραυστη θά 'λεγε κανεῖς, κάτω ἀπό τό ἄχθος τῆς ἀβεβαιότητος τῶν περιστάσεων, φυσιογνωμία τοῦ ἰδιώτη. Διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλους λαούς, γιατί ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά διπλοπροσώπεια εἰλικρινή καί στίς δυό της ὄψεις, πού ἀγγίζει τά ὅρια τῆς σχιζοφρένειας.

Φανερώνεται, στήν πιό ἀκραία της ἔκφραση, στό πρόσφατο γερμανικό παρελθόν, στό περίφημο, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ναζισμού, σπερεότυπο τοῦ εὐαίσθητου οἰκογενειάρχη καί φιλεύσπλαχνοῦ γείτονα, πού ὡς μέλος τῆς κοινωνίας-κράτους διαπράττει ἢ ἀνέχεται τίς πιό φρικαλέες θηριωδίες ἀπέναντι σέ συνανθρώπους του, ἀποξενωμένος ἀπό τά δρώμενα στήν κοινωνία πού τόν περιβάλλει καί τῆς ὁποίας τούς θεσμούς ἀφήνει τήν ἐκάστοτε ἐξουσία, ἀντ' αὐτοῦ, νά καθορίσει.

Κι ἐμφανίζεται ἐκ νέου, μετά τήν ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας στόν ὄγλο τοῦ Χογερσδέρντα, τοῦ Ρόστοκ, τοῦ Χοὺνξε, τοῦ Μόλν, τοῦ Ζόλιγκεν, ἡ κακή της πλευρά.

Στίς «άλυσίδες φωτός» τό «ἄλλο», τό καλό πρόσωπο τῆς Γερμανίας, γιά τό ὁποῖο διαδηλώνουν ὅλα ἐκεῖνα τά — μέ μιά πρώτη ματιά — ἐλπιδοφόρα πλήθη, πού τήν ἴδια στιγμή ἀφήνουν τούς πολιτικούς τους ἀνενόητους νά ὑποδαυλίζουν τήν ξενοφοβία μέσα ἀπό τήν ὑποδο-

λή καί ψήφιση νόμων ἀπάνθρωπων, χωρίς νά χαράζουν ἔστω καί τό παραμικρό ἴχνος κριτικῆς πάνω στά πανῶ τους, ἐπιδεικνύοντας στό ἐσωτερικό καί ἐξωτερικό τήν καλοσύνη τῆς ὑπόστασής τους, ἐφησυχάζοντας στήν οὐσία τήν προσωπική καί παραμελώντας ἐντελῶς τήν κοινωνική τους συνείδηση.

Στό ὄνομα τῆς δικῆς τους ἀξιοπρέπειας καί ὄχι «τῆς ἀπαραβίαστης ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου», τῆς θεσπισμένης στό σύνταγμα τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανίας, ὑψώνουν τά κεριά καί διοργανώνουν κυριακάτικους περιπάτους δαστώντας ὁ ἕνας τό χέρι τοῦ ἄλλου, σπρώχνοντας μπροστά τό καρῶσι τοῦ μωροῦ καί τραβώντας στό πλάι τό λουρί τοῦ σκύλου. Ἀδιαφορώντας γιά τό γεγονός ὅτι κανένας πολιτικός καί κανένας θεσμοθέτης δέν ἔλαβε τό μήνυμά τους, ὅτι «ἡ κάθαρση τῆς δημοκρατίας», ὅπως ἔγραψε στόν ἡμερήσιο Τύπο ὁ διευθυντής τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Ρόβολτ, Μίχαελ Νάουμαν, «δέν ἔλαβε χώρα». Καί ὅ,τι «τό πραγματικό δίδαγμα αὐτῶν τῶν ἀχνοφωτισμένων πορειῶν μοιάζει νά εἶναι: Αὐτή ἡ χώρα παραμένει γιά πάντα χωρισμένη στό βασίλειο τῶν ἰδιωτῶν καί τό βασίλειο τῶν πολιτικῶν. Στό πρῶτο διατηροῦνται ζωντανά τά ὄνειρα γιά μίαν ἐνάρετη ἀλλαγῆ τῆς ζωῆς. Στό δεύτερο παίζουν οἱ κομματικοί ἠθικολόγοι ἀκούραστα τόν δευτερεύοντα ρόλο τῆς πολιτικῆς ἀντιπροσώπευσης»².

1. Theodor W. Adorno, *Erziehung zur Mündigkeit*, Φρανκφούρτη, 1971, σ. 15.

2. *Frankfurter Rundschau*, 3.2.93, σ. 7

Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ ἑτερονομία (ἓνα σύντομο ἱστορικό)

«Εἶναι πικρός ὁ λόγος αὐτός καί ὁμως θά τόν ἐκστομίσω, γιατί εἶναι ἡ ἀλήθεια: Δέν μπορῶ νά φαντασθῶ κανέναν ἄλλο λαό πού νά εἶναι τόσο διχασμένος ὅσο οἱ Γερμανοί. Τεχνίτες βλέπεις ἀλλά ὄχι ἀνθρώπους, κυρίως καί δούλους, νέους καί μεσήλικες ἀλλά ὄχι ἀνθρώπους — δέν μοιάζει μ' ἓνα πεδίο μάχης, ὅπου θρῖσκονται ἀνάκατα χέρια καί βραχίονες καί ὅλα τά ὑπόλοιπα μέλη τοῦ σώματος κομματιασμένα, ἐνῶ τό αἷμα πού χύθηκε χάνεται μέσα στήν ἄμμο»³;

Κατακερατισμένη ἡ Γερμανία τοῦ Χόλντεριν, ἡ Γερμανία τοῦ ἀποπνέοντος 18ου αἰῶνα σέ κρατίδια, τῶν ὁποίων ἡ πολιτική καί κυρίως ἡ οἰκονομική αὐτονομία ἐμπόδιζε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς οἰκονομικά ἰσχυρῆς ἀστικῆς τάξης, μέ κυρίαρχο πρότυπο πολιτεύματος τήν «πρωτισμένη ἀπολυταρχία»⁴ τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Πρωσίας Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου. Ἐνα σύστημα συγκεντρωτικό, μέ τόν διοικητικό του τομέα «ξεχειλωμένο», ὅπου οἱ μεταρρυθμίσεις «γιά τό καλό τῶν ὑπηρεσιῶν»⁵ προέρχονταν ἀπό τόν ἴδιο τόν μονάρχη γιά νά ἀπαλύνουν τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις καί νά ἐνισχύουν, στήν ἀριστοκρατικά σκεπτόμενη τάξη τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων καί ἀξιωματικῶν, τήν πίστη στό ἀναμφισβήτητο τῆς μοναρχίας.

Μέχρι τά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα — ὅταν ἀρχίζει ἡ ἐκδιομηχάνιση τῆς Γερμανίας — ἡ ἐπιρροή τῶν ἀσπῶν περιορίζεται στόν ἀπολιτικό χώρο τῆς διανόησης καί τῆς τέχνης, ἡ «ἐθνική συνείδηση» παραμένει τό διαφοροποιητικό στοιχεῖο τῆς ἀφυπνιζόμενης «ἐθνικῆς λογοτεχνίας», ἐνῶ ταυτοχρόνα ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ βιώνει τή στυλολογικότητα, ἀποτραβηγμένη ἀπό τά κοινά, διαμελισμένη στίς τοπικές συντεχνίες — πού εἶχαν ἐπιζήσει ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεσαίωνα.

Ἔτσι, ὅταν τό 1848 ἐφθασαν καί στή Γερμανία τά κύματα τῆς «λάδας» τῶν Παρισίων — τῆς κατάλυσης τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου καί τῆς ἀνακήρυξης τῆς δημοκρατίας — προκαλώντας ἀλυσιδωτές ἐκρήξεις, γνωστές ὡς «ἐπανάσταση τοῦ 1848» καί ἐνώνοντας βραχυπρόθεσμα τά κρατίδια ὑπό τή σκέπη μιᾶς ἐθνοσυνέλευσης, συντρίφθηκαν πάνω στό βράχο τῆς μοναρχίας, ὅταν ὁ ἐκλεγμένος ἀπό τοὺς «ἀντιπροσώπους τοῦ λαοῦ» αὐτοκράτορας ἀρνήθηκε τό στέμμα.

Καί ἐν τέλει παγιώθηκαν κάτω ἀπό τό φόβο τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀσπῶν μπροστά σέ μιᾶ κοινωνική ἐπανάσταση, πού θά ἀνέτρεπε τό θρόνο καί μαζί του τήν ἰσχύουσα τάξη, ἀλλά καί τήν ἀδυναμία τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων νά ἐνεργοποιηθοῦν πολιτικά σέ ἓνα ἐνιαῖο ἐπαναστατικό κίνημα, σέ μιᾶ συμπαγή μάζα ἀπό «ἐξτρεμιστές» δημοκράτες, ἀπομονωμένους στό περιθώριο.

Ὁ γερμανικός λαός ἐμελλε ἔκτοτε νά μήν ἔχει ποτέ πιά τή δυνατότητα ἢ τή δύναμη, ἐθισμένος ἐπί αἰῶνες στό πρωσοικό πνεῦμα πειθαρχίας καί ὑποτέλειας, νά παρέμβει αὐτόνομα στή θέσμιση τῆς κοινωνίας-κράτους.

Ἡ ἔνωση τῆς χώρας ὑλοποιεῖται δυό δεκαετίες ἀργότερα ἐκ τῶν ἄνω, στήν πρωσογερομανική αὐτοκρατορία τοῦ Κάιζερ Γουλιέλμου καί τοῦ «σιδερένιου καγκελάριου» Βίσμαρκ — ἐπιστέγασμα τριῶν νικηφόρων πολέμων ἐναντίον τῶν γειτόνων του, τῆς Δανίας, τῆς Αὐστρίας καί τῆς Γαλλίας, καί ὄχι μιᾶς λαϊκῆς ἐξέγερσης — πού ἐπιχειρεῖ νά κατακτῆσει μιᾶ θέση στόν ἥδη μεταξὺ τῆς Ἀγγλίας

καί τῆς Γαλλίας μοιρασμένο κόσμο, ἐπιδεικνύοντας τοὺς σιδερένιους μῦς του στόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο⁶.

Ἡ «ἐπανάσταση» τοῦ συντάγματος τῆς Βαϊμάρης, πού ἀκολούθησε, ἦταν ἐπιδημική καί στή μορφή μόνο δημοκρατική. Ἀποτελοῦσε κατά κύριο λόγο τό δημιουργημα ἑνός αἰθεροβάμονος καθηγητῆ, πού προσπάθησε νά συνενώσει τόν διαμελισμένο λαό σέ ἓνα ὅλον, δίνοντας του ἀπεριόριστες γιά τήν ἐποχή ἐξουσίες (ἓνα σύστημα ἄμεσης δημοκρατίας, ὅπως στή σημερινή Ἑλβετία), «ἀλλάζοντας τήν πολιτική ὀργάνωση, ὄχι ὁμως τήν κοινωνία»⁷, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ παλαιά τάξη πραγμάτων τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἐξέγερση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ καταπνίχθηκε στό αἷμα καί οἱ στόχοι τῆς διαστρεβλώθηκαν κάτω ἀπό τή δυσφημιστική προπαγάνδα τῆς κυρίαρχης ἀστικῆς τάξης, χωρίς τό μήνυμά της νά προσεγγίσει τίς πλατιές μάζες.

Ἡ μειοψηφία τῶ ἀντιφρονούντων στό ναζιστικό καθεστῶς ἐξοντώθηκε στίς φυλακές καί τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἡ ἐξαναγκάστηκε στήν ἐξορία σέρνοντας πίσω της μέχρι σήμερα, στό δυτικό τμήμα τῆς χώρας, τή ρετσινιά τοῦ ἐθνικοῦ μειοδότη, πού ἐγκατέλειψε τήν πατρίδα του — βλέπε τήν κραυγαλέα περιπτωση τοῦ Βίλλυ Μπράντ — ἀνακαινισμένη μέσα ἀπό τήν ψυχροπολεμική καί μεταψυχροπολεμική χειραγώγηση τῶν μαζῶν στόν ἐξορκισμό ὁποιοῦδήποτε ἀριστεροῦ πνεύματος.

Ἡ ἔλλειψη μιᾶς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης ἐθνικῆς ταυτότητας, ὅπως γιά παράδειγμα στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία — πού θά προϋπέθετε μιᾶ μακροχρόνια διαδικασία «σύντηξης» μέσα ἀπό τήν ἐνεργό συμμετοχή μεγάλων τμημάτων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου στή διεκδίκηση πολιτικῶν καί κοινωνικῶν δικαιωμάτων καί τήν ἀκόλουθη διαμόρφωση τῶν θεσμῶν — ἀντισταθμίσθηκε ἀπό τοὺς ἰθύνοντες μέ τήν ἐθνικιστική ἐξαρση κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ πολέμου τοῦ Κάιζερ καί ἀργότερα τοῦ Χίτλερ. Καί ἐπειδή τίποτα ἄλλο δέν συνέδεε τίς μάζες αὐτές τῶν ιδιωτῶν, ἀναπτύχθηκαν ὅλα ἐκεῖνα τά δημοσιοῦπαλληλικά ιδεώδη, πού τοὺς ἐπέτρεπαν νά ταυτισθοῦν μέ τήν πολιτική τῆς ἐξουσίας. Ἐπικράτησε ἔτσι τό πνεῦμα τῆς τυφλῆς πειθαρχίας στίς διαταγές τῶν ἀνωτέρων, τό συναίσθημα τοῦ αὐτοπροσδιοριζόμενου καθήκοντος, πού ἐκτελεῖται πιστά, μέ ἀκρίβεια καί χωρίς τό παραμικρό ἔχνοσ ἀμφιβολίας.

Σ' αὐτό τό μοιραῖο μείγμα ἀποξένωσης καί τυφλῆς ὑποταγῆς στά μεγαλεπήβολα σχέδια τοῦ γερομανικοῦ ἐπικτατισμοῦ θρῖσκονται κρυμμένα τά αἷτια τῆς «ἰδιαίτης πορείας», ὅπως τήν ἀποκάλεσε ἓνα τμήμα τῶν νεώτερων καί πῖο φωτισμένων ἱστορικῶν τῆς.

Καί ἐδῶ θρῖσκονται, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ δημοσιογράφος Ράφ Τζορντάνο, πού λόγω τῆς Ἑβραίας μητέρας του ἔβλεπε, ὡς παιδί, τίς συνέπειες τῶν ρατσιστικῶν νόμων τῆς Νυρεμβέργης, «οἱ ρίζες τῆς ἀπώλειας τοῦ ἀνθρώπινου προσανατολισμοῦ, στήν ταύτιση τῶν πλατιῶν μαζῶν μέ μιᾶ πολιτική τοῦ Ράιχ, πού ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '90 τοῦ προηγούμενου αἰῶνα στόχευε στήν ἀνατροπή τῶν ἰσχυροῦσῶν διεθνῶς ἰσορροπιῶν δυνάμεων πρὸς ὄφελος τῆς Γερμανίας διά τῆς ἐνοπλῆς βίας.

Ἡ εὐνόητη ἐπιθυμία τῶν Γερμανῶν νά ζήσουν ὅπως οἱ γείτονές τους, σ' ἓνα ἐνιαῖο ἐθνικό κράτος, ἐξετράπη μεταξὺ τοῦ 1914 καί τοῦ 1918 σέ ἐθνική καί παγκόσμια καταστροφή πρωτοφανοῦς γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἔκτασης — προτοῦ ἡ Γερμανία τοῦ Χίτλερ — οὔτε κἀν μιᾶ γενιά ἀργότερα — νά ἐπιχειρήσει νά πετύχει ἐκ νέου τόν ἴδιο στόχο».

Σάν ἓνα λεωφορεῖο γεμάτο ἐπιβάτες, τοῦ ὁποίου ὁ ὁδηγός ἔχει χάσει τόν ἔλεγχο, κατευθύνθηκε μέ ἰλιγγιώ-

3. Hölderlin Friedrich, *Hyperion oder der Eremit in Griechenland*, Στουτγάρδη 1958, (α' ἐκδοσις, 6' τόμος 1799) σ. 123.

4. Golo Mann, *Deutsche Geschichte 1919-1945*, Φραγκφούρτη 1976, σ. 22.

5. Egmond Zechlin, *Die deutsche Einheitsbewegung*, Φραγκφούρτη 1977, σ. 14.

6. Τοῦ ἴδιου, σ. 14.

7. Ralf Giordano, *Die zweite Schuld oder die Last Deutscher zu sein*, Μόναχο 1990, σ. 42.

δη ταχύτητα προς την απολυταρχία, την εθνικιστική τρέλα και την καταστροφή, χωρίς κανέναν από το κοινό να κάνει την παραμικρή κίνηση διάσωσης του — ενώ οι λίγοι, που προσπάθησαν να ανακόψουν τη διαδρομή αυτή, ξαναγκάστηκαν στην έξορα ή τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, με τη συγκατάθεση ή και τη βοήθεια της συντριπτικής πλειοψηφίας, ως εθνικοί μειοδότες.

Και ακολουθήσε ή άπώθηση τής ένοχης...

Η ιστορία της σύγχρονης Γερμανίας μετά το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου θά μπορούσε να χαρακτηριστεί και ιστορία άπώθησης τής ένοχης για τά έγκλήματα του πολέμου. Ένθεν και εκείθεν του τείχους.

Στήν ανατολικογερμανική ρητορεία περί του όμοιογενούς κράτους των «άσπιλων αντιφασιστών εργατών» — που βασιζόταν στο γεγονός ότι πράγματι πολλοί άριστεροί αντιστασιακοί είχαν διαφύγει μετά το τέλος του πολέμου στη Λ.Δ.Γ., αλλά φυσικά δέν αποτελούσαν τό σύνολο του πληθυσμού της — αντιπαράχθηκε ή θριαμβολογία του «είμαστε πάλι κάποιου»⁸ των — μέσω των δυναμωτικών ένεσεων του σχεδίου Μάρσαλ και τής εισαγωγής ξένης εργατικής δύναμης — ταχώς όδηγηθέντων στην εήμερία Δυτικογερμανών, στηριγμένη στον αυτόποροδισμό των μαζών από την ταύτισή τους με τό «έθνικό προίόν» του οικονομικού θαύματος. Τό «ποιό είμαστε» παρέμεινε άδιευκρίνηστο και για τίς δύο πλευρές.

Η λογική του άσπρου (Ανατολικού αντιφασίστα) — μαύρου (Δυτικού φασίστα) ήταν, εκ των πραγμάτων, δύσκολο να εφαρμοσθεί στην καπιταλιστική Δύση, και όχι μόνο γιατί ή πλειοψηφία του γερμανικού λαού ένιωθε ταυτισμένη με τό ναζισμό, που όπως έδειξαν δημοσκοπήσεις των Αμερικανών λίγο μετά τή λήξη του πολέμου θεωρούσαν κάτι καλό, άν και «ή εφαρμογή του στην πράξη ήταν κακή» και κάθε κάθαρση εις βάθος θά είχε, ως αντιλαϊκό μέτρο¹⁰, άρνητικό αντίκτυπο για τά άστικά κόμματα, αλλά και κυρίως γιατί «ό κορμός των θυμάτων», οι άριστεροί αντιστασιακοί — όσοι είχαν έπιζήσει τής χιτλερικής θηριωδίας — παρέμεναν στο στόχαστρο τής κρατικής έξουσίας, τής κατευθυνόμενης από τή λογική του Ψυχρού Πολέμου.

Και ποιό όργανο θά μπορούσε να έξυτηρηήσει καλύτερα στην έδραίωσή του από τους αντισοδιετικά ποτισμένους συνεργάτες και τά εκατομμύρια των συνοδοιπόρων, που έβλεπαν στους άριστερούς τόν έχθρο τής πατρίδας και έπιπλέον ήθελαν με κάθε μέσο να λησμονήσουν τό παρελθόν;

Αναπόφευκτα ή άποναζιστικοποίηση κάλυψε άντί να ξεσκεπάσει τούς δράστες, παραπαίοντας άνεργάτιστη σέ μία τρικυμία, που πολύ γρήγορα κόπασε.

«Όποιαδήποτε προσπάθεια, παρ' όλ' αυτά, και να γινόταν, τόσο από τούς Αμερικανούς όσο και από τούς Γερμανούς, με στόχο τή λογοδοσία για τόν έθνικοσοσιαλισμό έπληττε εκείνους άκριδώς που δέν όφειλε να κτυπήσει, έξυτηρετούσε τόν μολυβδισμό, έξαπατούσε τούς καλοπροαίρετους, δυσφήμιζε τή δημοκρατία, προωθούσε τόν αντισημιτισμό, γινόταν νερό στους μύλους των ναζί, κατέστρεφε τή μεσαία τάξη, όδηγοῦσε τή άρχουσα τάξη στην κατάθλιψη και τή αυτοκτονία, αναγρίπιζε τήν προδοσία και τή δυσπιστία, διέλυε τίς οικογένειες, άποσταθεροποιούσε τήν οικονομία, κατέστρεφε τήν πίστη στο Θεό και τήν εϋσπλαχνία, παρεμπόδιζε όποιαδήποτε ένδειξη κατανόησης και παρέσυρε στην άναισθησία, υπέσκαπτε τό κράτος δικαίου και άπειλούσε τή συνεννόηση των λαών, έσπρωχνε τούς σωστούς μέσα στίς άγκάλες των σκάρτων, έξήγειρε τά άκατάλληλα άτομα, έμπόδιζε ένα πραγματικά νέο ξεκίνημα. Πό-

τε στην ιστορία βρίσκονταν τόσο κοντά ή άπώτατη κτηνωδία και ή έσχατη μεμψιμοιρία;», γράφει ό Γιώργος Φρίντριχ σ' ένα βιβλίο που τιτλοφορείται *Η ψυχρή άμνηστία. Οι ναζί δράστες στην Ο.Δ.Γ.*¹¹.

Έτσι, σχεδόν φυσικά, ακολουθήσε τή θηριωδία ή τερατώδης συμφιλίωση με τούς θύτες.

Ό πατέρας κράτος τούς δέχθηκε πάλι στοργικά στους κόλπους του, μέσα στο πλαίσιο τής «επανόρθωσης» τής θεοπισμένης στο σύνταγμα τής άγουρης Ο.Δ.Γ. τό 1949. (Έξαιρέση μοναδική αποτέλεσαν φυσικά οι έπώνυμοι, που καταδικάστηκαν στίς δίκες τής Νυρεμβέργης). Έτσι, σύμφωνα με τό άρθρο 131 του συντάγματος, υπήρξε πρόνοια για όλους εκείνους που «τήν 8η Μαΐου του '45 υπηρέτουσαν τό Δημόσιο, είχαν άπομακρυνθεί για λόγους που δέν άφορούσαν τό ύπηρεσιακό ή τό μισθολογικό δίκαιο από τήν ύπηρεσία τους και μέχρι σήμερα δέν έχουν χρησιμοποιηθεί στην παλαιά ή σέ άλλη θέση εργασίας»¹².

Αντίθετα (σύμφωνα με τόν όμοσπονδιακό νόμο περί άποζημιώσεων) έξαιρείται από τίς άποζημιώσεις «όποιος μετά τήν 23η Μαΐου του 1949 αντίτάχθηκε στο δημοκρατικό πολίτευμα, έτσι όπως αυτό όρίσθηκε από τό σύνταγμα τής χώρας»¹³, με άλλα λόγια όσοι πολίτες δέν διέκρινα στο φαύλο καθεστώς τής Βόννης τό έπιστέγασμα του αντιφασιστικού τους άγώνα, και αυτοί ήταν φυσικά στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι άριστεροί. Οι άντικομμουνιστικοί νόμοι των σοσιαλδημοκρατών, που ακολουθήσαν στή δεκαετία του '70 και άπαγόρευαν στα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος αλλά και σέ όσους στο παρελθόν είχαν ύπηρετήσει στίς γραμμές του να προσληφθούν στο Δημόσιο, ήταν ή φυσική συνέπεια μιάς αδιάλλακτης και συνεπούς άντικομμουνιστικής πολιτικής.

Από τίς άποζημιώσεις έξαιρέθηκαν όλοι άνήκαν στην κατηγορία των κοινωνικά καταδιωθέντων, οι ψυχικά άρρωστοι, οι πνευματικά άνάπηροι, οι άλκοολικοί που τότε, όπως και στο νεοσύστατο κράτος, άνήκαν στην κατακριτέα μη παραγωγική τάξη.

Οι μάτζες, έχοντας λάβει εκ των άνω τό «πράσινο φώς», άπωθοῦσαν τήν ένοχλητική ένοχή στα μύχια τής συνείδησής τους, τό μίσος τους για τήν «ήττα» διοχετευόταν όχι πλέον στους γειτονικούς λαούς, όπως μετά τή λήξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά στον έσωτερικό έχθρο, τούς κομμουνιστές, αυτούς που τόλμησαν να άντισταθούν, που ταύτιζαν με τά οικεία από τή ναζιστική περίοδο αντισοδιετικά τους αισθήματα.

Οι φράσεις «δέν ήξερα», «δέν μπορούσα να κάνω τίποτα ένάντια σέ όλα αυτά» (ένάντια σέ ποιά, έφ' όσον δέν ήξερα); αποτέλεσαν τή στερεότυπη δικαιολογία τής πλειοψηφίας των δύο γενεών, που βίωσαν τόν ναζισμό και τόν πόλεμο, και συμπληρώθηκαν, με τήν πάροδο του χρόνου, από «έπιχειρήματα» που σχετικοποιούσαν τή μοναδικότητα τής κρατικής όργάνωσης του έξοντωτικού μηχανισμού για λόγους πολιτικούς ή ρατσιστικούς: «Οι άλλοι λαοί διέπραξαν έπίσης έγκλήματα», «τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως δέν ήταν γερμανική ανακάλυψη», που τροφοδότησε ό ιστορικός ρεβανσισμός μέσω των έπιφυλλίδων του Τύπου και έπισημοποίησε ή πολιτική τής «χάρης τής όψιμης ήμερομηνίας γεννήσεως» του Χέλμουτ Κόλ τή δεκαετία του '80 και θεμελίωσε ή ένοποίηση τής Γερμανίας τήν 3η Οκτωβρίου του '90 με τό αίτημά της για όριστική λήθη. Σήμερα δέν είναι λίγες οι φορές που μου έχει τύχει να ακούσω τριαντάρηδες και ει-

8. Φράση που άναφώνησε ό καγκελάριος Λούντβιχ Έρχαργτ (1963-1966) για τό «οικονομικό θαύμα».

9. Ralf Giordano, σ. 87-88.

10. Του ίδιου, σ. 94.

11. Του ίδιου, σ. 91.

12. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 3' 86, Rolf Schemmann, *Von der Wiedergutmachung zur Gnade der späten Geburt*, σ. 376.

13. Του ίδιου, σ. 377.

κοσάρηδες, έναργεις κατά τ' άλλα παρατηρητές των εξελίξεων, να υποστηρίζουν ένθερμα σε συζητήσεις τά ίδια αυτά επιχειρήματα σχετικοποίησης μιᾶς ἐνοχής, πού συνεχίζουν να κουβαλούν στο βάθος του υποσυνειδήτου τους.

«Ἡ ἀπώθηση καί ἡ διάψευση τῆς ἐνοχής ἀφοροῦσε καί ἀφορᾶ ὄχι, κατά κύριο λόγο, τήν υπεράσπιση τοῦ Γ' Ράιχ καί τοῦ "Φύρερ" του, ἀλλά τό ἴδιο τό 'Εγώ, πού δέν ἤθελε νά παραδεχθεῖ οὔτε στόν ἑαυτό του οὔτε στούς ἄλλους τήν ἐνοχή. Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπινου προσανατολισμοῦ μέσω τῆς θαθιάς ταύτισης μέ τίς παρανοϊκές ιδέες τοῦ Χίτλερ συνεχίστηκε καί μετὰ τό φυσικό τέλος τους. Αὐτή ἡ ἀπώλεια ἀποκαλύφθηκε ὡς ἡ πιό σκληροτράχηλη κληρονομιά τοῦ ναζιστικοῦ κράτους καί τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου», πού προετοίμασε τήν ἐδραίωσή του¹⁴.

Ὁ ἐπίλογος (τῆς «ὀμαλοποίησης»)

Ἡ κατάρρευση τῶν καθεστώτων τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἐπέτρεψε καί τήν «ὀλοκλήρωση τῆς ἐνότητας καί τῆς ἐλευθερίας τῆς Γερμανίας», ὅπως σημειώνεται στή συνθήκη ἐνοποίησης, ἔτσι ὅπως αὐτή καθορίστηκε ἀπό τήν πολιτική ἀρχουσα τάξη. Ἡ βούληση τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ θυσιάστηκε γιά μιάν ἀκόμη φορά στό βωμό — τῶν ἐκλογικῶν στήν παρούσα περίπτωση — ἀναγκῶν τῶν ἰθυόντων του. Ὅπως «μιά διαλυμένη οἰκογένεια πού προσπαθεῖ νά ἐπιδειξίει στούς γείτονές της ὁμόνοια», ὅπως χαρακτηριστικά δήλωσε ὁ πολιτικός ἐπιφυλλιογράφος Γιάν Φίλιπ Ρέιτσμα, ἔτσι καί ὁ διχασμένος ὅσο ποτέ ἄλλοτε λαός τῶν OSSIS καί WESSIS λόγω τῶν προβλημάτων τῆς ἐνοποίησης τῶν πασιφανῶν καί ἀυξάνομενων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων μεταξύ τῶν «πλούσιων Δυτικῶν καί τῶν φτωχῶν συγγενῶν» στό ἀνατολικό τμήμα τῆς χώρας ἐπιχειρεῖ ἀπεγνωσμένα τήν πραγμάτωση τοῦ «εἶμαστε ἕνας λαός».

Χειραγωγούμενος ἀπό μιᾶ πολιτική ἀρχή πού προσπαθεῖ, ὅπως καί οἱ προκάτοχοί της κατά τήν ἴδρυσή τοῦ Ράιχ τόν 19ο αἰῶνα καί τήν ἐδραίωση τοῦ ναζιστικοῦ κράτους, νά ἀντισταθμίσει τήν ἔλλειψη ἐνότητας καί τή διάρρηξη τοῦ κοινωνικοῦ ἴσου ἀπό τά οικονομικά καί κοινωνικά προβλήματα μέσα ἀπό τήν προβολή τοῦ ἐθνικοῦ στοιχείου.

Οἱ 6 ἑκατομμύρια «φιλοξενούμενοι ἐργάτες», Gastarbeiter, πού «ἀνακάλυψαν» ξαφνικά δίπλα τους οἱ Γερμανοί (λόγω τῆς ὀδοντάχρονης νομοθεσίας πολιτογράφησης τῆς βασιζόμενης στό «δίκαιο τοῦ αἵματος» καί τῆς ἐμμονῆς τῶν κυβερνήσεων χριστιανοδημοκρατῶν στήν ἀπόρριψη μιᾶς πολιτικῆς μετανάστευσης, πού θά προϋπέθετε τήν παραδοχή τοῦ «εἶμαστε μιᾶ χώρα μετανάστευσης») δέν ἔχουν θέση στή λαϊκή αὐτή κοινότητα, πόσο μάλλον οἱ «πεινασμένοι» οικονομικοί πρόσφυγες ἀπό τήν Ἀνατολική Εὐρώπη (80%) καί τίς χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Τό 75% τῶν Δυτικογερμανῶν εἶναι τῆς ἀποψῆς σήμερα ὅτι στή χώρα τους ζοῦν πάρα πολλοί ξένοι¹⁵.

Τό γεγονός ὅτι οἱ μισοί ἀπό τοὺς 450.000 πρόσφυγες ἐτησίως ἀνήκουν στή γερμανική ὀμογένεια ἀποσιωπᾶται, ὅπως καί τό γεγονός ὅτι ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους 225.000 ἐτησίως οἱ 71.000 εἶναι πρόσφυγες ἀπό τήν πρώτην Γιουγκοσλαβία¹⁶.

Ἐτσι διαπλάθεται ἀργά ἀλλά σταθερά ἡ εἰκόνα τοῦ νέου ἐχθροῦ, οἱ μάζες ὠθοῦνται στίς ἀνοιχτές ἀγκάλες τῶν δεξιῶν ποντικοθήρων, τό παρελθόν ἰσοπεδώνεται στό ὄνομα τῆς ἐξομάλυνσης μέ τρομοκρατικά γοργούς ρυθμούς. Τόν διάχυτο ρεβανισμῶ, μέσα ἀπό τή σύγκριση πρὸς τίς θηριωδίες τοῦ σταλινισμοῦ, τήν ἀντιπαράθεση τῶν θυμάτων ἀπό τόν βομβαρδισμό τῶν συμμαχῶν ἔρχονται νά προσθέσουν τά «στοιχεῖα» γιά τά θύματα

τῆς ΣΤΑΖΙ, πού κατά περίεργο τρόπο, στήν ἐξέταση τῶν φακέλων τους στό γερμανικό Κοινοβούλιο, ἔφθαναν στό δυτικό καί τό ἀνατολικό τμήμα τῆς χώρας τά ἔξι ἑκατομμύρια. Ἐξί ἑκατομμύρια θύματα τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος ἐναντί ἑξί ἑκατομμυρίων Ἑβραίων στούς κλιβάνους τῶν ναζιστικῶν στρατοπέδων συγκεντρώσεως, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός συρρικνώνεται ἀπό τοὺς ὑποστηρικτές τοῦ συντηρητικοῦ ἱστορικοῦ ρεβανισμοῦ, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν ὑπῆρξαν ποτέ τόσο πολλοί Ἑβραῖοι στή Γερμανία ἢ ἀπό τοὺς πιό ριζοσπαστικούς ὅτι τό "Αουσβιτς εἶναι ἕνα ψέμα!

Κι ὅταν ἡ φαῖα πανοῦκλα ἀποδίδει τοὺς καρπούς τῶν διψήφιων ἐκλογικῶν ποσοστῶν τῶν ἀκροδεξιῶν, ὁ Τύπος μιλά γιά ψήφο διαμαρτυρίας (ψήφος διαμαρτυρίας ἦταν καί τό 43,9 τῆς 5ης Μαρτίου τοῦ 1933) κι ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων τῶν νεοναζι, μέσα σέ ἐνάμιση χρόνο φτάνουν τοὺς 25, οἱ καλοὶ Γερμανοὶ κατεβαίνουν στοὺς δρόμους ὄχι ὡς ἐνδειξη πολιτικῆς διαμαρτυρίας στοὺς «ἐμπρηστὲς μέ γραβάτα καί κουστούμι», ὅπως ἀποκάλεσε τοὺς πολιτικούς ὑποκινητὲς τῆς ξενοφοβίας στή Βόννη ὁ Γκύντερ Γκράς, ἀλλά γιά νά δείξουν στοὺς ἄλλους, στό ἐξωτερικό, ὅτι ὑπάρχουν καί καλοὶ Γερμανοί, ὅτι ὅπως δήλωσαν κάτοικοι τοῦ Ζόλιγκεν: «Ἐμεῖς δέν θέλαμε κάτι τέτοιο». Σιωπώντας, παρ' ὄλ' αὐτά, ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποί τους στό Κοινοβούλιο ὑποδαυλίζουν τό μίσος ἐναντίον τῶν ξένων, ὄχι μόνο ταχυδακτυλογράφοντας μέ τοὺς ἀριθμούς καί μιλώντας γιά «ψευδοπρόσφυγες», ἀλλά καί ὑποκύπτοντας στήν πίεση τοῦ ὄχλου, ψηφίζοντας τήν περιστολή τῆς χορήγησης ἀσύλου (ἀπό τά 3 ἑκατομμύρια τῶν «ἀλυσίδων φωτός» δρέθηκαν στή Βόννη τήν ἡμέρα τῆς ψηφοφορίας μόνον 10.000 διαδηλωτές) καί συνεχίζοντας τήν καταπάτηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν ἔξι ἑκατομμυρίων ξένων, ἐκ τῶν ὁποίων ἕνα μεγάλο ποσοστό, ὅπως τά νεαρά κοριτσάκια τοῦ Μόλν ἢ τοῦ Ζόλιγκεν, ἔχουν γεννηθεῖ καί μεγαλώσει στή Γερμανία.

Δέν πιστεύω ὅτι ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται. Ὅμως τό τόσο καταστρεπτικό πνεῦμα ὑποταγῆς καί δουλοπρέπειας ἀπέναντι στήν ἐξουσία σέ συνδυασμῶ μέ τήν ἀπώθηση τῆς ἐνοχής γιά τά θύματα φαίνεται ὅτι συνεχίζει νά διαπνέει τήν πλειοψηφία τῶν ὀγδόντα ἑκατομμυρίων ὑπηκόων, πού χάνουν καί τήν τελευταία εὐκαιρία ἐπανεξέτασης τοῦ παρελθόντος.

Ἀκόμη κι ἂν κάποιοι ἀπό αὐτοὺς ἀνάβουν πού καί πού ἕνα κεράκι ἐξιλέωσης γιά τήν ξενοφοβία τῶν ὑπολοίπων, βυθιζόμενοι στήν κατανυκτική ἀφασία τῶν κερῶν. Ἡ δημοκρατία δέν εἶναι ἀκόμη προσωπική τους ὑπόθεση.

14. Ralf Giordano, σ. 37.

15. Lutz Hoffmann, *Die unvollendete Republik*, Κολωνία 1992, σ. 10.

16. Στοιχεῖα γιά τό 1991.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀλβανοφοβία

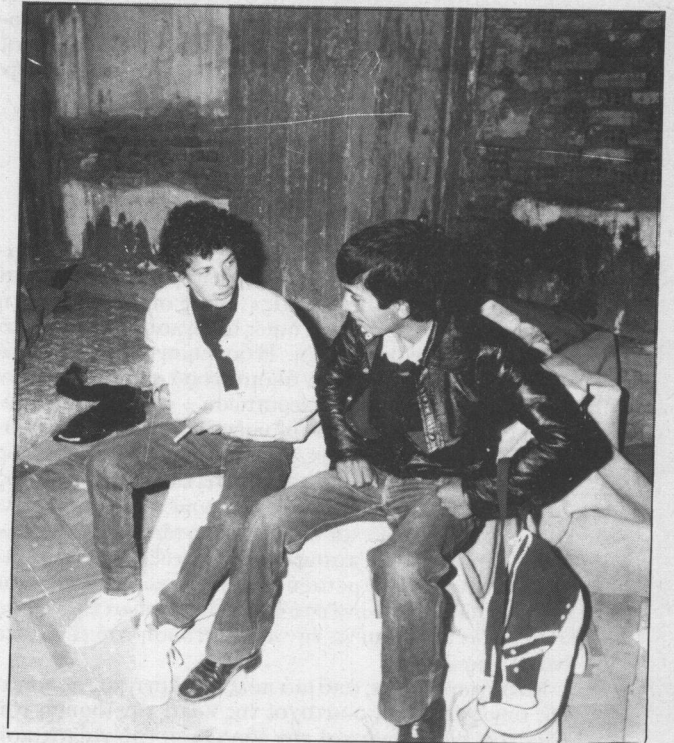
τοῦ Παναγιώτη Ἡλία Δημητρά

Μιὰν ἡμέρα τοῦ Μάη 1993, ἡ ἐπτάχρονη κόρη μου Ἐλισάβετ με ἄφησε ἐμβρόντητο: «Μπαμπά, οἱ Ἄλβανοὶ εἶναι κακοὶ ἄνθρωποι πού ὄλο κλέβουν καὶ σκοτώνουν καὶ πρέπει νά τοὺς φοβόμαστε». Ἐπειδὴ τὰ παιδιὰ μου καὶ ἔχουν μάθει νά σέβονται τὴν ὅποια διαφορά στὸν ἄνθρωπο καὶ ἔχουν παίξει με ἀρκετὰ ἀλλόφυλα παιδιὰ με εὐχαρίστηση, ἀπόρησα ἀπὸ τοῦ ἔδγαλε αὐτό τό συμπέρασμα. Σέ σχετικὴ ἐρώτησή μου ἀπάντησε πὸς αὐτό λένε συμμαθήτριές της στὸ σχολεῖο. Προφανῶς, οἱ οἰκογένειες τῶν τελευταίων ἔχει σχηματισθεῖ παρόμοια ἐντύπωση με βάση τὰ πάμπολλα δημοσιεύματα τοῦ Τύπου ἢ τὰ ρεπορτάζ τῶν ηλεκτρονικῶν μέσων. Φυσικὰ στὴν κόρη μου ἐξήγησα ὅτι οἱ Ἄλβανοὶ γενικὰ δὲν εἶναι κακοὶ, ἀπλῶς ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους κακοὶ Ἄλβανοί, ὅπως ὑπάρχουν καὶ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες κακοὶ Ἕλληνες πού κλέβουν καὶ σκοτώνουν καὶ πού μάλιστα εἶναι πολλοὶ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους Ἄλβανούς. Ὅμως, αἰσθάνθηκα τὴν ὑποχρέωση νά ἀντιδράσω ὡς συνειδητοποιημένος σέ τέτοια θέματα Ἕλληνας καταγράφοντας τὴν ἀλδανόφοβη στάση τῶν ἐλληνικῶν ΜΜΕ καὶ ἀρχῶν, ἀνταποκρινόμενος σέ σχετικὴ πρόσκληση τοῦ φίλου Ἄγγελου Ἐλεφάντη καὶ με τὴν πολὺτιμη βοήθεια τοῦ ἀρχείου τῶν φορέων τοῦ (ἀντιρατσιστικοῦ) «Ἰού» τῆς Κυριακάτικης Ἐλευθεροτυπίας.

Ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλᾶς, σχολιάζοντας μιά δημοσκόπηση τῆς Vario (βλέπε ἀπόσπασμα 1) πού δημοσίευσε ὁ Ταχυδρόμος (22/1/1993) γιὰ τὴν ξενοφοβία τῶν Ἑλλήνων (τίτλος τοῦ δημοσιεύματος: «Ρατσισμός: ἦρθε ἡ ὥρα ἐνός Ἑλληνα Λέ Πέν;») ἔγραφε προφητικὰ σέ ἓνα σχόλιό του με τίτλο «Ὁ Χίτλερ» περιμένει στὴ γωνία»:

«Τό πιό τρομακτικό πού προκύπτει ἀπὸ τοὺς πίνακες τοῦ γκάλοπ (σ.σ.: Δέν ὀ ἀρέσουν οἱ λέξεις δημοσκόπηση, σφυγμομέτρηση ἢ ἔρευνα, φίλε Κωνσταντίνε;) δέν εἶναι ἀπλῶς ὅτι διαψεύδουν ἀνεκκλήτα τοὺς ἀντάρσκους μύθους ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν εἴμαστε ρατσιστές ἢ ὅτι κουβαλάμε μέσα μας τὴν παράδοση τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς φιλοξενίας. (...) Τρομακτικότερη εἶναι ἴσως ἡ διάγνωση ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ εἶναι ἔτοιμη νά ἐνστερνισθεῖ ταχύτατα καὶ ἀνευδοίαστα ὅποιοιδήποτε μισαλλόδοξο λόγο. Μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες τὰ συμπαθῆ θύματα τοῦ Χότζα μετατράπηκαν σέ δαίμονες. "Διώξτε τὰ τέρατα" κρούγαζε πρόσφατα οἰκίαστῆλο γιὰ νά πούλησει φύλλα στοὺς περιούσιους ἀγγέλους. Σέ λίγο, ὡς αἰώνιοι θεματοφύλακες τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῆς ἀνεκτικότητος καὶ τῆς ἠπιότητος, θά κληθοῦμε νά λυντσάρουμε. Καὶ μπορεῖ νά τό κάνουμε, ἐπιδεικνύοντας μάλιστα καὶ τὴν ἀναγκαῖα ἐθνικὴ δημοψυχία, πού ἀγκαλιάζει ὄλες τίς ἡλικίες, ὄλες τίς κοινωνικὲς κατηγορίες καὶ ὄλες τίς πολιτικὲς τοποθετήσεις. Οὐρανόπεμπτη εὐκαιρία γιὰ ὄλους τοὺς μικροὺς Χίτλερ πού περιμένουν στὴ γωνία».

Καὶ ἦρθε τό πρῶτο λυντσάρισμα Ἄλβανῶν στὸ ἀρβάνιτο-χώρι — τί εἰρωνεία! — Κριεκούκι (βλέπε ἀπόσπ. 2), εὐτυχῶς χω-

ρὸς νεκρούς. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ Τύπος ἐπιδίδεται με μένος στὴν ἀλδανοφοβία. Κάθε φορά πού ὁ δράστης ἐνός ἐγκλήματος εἶναι Ἄλβανός, ἡ ἐθνικότητά του ἀναφέρεται, ἐνῶ δέν ἀναφέρεται ὅταν ὁ δράστης εἶναι Ἕλληνας, οὔτε ἀναφέρεται τότε ἡ γεωγραφικὴ καταγωγή τοῦ τελευταίου: εἶδε κανένας τίτλο σάν «Κρητικὸς σφάζει Πελοποννήσιο γιὰ νά τοῦ κλέψει 60.000 δρχ.» ἢ «Ἕλληνας ἔκαψε ζωντανό ἕνα Ἄλβανό»; Σέ κράτη με αὐστηρὴ ἀντιρατσιστικὴ νομοθεσία καὶ παράδοση παρόμοιες ἀναφορὲς στὴν ἐθνικότητα ἢ στὴν καταγωγή τοῦ δράστη δέν ὑπάρχουν.

Ὅμως, ἡ ἀλδανοφοβία δέν περιορίζεται στὸν τονισμό τῆς ἀλδανικῆς ἐθνικότητος κάθε δράστη ἀπὸ τὴ γείτονα χώρα, οὔτε κἀν στὴν προσθήκη κοσμητικῶν ἐπιθέτων («σατανικὸς διαστής», «ἀνθρωπόμορφος κτῆνος» κ.λπ.). Προχωρεῖ στὴν καλλιέργεια τῆς ἐντύπωσης πὸς οἱ Ἄλβανοὶ γενικὰ εἶναι ἐγκληματικὰ στοιχεῖα, περισσότερο ἀπὸ ἄλλους ξένους καὶ ὅπως δὴποτε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες (βλέπε ἀπόσπ. 3). Ἔτσι, ὁ Τύπος συμβάλλει στὴ διαμόρφωση μῆς μισαλλοδοξίας πού ἴσως ὀδηγήσει σέ πολλὰ ἄλλα καὶ πολὺ χειρότερα Κριεκούκια. Παρόμοια δέν ἦταν ἄλλωστε καὶ ἡ ἔθραιοφοβία πού καλλιέργησε ὁ γερμανικὸς Τύπος στὸν Μεσοπόλεμο; Γιὰ νά εἶναι μάλιστα πιὸ πειστικὴ ἢ ἐπιχειρηματολογία, καὶ χωρὶς νά ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο γιὰ ὀργανωμένη δράση Ἄλβανῶν κακοποιῶν, δημιουργεῖται ὁ μῦθος τῆς «ἀλδανικῆς μαφίας».

«Η τρομολαγνεία του ἐγγύριου Τύπου, ἐντυπου καὶ ἠλεκτρονικοῦ, βάφτισε ἀβασάνιστα ἀλβανική μαφία τὶς ομάδες σκληρῶν ἀνθρώπων πού μοναδική τους καταφυγή, μέσα στὴν τὴν ἀπελπισία καὶ τὴν τὴν τους διάψευση, ἦταν ἡ ἀμαρτωλή, ἡ παράνομη πράξη. Ὁ κάθε ξένος, εἰδικότερα ὁποῖος δὲν κατέληξε στὸ σκλαβοπάζαρο τῆς μαύρης ἀγορᾶς ἐργασίας, θεωρήθηκε συλλήβδην Ἄλβανός μαφιόζος καὶ ὅλοι πιά κοιτοῦν μέ χαλυποῖα, μέ μίσος καλύτερα, αὐτοὺς τοὺς περιφερόμενους μέ τὰ ἄδεια βλέμματα. Ἡ ἔννοια τοῦ κακοῦ, τοῦ κοινωνικά ἀπόβλητου ἔχει σχεδόν ταυτισθεῖ μέ τοὺς Ἄλβανούς μετανάστες» (Γιώργος Μπράμος, *Καθημερινή*, 26/5/1993).

Κι ὁμως, ὄχι μόνο δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ὑπαρξὴ ὀργανωμένου ἀλβανικοῦ ἐγκλήματος ἀλλὰ οὐτε καὶ γιὰ νὰ στηρίξουν τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ αὐξημένη ἐγκληματικότητα τῶν Ἄλβανῶν ἢ ἔστω τῶν ξένων γενικά στὴν Ἑλλάδα. Οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες (βλέπε ἀπόσπ. 4) ὑποστηρίζουν πὼς ἡ συμμετοχὴ τῶν ξένων στὰ ἐγκλήματα στὴν Ἑλλάδα δὲν ξεπερνάει τὸ 1,5%, ὅταν ἐπίσημα ὁμολογεῖται ὅτι οἱ ξένοι στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν γύρω στὸ 5% τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ δὲ αὐξηση τῶν ἐγκλημάτων τὸ 1991, πού δημιουργήσε τὸ μῦθο τῆς ἐγκληματικότητας τῶν ξένων, ὄχι μόνο δὲν ὀφείλεται στοὺς ξένους ἀλλὰ δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἐντυπωσιακό, ἀφοῦ ἀνάλογη αὐξηση σημειώθηκε καὶ τὸ 1988 γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ὑφεση τὸ 1989, ὅπως ὑφεση φαίνεται νὰ σημειώθηκε καὶ τὸ 1992: τὰ γεγονότα αὐτά, ὁμως, οἱ ἀρχές καὶ ὁ Τύπος προτιμοῦν νὰ τὰ ἀποσιωποῦν.

Οἱ ἀρχές εἶναι ἔνοχες γιὰ τὴ δημιουργία αὐτῆς τῆς ξενοφοβίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀλβανοφοβίας. Σὲ ὁποιαδήποτε χώρα πού σέβεται τὸν ἑαυτό της καὶ τὶς πολιτιστικές ἀρχές στίς ὁποῖες πιστεύει, θὰ ἦταν ἀδιανόητο μητροπολίτες, δημοτικοὶ ἀρχοντες καὶ ἀστυνομικοὶ διευθυντές νὰ κάνουν μισαλλοδοξίες, ρατσιστικές δηλώσεις (βλέπε ἀπόσπ. 5) χωρὶς σοβαρὴς ἐπιπτώσεις. Ἐδῶ, ὁμως, σχεδόν κανένας δὲν ἀναρωτήθηκε κἀν ἂν προκύπτει πρόβλημα ἀπὸ παρόμοιες δηλώσεις φορέων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Ἡ βούληση νὰ δημιουργηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀλβανοφοβία φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ πότε ἀναφέρεται ὁ Ἄλβανός ὑπήκοος ὡς Ἄλβανός καὶ πότε ὡς «Βορειοηπειρώτης» (τὰ εἰσαγωγικά εἶναι συνειδητά: ἡ λέξη Βορειοηπειρώτης ἐμπεριέχει ἐπεκτατικές βλέψεις, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ λέξη Μακεδόνας τοῦ Αἰγαίου πού χρησιμοποιοῦν οἱ Μακεδόνες πολιτικοὶ πρόσφυγες ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχές τῆς Μακεδονίας: σωστότεροι ὄροι εἶναι Ἑλληνας τῆς Ἄλβανίας καὶ Μακεδόνας τῆς Ἑλλάδας — ἂν καὶ γιὰ τὸν τελευταῖο προτιμότερος θὰ ἦταν Σλαβομακεδόνας τῆς Ἑλλάδας):

«Ἡ λέξη “Ἄλβανός” ἔπαψε νὰ ὀνομάζει κάποια ἐθνικότητα καὶ ταυτίζεται ἰσοπεδωτικά μέ τὴν ἐγκληματικότητα. Φτάσαμε ἔτσι νὰ χαρακτηρίζουμε Ἄλβανό ὅποιο Βορειοηπειρώτη ἀνομεῖ καὶ νὰ ξαναθυμόμαστε τὴν ἀμιγῆ ἐλληνικότητά του ὅταν διαπρέπει στὸ στίβο τῆς ἀρετῆς. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ἡ αὐτοπροστατευτικὴ καὶ ἐθνοπρεπὴς φύρα μας παραβλέπει ἀκόμα καὶ τὴν κραυγαλέα ἐλληνικότητα τοῦ ὀνόματος τοῦ δράστη. Ἄλλες φορές, ἀντίθετα, ἀφήνουμε νὰ μᾶς πάρει τὸ μελὸ μὸλις σκοντάψουμε σὲ καμιὰ ἐλληνόνηχη κατάληξη στὸ ὄνομα κάποιου ξένου ποδοσφαιριστῆ καὶ ἀρχίζουμε τότε νὰ πλέκουμε τὸ ρηχὸ ἐγκώμιο τῆς οἰκουμενικῆς ἀκμαζούσης φυλῆς» (Παντελῆς Μπουκάλας, *Καθημερινή*, 4/10/1992).

Εἶχαμε χαρακτηριστικὰ παραδείγματα παρόμοιας συνειδητῆς διαστρέβλωσης τῆς πραγματικότητας μέσα στὸν Ἰούνιο 1993. Κατ' ἀρχὴν, πιάστηκε ἕνας φερόμενος ὡς διαστής πού

ἀναφέρθηκε ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ Τύπου ὡς Ἄλβανός. Τὸ ὄνομά του ἦταν, ὁμως, ἐλληνικότατο, Θεόδωρος Μπούζαλης, καὶ ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὸ ἐξῆσου ἐλληνικότατο, καθὼς μᾶς λένε οἱ ἐπίσημοι ἐκπρόσωποι τοῦ κράτους μας, Τεπελένι: παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ ἀστυνομία ἀποφάσισε καὶ ὁ Τύπος συναινέσει νὰ παρουσιασθεῖ ὡς Ἄλβανός (βλέπε ἀπόσπ. 6). Λίγες μέρες ἀργότερα, δύο ἀδελφία Ἄλβανοὶ ὑπήκοοι κἀηκαν ζωντανοὶ ἀπὸ ἕναν Ἑλληνα (Κρητικό): στὴν ἀρχὴ μὲν ἀναφέρθηκαν ὡς Ἄλβανοί, ὅταν ὁμως ἀνακαλύφθηκε πὼς εἶχαν ἐλληνοπρεπέστατο ὄνομα, ἀδελφοὶ Γκιώνη, «ἀναβαθμίσθηκαν» (μετὰ θάνατο) σὲ «Βορειοηπειρώτες» (βλέπε ἀπόσπ. 7).

Γενικά, ἡ ἀστυνομία καὶ ὁ Τύπος ρέπουν πρὸς τὴν ἀναζήτησὴ ἀλλοδαπῶν καὶ εἰδικὰ Ἄλβανῶν ὡς ὑπόπτων σὲ πλείστα ὅσα ἐγκλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεῖα. Ὅταν μάλιστα τὰ θύματα εἶναι Ἄλβανοί, τότε ἀμέσως οἱ ὑποπτοὶ θεωροῦνται συμπατριῶτες τους. Τὸ ἔχει ἄλλωστε παραδεχθεῖ, κομψά, καὶ ἀρμόδιος ὑπουργός.

«Υπάρχουν τάσεις μεγέθυνσης ἀπὸ τὸν Τύπο καὶ ἄλλους φορεῖς τῶν κρουσμάτων ἐγκληματικότητας τῶν Ἄλβανῶν» (Νικόλαος Κλειτός, ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν, ἀπαντώντας στίς 10/1/1993 σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ἐρωτήσεις βουλευτῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ γι' αὐτὸ τὸ θέμα, «Ἰὸς τῆς Κυριακῆς» στὴν *Ἐλευθεροτυπία*, 13/6/1993).

Ἄν δὲ ἀνακαλυφθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτι οἱ ἔνοχοι τελικά, δὲν ἦταν ξένοι ἀλλὰ Ἑλληνες, δὲν παρατηρεῖται καμιὰ εὐαισθησία αὐτοκριτικῆς τῶν ἐφημερίδων ἢ ἔστω ἀπλῆς ἀναφοράς ὅτι ἐνῶ οἱ ἀρχικοὶ ὑποπτοὶ ἦταν ξένοι οἱ ἔνοχοι τελικά ἦταν Ἑλληνες. Πρῶτὴ χαρακτηριστικὴ περίπτωση, στίς ἀρχές τοῦ 1993, αὐτὴ τοῦ φερόμενου ὡς στυγνοῦ πολυδολοφόνου Ἄλβανῶν ἀπὸ τὴν Πρέβεζα (βλέπε ἀπόσπ. 8): ὅταν βρέθηκαν τὰ πτώματα τοῦ ἐνός καὶ μετὰ τῶν ἄλλων δύο θυμάτων του, ὁ Τύπος ἀνέφερε σχεδόν μέ βεβαιότητα ὅτι οἱ δολοφόνοι τους ἦταν Ἄλβανοί. Ὅταν γνωστοποιήθηκε ὅτι ὁ φερόμενος ὡς δράστης ἦταν Ἑλληνας, καμιὰ διόρθωση τῶν ἀδικῶν ἀρχικῶν ὑπονοιῶν στὸν Τύπο. Δεύτερη, μιὰ δολοφονία στὴ Μεταμόρφωση Ἀττικῆς, στὰ τέλη τοῦ Μάη: χωρὶς νὰ ὑπάρχει στοιχεῖο, οἱ ὑποπτοὶ ἀποφασίστηκε ἀπὸ ἀστυνομία καὶ μερίδα τοῦ Τύπου πὼς εἶναι Ἄλβανοί, παρ' ὅλο πού μερικοὶ δημοσιογράφοι, μετὰ ἀπὸ διεξοδικότερη ἔρευνα, ἔκαναν τοὺς ἀστυνομικοὺς νὰ ὁμολογήσουν πὼς δὲν εἶχαν κανένα στοιχεῖο πού νὰ κατευθύνει τὶς ἀνακρίσεις πρὸς τοὺς παρεπιδημοῦντες ξένους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἄλλωστε σχεδόν κανένας δὲν εἶναι Ἄλβανός (βλέπε ἀπόσπ. 9).

«Τὶς πταίει» γι' αὐτὴ τὴν ἀλβανοφοβία ἢ γενικότερα γιὰ τὶς ρατσιστικὲς τάσεις τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων; «Δὲν ἔχουμε ἀντιρατσιστικὴ κουλτούρα», δηλώνει ὁ Γιάννης Φρέρης, πρόεδρος τοῦ ἐλληνικοῦ τμήματος τοῦ SOS Ρατσισμός: αὐτὸ σημαίνει ὅτι κατὰ βάση δὲν ἔχουμε ρατσιστικὴ πολιτιστικὴ παράδοση, ἀλλὰ δὲν διδασκόμαστε τί ἀποτελεῖ ρατσιστικὴ συμπεριφορὰ ὥστε νὰ τὴν ἀποφεύγουμε καὶ νὰ τὴν καταδικάζουμε. Δυστυχῶς, ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀπλῶς ἐξωραίζει τὴν πραγματικότητα. Οἱ Ἑλληνες ἔχουν ρατσιστικὴ κουλτούρα σὲ ὅλη τὴ σύγχρονη ἱστορία τους. Πρόκειται γιὰ τὴ φυσιολογικὴ συνέπεια τῆς ἐπικρατήσεως ὡς βασικῶν ἰδεολογικῶν ἀξόνων του νέου ἐλληνισμοῦ «μᾶς συναίσθησης ἀκρατοῦ ἐθνικοῦ μεσσιανισμοῦ καὶ μιᾶς προϊούσας πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς μισαλλοδοξίας» (Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ πολιτικὰ αἰτήματα: προοπτικὲς ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ 19ο αἰῶνα» στὸ Δ.Γ. Τσαούση (ἐπιμ.), *Ὅψεις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἐστία, 1984).

Γι' αὐτὸ καὶ ὑποφέρουν στὴ χώρα μας ὅλες οἱ μειονότητες (καὶ ὄχι μόνο οἱ ὑποθετικὰ ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς χώρας), γεγονός στὸ ὁποῖο ἐξᾴλλον ἐλάχιστα ὡς καθόλου δὲν ἀναφέρονται οἱ ὀργανώσεις ὑπεράσπισης τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων στὴν Ἑλλάδα (μέ μιὰ-δύο ἐξαιρέσεις). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἄλλωστε, ἡ ὁποία πολιτικὴ ἀντιδικία μέ τὴν ὁμορὴ Μακε-

δονία όδηγησε άνευθρίαστα 1 ύπο, διανοουμενους και πολιτικούς αϋτής τής «άνώτερης φυλής» νά μιλάνε για Ξιπόλητους» «γυφτοσκοπιανούς» ή έστω για προσκοπάκια αναφερόμενοι στους κατοίκους τής γείτονας. Μόνο έτσι, τέλος, θά ήταν δυ-

νατό τήν ίδια εκείνη μέρα οί Έλληνες νά ξεσπαθώνουν ύποκριτικά κατά του ρατσιστή Λε Πέν στην Κέρκυρα και νά ύποδέχονται σάν ήρωα τόν, πανθομολογούμενα ένοχο οργανωμένης έθνικης κάθαρσης στή χώρα του, Κάρατζιτς.

Άποσπάσματα άπ' τό ρατσιστικό περιβόλι του Τύπου

1. Οί Έλληνες και οί «άλλοι»

Οί δημοσκοπήσεις επιβεβαιώνουν ότι οί Έλληνες είναι από τους λιγότερο άνεκτικούς λαούς άπέναντι στους άλλους, Ξένους ή μειονοτικούς. Σέ εύρωδαρόμετρο τής ΕΟΚ του 1989, ή Ελλάδα εμφάνιζε το μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων (45%) που θεωρούσαν ένοχλητική τήν παρουσία μειονοτήτων στή χώρα ή ύποστήριζαν τόν περιορισμό των δικαιωμάτων τους. Τήν άνοιξη του 1992, τό ποσοστό των Έλλήνων που θεωρούσαν ένοχλητική τήν παρουσία ατόμων διαφορετικής έθνικότητας, θρησκείας ή φυλής στή χώρα τους (26%) ήταν επίσης τό μεγαλύτερο στήν ΕΟΚ.

Σέ έρευνα τής Vario στον Ταχυδρόμο (22/1/1992), 43% των Έλλήνων επιθυμούν νά φύγουν άδιακρίτως όλοι οί Ξένοι εργάτες από τήν Ελλάδα, προφανώς γιατί ή παρουσία τους θεωρείται (άπό 78% των Έλλήνων) ότι φταίει για τήν αύξηση τής άνεργίας). Τέλος ή πλειοψηφία των Έλλήνων (52% ως 75%) δέν θά δεχόταν νά παντρευτεί κάποιον συγγενή τους ένας Άλβανός, Άραβας, Πολωνός, Άφρικανός, Τουρκος, Βούλγαρος, Πακιστανός ή Φιλιπινέζος.

Τέλος, σέ μίαν έρευνα τής Εύρωδημ του 1988, ή πλειοψηφία των Έλλήνων έχει κακή γνώμη για τους συμπολίτες τους προτεστάντες (43%), Σλαδομακεδόνες (48%), παλαιομερολογίτες (56%), Άρβανίτες (57%), Τσιγγάνους (62%), μουσουλμάνους (64%), αντιρρησίες συνείδησης (66%), Έβραίους (71%), άθεους (73%), όμοφυλόφιλους (75%), ή μάρτυρες του Ίεχωβά (84%). Μόνο για τους καθολικούς ή πλειοψηφία (58%) έχει καλή γνώμη.

2. Τάγματα έφόδου κατά των Άλβανών στό Κριεκούκι

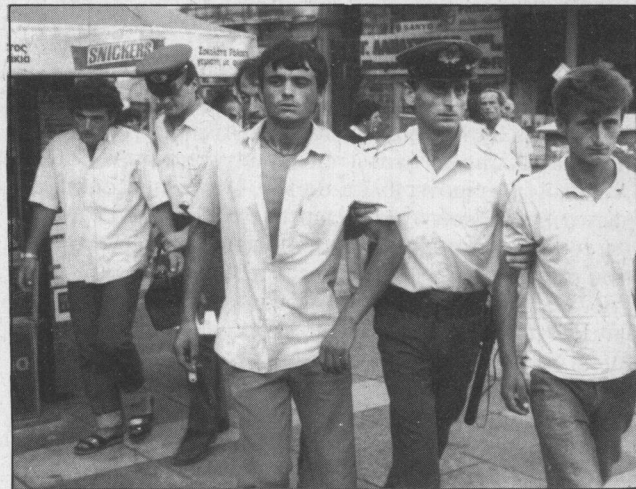
Μίαν ήμέρα διαβάσαμε: «Δράμα στό Κριεκούκι. Ρατσιστικό Ξέσπασμα κατά τής δυστυχίας» (πρωτοσέλιδο θέμα στήν Έλευθεροτυπία, 21/5/1993). Τό σχόλιο του Γιώργου Βότση στό ίδιο φύλλο τά λέει όλα:

Νά προλάβουμε

Που ζούμε, λοιπόν;

Θά μείνει, έτσι, έγκλημα χωρίς τιμωρία, τό πιό μαζικό και άποτρόπαιο κρούσμα ρατσιστικής βίας, μέ θύματα Άλβανούς λαθρομετανάστες, που έκδηλώθηκε στή χώρα μας;

Ό είσαγγελέας και ό τοπικός αστυνόμος θέλουν, λέει, επωνύμως καταγγελίες για ν' άρχίσουν τίς άνακρίσεις — δέν τους φτάνουν τ' άνοιγμένα κεφάλια, τά σπασμένα χέρια, τό αίμα και οί οίμωγές άπό τήν άνανδρη επίθεση που έξαπέλυσαν μεσανυχτιάτικα στα άθλια καταλύματα των φουκαράδων, μέ ρόπαλα και σιδερολοστούς, κά-

ποια φασιστοειδή θρασίμια.

Ό («προοδευτικός», βέβαια) δήμαρχος Κριεκουκίου καταδικάζει φραστικά τά «έκτροπα» (όποία άδρότης!), αλλά σπεύδει νά τά δικαιολογήσει, επικαλούμενος συνεχείς «προκλήσεις» των Άλβανών: κάποιον μάλιστα δέν τόν θεωρούν άμέτοχο και του άποδίδουν τή φράση «θά τους λιανίσουμε» 48 ώρες πριν από τό μεσανυχτιάτικο πογκρόμ.

Και τό χειρότερο: οί «δημοκρατικοί» (στίς κάλπες) κάτοικοι Κριεκουκίου στή συντριπτική τους πλειονότητα εμφανίζονται νά επικροτούν τήν κτηνώδη ρατσιστική επίθεση...

Άλβανοί και Βορειοηπειρώτες (αϋτά τά ανθρώπινα έρείπια, που περιφέρουν έδω κι εκεί τήν πείνα, τή μιζέρια, τήν άπόγνωση και, σίγουρα, τήν άρπακτικότητα και επιθετικότητα του στερημένου) έμελλε νά συναντήσουν τήν πιό άπάνθρωπη συμπεριφορά εκεί άκριβώς όπου δικαιολογημένα άνέμεναν νά θερμανθεί ή έλπίδα: στους χωράτους Άρβανίτες, που μιλούν τή γλώσσα τους, σ' ένα πλουσιοχώρι μέ άπέρανο κάμπο, όπου ύπάρχει δουλειά για ένα καρβέλι ψωμί.

Στό Κριεκούκι χτύπησαν οι καμπάνες για όλους μας. Θά τό Ξαναπούμε: δέν είναι επιδερμικό έξάνθημα ό ρατσισμός. Πανούκλα είναι, που άπλώνεται και μολύνει ταχύτατα τήν κοινωνία.

Νά τήν προλάβουμε.

G.B.

Και μερικές πρόσθετες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις:

«Αν μπορεί νά μή σχολιάσει κανένας ότι όλες οί καταγγελίες για «βιαιοπραγίες» εκ μέρους των Άλβανών έγιναν εκ των ύστερων και ήταν κατά κανόνα γενικόλογες. (...) Κατά τά άλλα, είχαμε και τήν κατάπτυστη — στήν κυριολεξία — παρουσίαση των γεγονότων άπό μερίδα των μέσων ένημέρωσης. Ό Antenna δέν δίστασε νά χαρακτηρίσει «τολμηρούς» όσους πήραν μέρος στό πογκρόμ, άβαντάροντας βέβαια τέτοια φαινόμενα. Άκου

“τολμηροί” αυτοί που χτύπησαν εκ του ασφαλούς εξαθλιωμένους και δυστυχημένους ανθρώπους» (Διονύσης Έλευθεράτος, *Πρίν*, 30/5/1993).

Τέλος, ένα έντυπωσιακό χαρακτηριστικό σχόλιο σε μιά εφημερίδα που δεν συνηθίζει να δείχνει παρόμοιες ευαισθησίες: «Κύριε διευθυντά, από μιά άποψη τό θέμα δέν θά έπρεπε νά μās ... άπασχολεί. Άρδανίτες στό Κριεκούκι έδειραν Άλβανούς (έστω λαθρομετανάστες!), άρα “έθνικά άμιγής” υπόθεση!» (*Έλεύθερος Τύπος*, 23/5/1993).

3. Ο ρατσισμός του Τύπου

Παραθέτουμε εδώ μερικά χαρακτηριστικά δημοσιεύματα του Τύπου που μέ τίς γενικευμένες άρνητικές κρίσεις για τούς Άλβανους (οί όποιοί δέν βασίζονται σε αντίστοιχα στοιχεία) δείχνουν τή ρατσιστική προκατάληψη των συντακτών τους και συμβάλλουν στή δημιουργία του αντιβαλκανικού κλίματος στήν έλληνική κοινή γνώμη:

«Η Έλλάδα φοριιά και φοβάται. Διώξετε τά τέρατα» (πρωτοσέλιδος τίτλος τής *Απογευματινής*, Δεκέμβριος 1991).

«Άλβανοί: μιά δόμβα στό χέρι μας» (τίτλος έρευνας). «Κρατάμε στήν άγκαλιά μας μιά δόμβα ή όποία έχει πυροδοτηθεί και είναι έτοιμη νά έκραγει. Λυμαίνονται τούς πάντες και τά πάντα. Σκοτώνουν, ληστεύουν, διάζουν, τρομοκρατούν. Είναι έξαιρετικά επικίνδυνοι. Ο κόμπος πλέον έφτασε στό χτένι. Επιτέλους διώξετε τους. Οί Άλβανοί λαθρομετανάστες είναι μάλιστα για τή χώρα μας. Νά φύγουν όσο τό δυνατόν ταχύτερα. Δεηλατούν έξοχικά σπίτια, εισβάλλουν σε διαμερίσματα. Δολοφονούν για μερικά χιλιάρικά και πρωταγωνιστούν στίς περισσότερες ληστείες. (...) Δέν άναφερόμαστε στους Βορειοηπειρώτες. Έλάχιστοι από τούς τελευταίους πέρασαν στήν παρανομία. Ίσως γιατί είναι άλλη πάστα ανθρώπων» (*Απογευματινή*, 28/9/1992).

«Έλευθέρας σε ληστές και έγκληματίες. Νόμιμοι οί Άλβανοί στήν Έλλάδα» (πρωτοσέλιδος τίτλος του *Έλεύθερου Τύπου*, 18/5/1993, άναγγέλλοντας συμφωνία Μητροστάκη-Μέξι για τή νομιμοποίηση των Άλβανών στήν Έλλάδα).

«Άλβανική απόδραση στήν Κρήτη» (τίτλος). «Στό σπόρ των κλοπών επιδίδονται οί 5.000 Άλβανοί που βρίσκονται αυτή τή στιγμή στήν Κρήτη» (*Έλεύθερος Τύπος*, 25/5/1993).

«Χιλιάδες Άλβανοί λαθρομετανάστες στήν Κεντρική Μακεδονία. (...) Οί περισσότεροι από αυτούς όπλοφορούν και επιδίδονται σε ληστείες, κλοπές, διασμούς και ληλασίες, μέ άποτέλεσμα νά επικρατεί κλίμα τρομοκρατίας και φοβίας στους κατοίκους» (*Έθνος*, 31/5/1993).

4. Η έπιστημονική διάψευση των ρατσιστικών μύθων

Ευτυχώς μερικοί ειδικοί έπιστήμονες έγκληματολόγοι που μελέτησαν τό πρόβλημα διαψεύδουν ότι υπάρχει ύψηλή έγκληματικότητα των ξένων στήν Έλλάδα.

«Μπορεί νά λεχθεί άνεπιφύλακτα ότι ή δεδαιωθείσα έγκληματικότητα των άλλοδαπών κατά τά έτη 1990-1992, όποτε και σημειώθηκε ή μεγαλύτερη είσοδη άλλοδαπών — κυρίως από τά όόρεια σύνορα — δέν ξεπέρασε τό 1,1% έως 1,4% τής συνολικής δεδαιωμένης έγκληματικότητας» (Νέστορας Κουράκης, καθηγητής έγκληματολογίας στό Πανεπιστήμιο Άθηνών, *Καθημερινή*, 11/6/1993).

«Η στατιστική καταμέτρηση των έγκλημάτων είναι άπούσα. Δέν υπάρχει έπιστημονική άνάλυση των άστυνομικών δεδομένων. Οί άλλοδαποί υπάγονται σ' αυτό που ή έγκληματολογία όνομάζει έμφανή έγκληματικότητα. Άντίθετα μέ τούς

Έλληνες), ό άλλοδαπός και συγκεκριμένα ό Άλβανός μετανάστης, ό όποίος είναι δακτυλοδεικτούμενος, γκετοποιημένος — ιδιαίτερα στό άστικά κέντρα —, διευκολύνει τό έργο τής άστυνομικής πρόληψης. Η έπισημάνσή του είναι εύκολη, έπομένως και ή άνάδειξη του σε έγκληματολογικό μέγεθος». (Λάμπης Δημόπουλος, έπίκουρος καθηγητής έγκληματολογίας στό Πανεπιστήμιο Θράκης, «Ίός τής Κυριακής» στήν *Έλευθεροτυπία*, 13/6/1993).

«Μιά αντίστοιχη αύξηση στίς στατιστικές για τήν έγκληματικότητα (μέ εκείνη του 1991 σε σχέση μέ τό 1990) παρουσιάστηκε τό 1988 σε σύγκριση μέ τό 1987, χωρίς ώστόσο νά προκληθεί καμιά άξιοσημείωτη άνησυχία στήν κοινή γνώμη και άκολούθησε μιά μείωση τό 1989, χωρίς πάλι κανένα σχολιασμό. Τό πρώτο έξάμηνο του 1992 τά στοιχεία δείχνουν μιά ύποχώρηση τής σοβαρής έγκληματικότητας, αλλά αυτό τό γεγονός ούσιαστικά άγνοήθηκε ή διαστρεβλώθηκε από τά μαζικά μέσα ένημέρωσης» (Βασίλης Καρούδης, λέκτορας στή Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θράκης, «Ίός τής Κυριακής» στήν *Έλευθεροτυπία*, 13/6/1993).

5. Ο ρατσισμός των έπίσημων άρχών

Μεγάλη ειθύνη για τήν αντιαλβανική ύστερία έχουν οί άσκοούντες διάφορες μορφές έξουσίας, οί όποιοί διατυπώνουν έπίσης άπαράδεκτες γενικευμένες κρίσεις χωρίς νά τίς βασίζουν σε αντίστοιχα στοιχεία:

«Τό 90% των διαβατηρίων από τήν Άλβανία άνήκουν σε Άλβανούς, κακοποιά στοιχεία στήν πλειοψηφία τους, και μόλις ένα 10% σε Βορειοηπειρώτες» (Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κονίτσης, Δρυϊνουπόλεως και Παγωνιανής κ. Σεβαστιανός σε τηλεγράφημά του προς τίς άρχές, *Έλευθεροτυπία*, 18/12/1991).

«Είναι κακοποιά στοιχεία που γήγχαν από τίς φυλακές τής Άλβανίας και έγκατέλειψαν τήν χώρα τους όταν άνοιξαν τά σύνορα» (Ηλίας Καραματσούκης, άστυνομικός διευθυντής Άττικής, *Νίκη*, 22/12/1991).

«Είναι φοβεροί αυτοί οί άνθρωποι. Στήν άρχή τούς συμπονοσα. Σήμερα τούς σιχαίνομαι όταν τούς βλέπω νά εκδίδουν τίς γυναίκες τους στό ξενοδοχεία τής πλατείας Βάθης» (Δογιάμας, διευθυντής 4ου Άστυνομικού Τμήματος, *Έλεύθερος Τύπος*, 24/5/1993).

«Οί Άλβανοί δέν έχουν μέσα. (...) Δέν έχουν ήθικές άναστολές. Ίσως τό 10% από αυτούς νά έχουν καλά στοιχεία στό χαρακτήρα τους, αλλά ή πονηριά είναι πάντα μέσα τους» (Πέτρος Μπουρδάνος, πρόεδρος Κοινότητας Μονόσπιτων Νάουσας, *Έλεύθερος Τύπος*, 24/5/1993).

6. Ο «Άλβανός» δράκος

«Συνελήφθη ό Άλβανός δράκος, διαβολικός διαστής» μās πληροφορούσε τό κύριο πρωτοσέλιδο θέμα του *Έλεύθερου Τύπου* τής 4/6/1993. «Βίασε πάνω από δέκα γυναίκες. Θύμα του μιά 82χρονη!» προσέθεταν οί τίτλοι αυτοί. «Ο διάβολος είναι “άγγελος” μπροστά του», ήταν ό τίτλος του σχετικού ρεπορτάζ στίς έσωτερικές σελίδες. Χαρακτηριστικά άποσπάσματα: «Τό τέρας μεταμορφώθηκε σε Άλβανό και “ντύθηκε” μέ τά πιό άγρια ένστικτα τής ζούγκλας των άγριων θηρίων. (...) Μέχρι τώρα ό Άλβανός λαθρομετανάστης (...) έχει άναγνωριστεί από έξι γυναίκες, τίς όποιες είχε διάσει μέ τόν πλέον βάνουσο τρόπο, που προσβάλλει όλόκληρη τήν έλληνική κοινωνία». Σε άλλα σημεία, ό φερόμενος ως δράστης άποκαλείται «άνθρωπόμορφο κτήνος», «άνατριχιαστικός, σε όψη και ένστικτα, Άλβανός».

Τὴν ἴδια ἡμέρα (4/6/1993), ἡ Ἀπογευματινὴ ἀναγγέλλει τὸ θέμα πρωτοσέλιδα μὲ μίᾶ φωτογραφία μὲ λεζάντα «Ἄλβανὸς δράκος στὴ Μεταμόρφωση» κ.λπ.. Τὸ σχετικὸ ρεπορτάζ στὶς ἐσωτερικὲς σελίδες εἶναι πάντως λιγότερο ἑξαλλο ἀπὸ τὸ προηγούμενο ἂν καὶ ἀναφέρεται σὲ «ἀνθρωπομόρφο κτήνος», «ἀδιστακτὸ Ἄλβανὸ διαστή».

Μόνον πού τὸ ὄνοματεπώνυμο τοῦ φερόμενου ὡς δράστη εἶναι Θεόδωρος Χ. Μπούζαλης: Ἄλβανὸς ὑπῆκοος ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα Ἕλληνας «Βορειοηπειρώτης» ἀπὸ τὸ Τεπελένι. Κατὰ πληροφορίες, μάλιστα, ἀπὸ τοὺς ἀρμόδιους δημοσιογράφους, ὅταν ὁ δράστης παρουσιάστηκε ἀπὸ τὴν ἀστυνομία σ' αὐτοὺς, ὁ ἀστυνομικὸς εἶπε ὅτι πρόκειται γιὰ «Βορειοηπειρώτη» πού ὅμως γιὰ εὐνόητους λόγους θὰ παρουσιασθεῖ ὡς Ἄλβανός: οἱ δημοσιογράφοι συναίνεσαν ἀνευθρίαστα....

7. Ἕλληνας καίει ζωντανούς δύο Ἄλβανούς (πού ἀνακαλύπτεται πὼς εἶναι Βορειοηπειρώτες)

Στὶς 15/6/1993 ἡ Ἀπογευματινὴ ἀνακοινώνει πρωτοσέλιδα: «39χρονος στὸ Λαοίθι ἔκαψε ζωντανούς 2 Ἄλβανούς. Ἦταν ἀδελφία». Στὸ ἐσωτερικὸ ρεπορτάζ μὲ τίτλο «Ἐκαψε ζωντανούς δύο Ἄλβανούς γιὰ ... ἕνα κασετόφωνο», πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ θύτης λέγεται Ἐμμανουὴλ Κοντοπόδης καὶ εἶχε ἀπειλήσει ὅτι «θὰ ἔκαιγε ζωντανὸ ὅποιον Ἄλβανὸ θὰ συναντοῦσε, γιατί τοῦ εἶχαν κλέψει ἕνα κασετόφωνο» ἐνῶ τὰ θύματα λέγονταν Ἀνδρέας καὶ Ἀλέξης Γκιώνης. Ὁ συντάκτης δὲν συνειδητοποίησε προφανῶς πὼς τὰ θύματα ἦταν Ἕλληνες μειονοτικὸί τῆς Ἀλβανίας. Ἐτσι, τὴν ἐπόμενη ἡμέρα ἡ ἐφημερίδα ἐπανερχεται μὲ περισσότερες λεπτομέρειες καὶ μὲ ἀναφορὰ σὲ «Βορειοηπειρώτες ἀδελφούς». Πιὸ ὀξυδερκὴς ὁ Ἐλεύθερος Τύπος τῆς 15/6/1993 εἶχε ἀμέσως ἐντοπίσει τὴ «δορεϊ-πειρώτικη» καταγωγή τῶν θυμάτων, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ ΝΕΑ τῆς 16/6/1993 ἀναφέρονταν σὲ Ἄλβανούς.

8. Ὁ «Ἄλβανός» σφαγέας πού ἀτυχῶς ἦταν Ἕλληνας

Δύο «συνήθεις» ἱστορίες πού ἐκρῦβαν δυσάρεστες ἐκπλήξεις γιὰ τίς «ἄλβανοφάγες» ἐφημερίδες καὶ ἀστυνομικὲς ἀρχές, ὅπως πρωτοεμφανίστηκαν στὸν Τύπο:

«Τὸν σκότωσαν συμπατριῶτες του. Ληστεία μετὰ φόνου μὲ δράστες καὶ θύμα Ἄλβανούς» (Ἀπογευματινὴ, 7/1/1993).

«Δύο Ἄλβανοὶ νεκροὶ στὴν Πρέβεζα. Οἱ ἀστυνομικὲς ἀρχές ἐξετάζουν τὴν περίπτωση ἐγκληματικῆς ἐνέργειας ἀπὸ συμπατριῶτες τους πού τοὺς σκότωσαν γιὰ νὰ τοὺς ληστέψουν» (Ἀπογευματινὴ, 3/2/1993).

Στὶς 5/2/1993, μαθαίνουμε, ὅμως, ὅτι ὁ δράστης καὶ τῶν τριῶν ἐγκλημάτων εἶναι ἕνας καὶ λέγεται Γιώργος Τζωρτζόπουλος, ἄρα δὲν φαίνεται νὰ εἶναι Ἄλβανός, Μήπως εἶναι «Βορειοηπειρώτης»: Ὁχι, εἶναι «γνήσιος» Ἕλληνας ὁ ὁποῖος, καθῶς προκύπτει ἀπὸ συνεντεύξεις πού ἔδωσε, μισοῦσε τοὺς Ἄλβανούς γενικά (Ἐλεύθερος Τύπος, 8/2) καὶ τὰ θύματά του εἰδικότερα μιά καὶ τοὺς χρωστοῦσε τὰ μεροκάματα (Νέα 5/2), ἐλπίζει νὰ «γίνει πόλεμος μὲ τὴν Ἄλβανία καὶ τὰ Σκόπια» ὥστε νὰ τοῦ χαρισθεῖ ἡ ποινὴ γιὰ τὰ ἐγκλήματα καὶ δηλώνει περήφανα τακτικὸς ἀναγνώστης τῶν 4 Τροχῶν, τῶν 2 Τροχῶν καὶ τοῦ Οἰκονομικοῦ Ταχυδρόμου. Μάταια ψάξαμε νὰ βροῦμε στὴν Ἀπογευματινὴ κάποια αὐτοκριτικὴ γιὰ τὰ ἀνακριδέστε ἀρχικά δημοσιεύματα πού ἀπέδιδαν τὰ ἐγκλήματα αὐτὰ Ἄλβανούς.

9. Ὁ συνήθης «Ἄλβανός» ἄγνωστος ὑπόπτος δολοφόνος

Στὶς 23/5/1993, στὴ Μεταμόρφωση Ἀττικῆς, ἕνας ἄγνωστος διέπραξε ληστεία μετὰ φόνου, μὲ θύμα τὸν 49χρονο Εὐάγγελο Μισισιάν. Τὶς ἐπόμενες μέρες οἱ ἐφημερίδες τιτοφοροῦσαν ὡς ἑξῆς τὸ σχετικὸ ρεπορτάζ (φύλλα τῆς 24/5, ἐκτός ἂν ὑπάρχει ἄλλη ἀναφορὰ): «Ἄλλοδαπὸς ἔσφαξε μέσα στὸ σπίτι του οἰκογενειάρχην» (Τά Νέα), «Ἄλβανοὶ ἔσφαξαν 49χρονο μέσα στὴν κρεβατοκάμαρά του» (Ἐλεύθερος Τύπος 23/5), «Βοήθεια! Σώστε μας ἀπὸ τοὺς Ἄλβανούς! Φόνοι σὲ Ἀθήνα καὶ Κρήτη. Ληστείες-ἀπαγωγές σὲ Κατερίνη, Θεσσαλονίκη, Ἰκαρία, Κατοχή» στὰ χωριά τῆς Ἡμαθίας» (πρωτοσέλιδος τίτλος) «Ἐπὶ ἄλβανικὴ κατοχὴ...». «Μᾶς σκοτώνουν μὲς στὰ σπίτια μας» (ἐσωτερικὸ τίτλος) (Ἐλεύθερος Τύπος), «Ἄλβανοὶ μαφιόζοι ἔσφαξαν 49χρονο γιὰ 150 χιλιάδικα» (Ἀπογευματινὴ), «Σκηνὲς ἀπίστευτης φρίκης σὲ διαμέρισμα. Ἄλβανός ὁ μακελάρης» (Ἐλεύθερος), «Ἀφήστε τὰ κλειδιά στὴν πόρτα καὶ τὸν ἔσφαξε ὁ Ἄλβανός ὁ μακελάρης» (Ἐλεύθερος), «Ἄφησε τὰ κλειδιά στὴν πόρτα καὶ τὸν ἔσφαξε ὁ Ἄλβανός διαρρηκτης» (Μεσημβρινὴ), «Μεταξύ τῶν Ἄλβανῶν ἀναζητοῦν τὸ δολοφόνου τοῦ 49χρονου τσαγκαρή» (Αὔριανή).

Στὰ σχετικὰ ρεπορτάζ, ὅμως, δὲν ὑπῆρχε καμιά ἀποχρώσα, ἔνδειξη ὅτι ὁ δράστης τοῦ ἐγκλήματος ἦταν ἄλλοδαπός καὶ ἰδιαιτέρα Ἄλβανός. «Μοῦ εἶπαν ὅτι οἱ δράστες εἶναι ἄλλοδαποί», δηλώνει στὰ Νέα ὁ γιὸς τοῦ θύματος. «Ἄγνωστος ἄνδρας, πιθανότατα Ἄλβανός» περιγράφεται στὴ Μεσημβρινή. «Δύο ἀπὸ τὰ καθάρματα πού ἔχουν βρεῖ ἄσλου στὴ χώρα μας, μαζί μὲ χιλιάδες ἄλλα ἀποβράσματα τοῦ πρῶην ἄλβανικοῦ καθεστώτος, κατακρεοῦρησαν...» ἀποφαίνεται ὁ Ἐλεύθερος Τύπος. «Μὲ ἀπίστευτη εὐκολία οἱ Ἄλβανοὶ μαφιόζοι σκορποῦν ἀνεξέλεγκτα τὸ αἷμα καὶ τὸ θάνατο» προσθέτει ἡ Ἀπογευματινὴ. Κι ὅμως, ἡ Ἐλευθεροτυπία, πῶς προσεκτικὴ, διαπιστώνει ὅτι «ἀρχικά εἰπώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ Ἄλβανούς δράστες ἀλλὰ ἡ ἀστυνομία δὲν ἔχει στοιχεῖα πού νὰ μαρτυροῦν κάτι τέτοιο, ἂν καὶ εἶσοι εἶχε πει ἀμέσως μετὰ τὸ ἐγκλημα». Ἀνάλογο τὸ συμπέρασμα καὶ τοῦ Ἐθνους: «Οἱ ἀστυνομικοὶ δὲν εἶναι ἀκόμη σὲ θέση νὰ ποῦν ἂν ὁ δράστης τοῦ ἐγκλήματος ἦταν Ἕλληνας ἢ ἄλλοδαπός».

Ρατσισμός και αντιρατσισμός

του Πιέρ-Αντρέ Ταγκιέφ

«Δράση! Δράση είναι η έκκληση που ακούγεται απ' όλες τις πλευρές: αυτοί, όμως, που φωνάζουν μέσ' όλη τους τή δύναμη, είναι αυτοί που κατέχουν λιγότερο τή γνώση»¹.

Φρήντριχ Σέλλινγκ

Ο σκοπός μας μπορεί να οριστεί, σύμφωνα με μία αλληγορία προσφιλής στον Κάραναλ, ως απόπειρα επίσκεψης ενός πλοίου, χωρίς να μπορούμε να το οδηγήσουμε στο ναυπηγείο, ενώ αυτό διασχίζει τον ωκεανό. Άς προσθέσουμε ότι ο ωκεανός είναι φουρτουνιασμένος, και πώς το πλοίο εκπέμπει αγωνιώδη σήματα κινδύνου.

Πράγματι, σήμερα, μετά την ήττα του έθνικοσοσιαλισμού, το καράβι του αντιρατσισμού είναι άρκετά εύθραυστο και πλέει κουτσά-στραβά. Για κάποιους το ναυάγιο επιβεβαιώνεται, από τη στιγμή που, μέσα από τά ΜΜΕ και την πολιτική ρητορική, το ρωμαλαίο πλοίο της δεκαετίας του '50 έγινε ένα εύθραυστο κι ανάλαφρο πλεύσιμο. Μοιάζει να πηγαινοέρχεται πολύ γρήγορα κι είναι σαν να εφαρμόζουμε μία καρτεσιανή μεταχείριση — να καταστρέψουμε τά πάντα εκ θεμελίων για να τά ξαναφτιάξουμε όλα — σε μία εξελισσόμενη πραγματικότητα. Σήμανε η ώρα να αφουγκρασθούμε εκ νέου τήν έκκληση του Σέλλινγκ: άς πάψουμε επιτέλους να αισθανόμαστε υποχρεωμένοι να δρούμε εν παντί τόπω και χρόνω, άρκει να δρούμε, έστω κι αν η δράση μας είναι σπασμαδική.

Μπροστά στον σημερινό άκτιβισμό, προτείνουμε μία παύση: να άρνηθούμε θεληματικά να υποκύψουμε στις προσταγές του έπειγοντος, να αποδεσμευθούμε από τις μανιχαϊστικές νόρμες τής ιδεολογίας. Γιατί τό τέλος των ιδεολογιών δεν είναι ο θάνατος τής ιδεολογίας: η ψευδοθητική τρομοκρατία τής δράσης, πριν και πάνω απ' όλα, έρχεται να γεμίσει τό κενό που άφησε η έγκατάλειψη των μεγάλων δογμάτων.

1. Οί συζητήσεις για τό ρατσισμό όρίζουν μία κατάσταση ιδεολογικής έξαρσης, όφειλόμενης σε μία ρήξη συναίνεσης πάνω στις ίδιες τίς έννοιες, αλλά και στό ανέκδοτο των διακινδυνεμάτων, που γίνεται αντικείμενο των πιό διαφορούμενων παραδοχών. Η άμβλυνση των ιδεολογικών συγκρούσεων στή δεκαετία του '70, συνδεδεμένη με τήν επικέντρωση (και μάλιστα τή σύγκλιση) και τή συνέχιση των συζητήσεων στό πεδίο των βιολογικών έπιστημών, όπου τό έπιχείρημα τής αυθεντίας (τί λέει η έπιστήμη, μέσα από ποιόν έξουσιοδοτημένο εκπρόσωπό τής;) καθόρθωσε να συγκροτήσει έναν εννοιικό συσχετισμό στό έπίπεδο των ιδεών (καθοδηγούμενο από τόν αντιρατσισμό των έπιστημόνων που άσχολούνταν με τή γενετική: Άλμπερ Ζακάρο, Άντρέ Λόφ, Φρανσουά Ζακόμπ, Ζάκ Ρυφιέ). Από τό 1983-1984 αυτή η περίοδος τής σχετικής ιδεολογικής άμβλυνσης παραχώρησε τή θέση τής σε μία συμμετρικά άκραία έξαρση. Η ρητορική θέρη ανέθηκε κατακόρυφα, ενώ τήν ίδια στιγμή οί παράγοντες τής συζήτησης άλλαξαν: οί στρατευμένοι πολιτικοί και οί δημοσιογράφοι υποκατέστησαν τούς έπιστήμονες. Η κυρίαρχη προβληματική τής δεκαετίας του '70 συμπυκνώνεται στους τίτλους έπιστημονικότητας αυτού που θεωρείται ως «ρατσισμός». Η αντιρατσιστική κατάληξη ήταν άπλή: ο ρατσισμός ως ιδεολογικό παράσιτο των βιοανθρωπολογικών έπιστημών (των «σκληρών» έπιστημών) δεν είχε καμιά έπιστη-

μονική βάση. Στο έξής, η συζήτηση μπορούσε να σταματήσει, άφου οί λεγόμενες «ρατσιστικές» θέσεις έστερουντο έπιστημονικής νομιμότητας: ο αντιρατσισμός αντιμετώπιζε τό ρατσισμό ως η αυθεντία τής έπιστήμης άπέναντι σε διεστραμμένα και άρχαϊκά παραληρήματα. Ταυτόχρονα, όμως, η ταύτιση με τόν ρατσισμό, η διεκδίκηση του «ρατσισμού» (αυτοχαρακτηρισμός) απέβη κάτι τό σπάνιο και περιθωριακό. Ο αντιρατσισμός, βασική συνιστώσα τής δημοκρατικής συναίνεσης, κληροδοτημένη από τόν Διαφωτισμό, μπορούσε να αναπτύσσεται στις γαίες του ζώντος Λόγου, ρίχνοντας στό έρεβος του άνορθολογικού ή του άνορθολογισμού τό υποκείμενο τής άνησυχίας του, τόν όρκισμένο έχθρό του. Τό θεμελιακό προαπαιτούμενο μιάς τέτοιας ιδεολογικής αισιοδοξίας έγκειται στην πίστη ότι ο ρατσισμός είναι ουσιαστικά μιά θεωρία των φυλών, διακριτών και άνισαν, όριζόμενων με βιολογικούς όρους, και σε αίώνια σύγκρουση για τήν κυριαρχία του κόσμου. Αντίληψη δημόσια άνομολόγητη και άνασχευασμένη έπιστημονικά. Όμως τό πρόβλημα ενός τέτοιου πρωταρχικού όρισμού κλονίστηκε από τίς πρόσφατες έπιθέσεις του έθνικολαϊκισμού, θέτοντας σε εφαρμογή, κατά τό πρότυπο τής Νέας Δεξιιάς στή Γαλλία (GRECE), έπιχειρήματα που δεν αντιστοιχούν στις ύποδοχές του παραδοσιακού αντιρατσισμού, θεμελιωμένες στό παραδεδομένο μοντέλο του «ρατσισμού» από τή δεκαετία του '30.

2. Οί πρώτες έλλείψεις έμφανίστηκαν όταν η έπιστημονική κοινότητα δημοσιοποίησε τίς έσωτερικές τής διαφοροποιήσεις: οί όπαδοί του κληρονομικού ντετερμινισμού, άναγνωρισμένοι έπιστήμονες και νομπελίστες, οργανώθηκαν σε ανταγωνιστική ομάδα πίεσης άπέναντι στους δεδηλωμένους αντιρατσιστές έπιστήμονες. Τό μή έπιστημονικό κοινό κλονίστηκε: αν οί έπιστήμονες δεν μπορούν να συμφωνήσουν μεταξύ τους, πώς τό ίδιο θά μπορούσε να έχει μιά σταθερή θέση τό πρόβλημα; Η μεταπολεμική περίοδος του ήγεμονικού αντιρατσισμού φαινόταν να λήγει. Η ρήξη τής έπιστημονικής συναίνεσης μπορούσε να έρμηνευθεί με τόν πλέον διαφορετικό τρόπο:

— Τό πρόβλημα μπορούσε να είναι πιό σύνθετο από ό, τι έθεωρείτο, άρα μή λυμένο.

— Τό πρόβλημα ίσως από έπιστημονική άποψη να είχε τεθεί μέ λάθος τρόπο, έξ ου και τό σχίσμα στό έσωτερικό τής έπιστημονικής κοινότητας.

— Τό πρόβλημα στην πραγματικότητα ήταν άνύπαρκτο, ένα ψευδοπρόβλημα, όφειλόμενο στην πολιτικοϊδεολογική φθορά κάποιων έπιστημονικών έρευνών.

Έτσι έπρεπε να έπιλεγεί ένας τρίτος δρόμος, ουδέτερος, πέρα από ιδεολογικές αντίθεσεις, να έπιστρέψουμε σε ιδεολογικές πεποιθήσεις που επικρατούσαν πριν από τήν έναρξη τής κρίσης, να βασισθούμε στην πραγματική έπιστήμη. Σιγά σιγά η ιδεολογική πλειοψηφία όριστικοποιήθηκε πάνω σε ένα τέτοιο πεδίο, διατηρώντας και κάποια ίχνη από τίς προηγούμενες κρίσεις του: να έπιλέγει κάποιος στό πεδίο των καλών έπιστημο-

νων, σήμαινε νά επιλεγεί τό μέρος τής ἀληθινής ἐπιστήμης, ἀνταποκρινόμενος, ἐπιπλέον, στά ἀνθρωπιστικά αἰτήματα (πού δέν κοστίζουν τίποτα καί δέν δεσμεύουν γιά τίποτα: «Ἐγώ, κύριε, εἶμαι ἀντιρατσιστής» κ.λπ.).

Ἔτσι ἔληξε ἡ συζήτηση γιά τή Νέα Δεξιά (1979-1980), πού στή Γαλλία ὑπῆρξε ἡ κύρια προαγωγός τής θέσης πού ἐκθείαζε τή φυλετική καθαρότητα, ἀποκλείοντας ὅ,τι ἀφομοιώθηκε στήν κατ' ἐξοχήν διαβολική παράδοση, τό ναζισμό (ἄρα τό ρατσισμό). Τό κακό ὅμως εἶχε γίνει, οἱ ἀβεβαιότητες καί οἱ κλοισμοί παρέμειναν.

3. Ἡ ἐμφάνιση ἀνέκδοτων μορφῶν «ρατσισμού» ἐπιχειρήθηκε σέ δύο χρόνους, μέσα ἀπό τήν ἐκφορά δύο διαφορετικῶν λόγων, στό γαλλικό ιδεολογικό πεδίο.

• Ἡ διαμόρφωση καί ἡ διάδοση κατά τή δεκαετία τοῦ '70 τής διαφοριστικῆς ιδεολογίας, ἀπό τίς ὁμάδες GRECE καί Club de l' Horloge, στό μεταπολιτικό πεδίο. Πρώτη πηγή συγχύσεων, ὀφειλόμενων στό γεγονός ὅτι ἡ Νέα Δεξιά συγκρότησε ταυτόχρονα ἕνα δόγμα (διατομικῆς) ἀνισότητας, ἐπεξεργάστηκε μιὰ ἐλιτίστικη θεωρία, καί στή διαμάχη πάνω στήν κληρονομικότητα καί τό περιβάλλον ἔλαβε τό μέρος τῶν ψυχολόγων τής κληρονομικότητας. Οἱ διαστικοί παρατηρητές πίστεψαν ὅτι ἐπρόκειτο γιά μιὰ νέα ἐκδοχή τοῦ ἀνισωτικού ρατσισμού, θεμελιωμένου πάνω σέ ἕναν βιολογικό ἐπιστημονισμό, τή στιγμή πού συνέβαινε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό: διαμορφωνόταν ὁ διαφοριστικός ρατσισμός, πάνω σέ πολιτισμοκρατικές βάσεις.

• Τή διαμόρφωση καί τή διάδοση ἀπό τό 1983, στό πολιτικό πεδίο, γύρω ἀπό τό Ἐθνικό Μέτωπο, ἀπό τόν ἐθνικολαϊκισμό, τής ιδεολογίας τής ταυτότητας. Ἀκόμα καί ἐδῶ, ἡ σύγχυση καί τὰ ἀμαλγάματα ἀπέκρυψαν τούς τρόπους ἀνάδυσης ἑνός νέου ψυλισμοῦ. Στόν ἐθνικορατσισμό τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου δέν θά συναντήσουμε μόνο τήν ἐκ νέου ἐπικαιροποίηση τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ ρατσισμού, αὐταρχικοῦ καί πατεριλιστικοῦ, ἀλλά καί τήν ἐνσωμάτωσή στόν ρατσιστικό λόγο μιᾶς θεματικῆς υπεράσπισης τοῦ δικαιώματος στήν ταυτότητα τῶν λαῶν, ὡς ἐκείνη τή στιγμή ἀποκλειστικό προνόμιο τῶν νεοδεξιῶν διανοουμένων.

Γιά νά ἀπλοποιήσουμε τό πρόβλημα, μποροῦμε νά διακρίνομε τρεῖς θεμελιακές ἐπιδιώξεις, τρεῖς μεγάλες μετατοπίσεις βασικῶν ἐννοιῶν, κυρίαρχων ἐπιχειρημάτων ἢ στάσεων στή ρατσιστική ιδεολογία, ἀπό τίς ἀρχές τής δεκαετίας τοῦ '70:

- φυλή — ἐθνότητα/κουλτούρα
- ἀνισότητα — διαφορά
- ἐτεροφοβία — ἐτεροφιλία.

Αὐτές οἱ τρεῖς ιδεολογικές καί ρητορικές ἐπιχειρήσεις, πού χαρακτηρίζουν τήν καινοτομία τοῦ ρατσιστικοῦ λόγου στή Γαλλία (ἄν καί τό φαινόμενο εἶναι εὐρωπαϊκό) ἐδῶ καί δύο περὶπου δεκαετίες, ἔχουν σοβαρές συνέπειες γιά τήν ἐκδοχή τής διαμάχης ρατσισμού καί ἀντιρατσισμού.

1. Ἡ «φυλετοποίηση» τοῦ λεξιλογίου τοῦ σχετικοῦ μέ τήν κουλτούρα, τή θρησκεία, τίς παραδόσεις καί τίς νοοτροπίες καί μάλιστα τοῦ προσιδιάζοντος σ' αὐτές φαντασιακοῦ παρήγαγε μιὰ πλειάδα νέων, ὑπόρρητα βιολογικῶν, μορφῶν ρατσισμού. Ἔτσι, ὁ ρατσιστικός λόγος σχετίστηκε μέ τήν «πολιτισμική ἰδιαι-

τερότητα» ἢ τής «νοοτροπίας», ἐγκαταλείποντας (ἐνίοτε μέ ἐπιδεικτικό τρόπο) τό ρητό λεξιλόγιο τής «φυλῆς» καί τοῦ «αἵματος», διαγράφοντας βιολογικές καί ζωολογικές μεταφορές. Ἐντούτοις, ἡ ἔννοια τής «κουλτούρας», πού ὑποκαθίστα τή ζωολογική ἔννοια τής «φυλῆς», ἐμπεριέχει μιὰ μετατόπιση τής προβληματικῆς καί μιὰ τέλεια ἐπαναθεμελίωση τής ἀντιοικουμενικῆς ἐπιχειρηματολογίας. Ἔτσι, ἡ πολιτισμική ἀνθρωπολογία καί/ἢ ἡ ἔθνολογία καλοῦνται νά νομιμοποιήσουν τίς νεορατσιστικές ἐπιταγές πού ἀποτρέπουν τίς διαπολιτισμικές ἐπαφές, πριμοδοτοῦν τή χωριστή ἀνάπτυξη (μέ τήν ἀπαιτούμενη «ἰσότητα στή διαφορά» φυσικά), τή φοβική ἀπόρριψη κάθε «διασταύρωσης πολιτισμῶν». Συχνά, ἕνα «κλασικό» ἀντιρατσιστικό ὑποκείμενο, συγκροτημένο στόν ἀγώνα κατ' ἐξοχὴ βιοζωολογικῆς ἐκδοχῆς τοῦ ρατσισμού (κατά τό ναζιστικό μοντέλο), παραμένει ἄφωνο ἐμπρός στίς νέες «πολιτισμικές» ἀναδιαιτυπώσεις τοῦ ρατσισμού. Ὅχι μόνο κινδυνεύει νά μὴν τίς ἀναγνωρίσει ὡς «ρατσιστικές» (οἱ βιολογικοὶ δείκτες εἶναι ἀπόντες), ἀλλά ἡ «ἀντιφασιστικῆς» παράδοσης ἐπιχειρηματολογία του (δηλαδή ἀντιρατσιστικῆς ἐναντί τής ναζιστικῆς ιδεολογίας), ὄντας ἀποσπασμένη ἀπό τήν ἐθνωτικοπλουραλιστική προβληματική, εἶναι ὀλοκληρωτικά ἀκατάλληλη. Στό ἐξῆς, ὁ ἀναμνηστικός ἀντιρατσισμός παίζει τό ρόλο τής ὀθόνης καί τοῦ ἐμπορίου ἀπέναντι στόν «πολιτισμικό» νεορατσισμό².

2. Ἡ ὑπόρρητη ἀναδιαιτύπωση τοῦ «ρατσισμού» μέ βάση τό λεξιλόγιο τής διαφοράς, πού τείνει νά ἐκδιώξει αὐτόν τής ἱεραρχίας καί τής ἀνισότητας, καί ἡ σύστοιχη ὑποκατάσταση, στό ρητορικό ἐπίπεδο, τοῦ ἀνισωτικοῦ (κλασικῶς δείκτης «ρατσισμού» στήν ἀντιρατσιστική βουλγατά) ἀπό τό διαφοριστικό ἐπιχείρημα — δηλαδή ἡ ἀποκλειστική κατάφαση τῶν «διαφορῶν» — προκάλεσαν μιὰ ἐπικέντρωση τοῦ ρατσίζοντος φαντασιακοῦ στήν ἔμμομη ἰδέα τής ἀνάμειξης (διεθνωτικῆ διασταύρωση καί «πολιτισμική ἀνάμειξη»), καί συνέτεινε στό νά ἀναδυθεῖ ὁ κανόνας μιᾶς χωρὶς προϋποθέσεις συντήρησης τῶν συλλογικῶν ὄντοτήτων, ὅπως αὐτές εἶναι (ἢ θά ἔπρεπε νά μείνουν καί πρέπει νά εἶναι ἐκ νέου), μέ ὅλα τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, κανόνες, τό ἀντίθετο τοῦ ὁποῦ εἶναι ἕνα ἄγχος ἐπικεντρωμένο στό ἐνδεχόμενο τής τελικῆς καταστροφῆς τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων. Ἐπιστροφή τοῦ καταστροφικοῦ φαντασιακοῦ: ὁ νεορατσιστικός λόγος τροφοδοτεῖται ἀπό τήν κοινὴ ἀναπαράσταση ἐξάλειψης τής διαφορικότητος τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου, μιᾶς ἀνεπαίσθητης καί μὴ ἀνατρέψιμης μετάδρασης ἀπό τήν καλὴ πολιτισμική καί ἐθνωτικὴ ἑτερογένεια στό λυκόφως τής ὁμοιογένειας ἀτόμων καί πολιτισμῶν. Πολιτισμοκρατικὴ καί διαφοριστικὴ θέαση τοῦ «τέλους τοῦ κόσμου». Προτείνουμε νά ἀποκαλέσουμε «ἐπιμειξιοφοβία», φόβο τής ἐπιμειξίας πού θά ἀποβεῖ στό ἐξῆς κυρίαρχη μορφή τοῦ ρατσισμού ἐνσωματωμένη στόν ἐθνικισμό, σέ ὅλες τίς σημερινές ἐκδοχές πού ἀνταποκρίνονται σέ τρία ἐπίπεδα: ἐνδοκρατικό (ἐθνωτισμός: ρεζιοναλισμός, αὐτονομία, ἀνεξαρτησία), κρατικό (ἐθνικισμός μέ τήν αὐστηρὴ ἔννοια), ὑπερκρατικό (γιά παράδειγμα εὐρωπαϊσμός). Κυρίως στή Γαλλία, γίνεται εὐδιάκριτο ἕνα εἶδος καταμερισμοῦ καί διάδοσης: ἡ βουλγατά ἐνός τέτοιου ἐθνικορατσισμοῦ διοχετεύεται ἀπὸ τόν ἐθνικολαϊκιστικό λόγο τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου³, ἐνῶ ἡ ἐπι-

1. F.W.J. Schelling, *Lecons sur la methode des etudes academiques*, I, 1802.

2. Τό 1971, ὁ Μαξιμ Ροντενσόν κατανόησε σωστά τήν ἀναγκαιότητα διάκρισης μεταξὺ «ρατσισμού» καί «ἐθνωτισμοῦ» («Racisme xenophobie et ethnisme»), *L' Histoire, I, de 1871 à 1971: les idees, les problemes*, Paris, Bibliothèque de CELP, Les Dictionnaires du savoir moderne, 1971, p. 392-411· τό ἴδιο κείμενο δημοσιεύθηκε χωρὶς περικοπές μερικὰ χρόνια ἀργότερα: «Racisme et ethnisme» *Pluriel*, 3, 1975, p. 7-27).

3. Γιά τό λόγο καί τήν ιδεολογία τοῦ «ἐθνικολαϊκισμοῦ», βλ. τίς μελέτες ὅπου εἰσάγω καί στοιχειοθετῶ τήν ἐκφραση καί τό μοντέλο: «La rhétorique du national-populisme en France», *Cahiers Bernard-Lazare*, no 109, juin-juillet 1984, p. 19-38 (I)· *Mots*, 9, octobre 1984, p. 113-139 (II)· «La doctrine du national-populisme en France», *Études*, janvier 1986, p. 27-46. Γιά τή Νέα Δεξιά, βλ. τή συνολικὴ μελέτη μου: «La stratégie culturelle de la "nouvelle droite" en France (1968-1983)», *Vous avez dit fascismes?*, Paris, Arthaud/Montalba, 1984, p. 13-152. Γιά ἀναλύσεις καί βιβλιογραφικούς προσανατολισμούς στήν εἰδικὴ ἐκδοχή τής ἐπιθεώρησης *Mots*,

στημονική νομιμοποίηση προέρχεται από τό διαφοριστικό δόγμα, πού συγκροτήθηκε στή δεκαετία του '70 από τίς δύο σχολές τής Νέας Δεξιᾶς (τούς αντιφιλελεύθερους του GRECE και τούς «φιλελεύθερους» του Club de l' Horloge). Έντούτοις, ὁ σκληρός πυρήνας του «ρατσισμού», ἢ μάλλον τό προαπαιτούμενο κάθε δράσης ἐκρατισμοῦ, ὑποβόσκει στίς νέες διατυπώσεις: τής ἀπολυτότητας τῶν ἰδιαίτερων κληρονομῶν ἢ τής διαφοριστικῆς κληρονομικότητάς. Σήμερα, ὁ ριζοσπαστικός πολιτισμικός πλουραλισμός ἀποτελεῖ τήν πλέον ἀποδεκτὴ ἀρχή του ρατσισμοῦ, γιατί ἀκριβῶς εἶναι λαθραῖες οἱ ὑπόλοιπες. Στίς ἐπιστημονικῆς νομιμοποιήσεις του ρατσισμοῦ, ὁ πολυλογισμός ἀντικατέστησε τόν πολυγενισμό. Πρέπει, βέβαια, νά ἐπαναποθετηθεῖ ἡ ἰδεολογία τής διαφορᾶς στό διπλό πλαίσιο ἀνάδυσής της: τίς σημερινές, ἡγεμονικές, μορφές του ἀτομικισμοῦ («ναρκισσιστακὴ» καὶ ἡδονιστικὴ ἐπικέντρωση στὸν «ἐαυτό»: τό ἐγώ, τό καθαρὸ σῶμα, ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ), τίς περιοδικῆς ἀντιδράσεις ἐθνωπλοκρατισμοῦ, εἰρηνικῆς (ρεξιοναλισμός) ἢ βίαιες (ἀνεξαρτησιακὴ τρομοκρατία). Οἱ μεταμοντέρνες μορφές ἀτομικισμοῦ καὶ οἱ ἐθνωτικῆς ἀντιδράσεις ἔχουν ὡς κοινὸ αἷτημα τήν ἀπόλυτη ἀπόρριψη του οἰκουμενικοῦ. Σέ ἕνα τέτοιο ἰδεολογικὸ πεδίο, κάθε θέσις ἢ οἰκουμενικὴ ἀντίληψη ὑποτιμᾶται ὡς ἔκφραση ἑνὸς καταστροφικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, πού ἀποδομεῖ τίς κοινοτικῆς ταυτότητες, τρομοκρατικοῦ, ἐθνογενετοκονικοῦ. Ἔτσι, στό ὄνομα του ἀγῶνα κατὰ του ἀρπακτικοῦ οἰκουμενικοῦ προκρίνεται ἕνας φονταμενταλισμός τής διαφορᾶς. Αὐτὴ ἡ διπλὴ λειτουργία του διαφοριστικοῦ φονταμενταλισμοῦ ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε τό σημερινὸ καθεστῶς ἡγεμονίας του: οἱ ἀναλογίες, οἱ διαντιδράσεις καὶ οἱ διασταυρώσεις τῶν διατομικῶν καὶ διομαδικῶν ἐπιπέδων μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωρήσουμε τὰ διαφοριστικὰ μοτίβα ὡς μίαν ἀπό τίς ὀψεις του ἀτομικισμοῦ, ἐρμηνευόμενου ὡς ὀλικὸ κοινωνικὸ φαινόμενο⁴. Ἡ ὑπερτίμησις τής διαφορᾶς, καθὼς καὶ του θέματος τής διαφορᾶς «ἐναντίον» τής ἱεραρχίας, κεντρικοῦ στίς «πολιτικῆς» κατηγορίες του μεταμοντέρνου φαντασιακοῦ, μαρτυροῦν γιὰ τήν ἐμπράγματη σύγκλιση ἐπιχειρημάτων καὶ κοινῶν ἀντιλήψεων. Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται, σύμφωνα καὶ μέ τίς ἀναλύσεις του Λουὶ Ντυμόν, ὁ ἀπατηλὸς χαρακτήρας τής ἐπιταγῆς, πού ἔγινε ἀποδεκτὴ χωρὶς κριτικὴ, περὶ «ἰσότητος στή διαφορᾶ»: Γιατί, στό πολιτισμικὸ πλαίσιο μᾶς ὁποιασδήποτε κοινωνίας, δέν ὑπάρχει διαφορᾶ πού νά μὴν ἐρμηνεύεται ὡς ἀξιολογικὴ διαφορᾶ, ἄρα ὡς ἱεραρχία, ρητὴ (παρὰδοσιακῆς κοινωνίας) ἢ ἄρηρητὴ (σύγχρονες κοινωνίες πού ζοῦν ὑπὸ τῆ σκέπη ἀτομικιστικῶν καὶ ἐξισωτικῶν ἀξιών)⁵.

3. Ἡ συστηματικὴ χρησιμοποίηση τής στρατηγικῆς «ἀναστροφῆς» γιὰ τίς λέξεις καὶ ἀξίες του ἀντιρατσισμοῦ, ἡ ἰδεολογία του ὁποῖου, ἐδραζόμενη στὸν ἐκθειασμὸ τής διαφορᾶς, συνει-

12, mars 1986: "Droite, nouvelle droite, extrême droite. Discours et idéologie en France et en Italie" (ὑπὸ τῆ διεύθυνση τῶν S. Bonnafous et P.-A. Taguieff).

4. Βλ. Georges Vigarello: «Ὁ ἀτομικισμὸς γίνεται ὀλικὸ κοινωνικὸ φαινόμενο πού ἀγγίζει τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν στάσεων καὶ σχέσεων» («Le deuxième âge de l' individualisme» *Esprit*, juillet-août 1984, p. 64). Ἐντούτοις, δέν τὸν ἀκολουθοῦμε ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ "ἐποχὴ" του κενοῦ» χαρακτηρίζεται τό τέλος τής μεταφυσικῆς, τής συστηματικῆς προαγωγῆς του παρόντος (*ibid*), γιατί ἡ «διαφορᾶ» ἀνυψώνεται σέ νέα μεταφυσικὴ, ἐκδιώκοντας τὴ μεταφυσικὴ τῶν συλλογικῶν προταγμάτων καὶ τῶν οἰκουμενικῶν προγραμμάτων παλινορθώσεως του «νέου ἀνθρώπου». Πάνω στό θέμα του «ἀτομικισμοῦ», τής «ἐπιθεωρίας τῶν διαφορῶν» (ἢ του «σεβασμοῦ τῶν διαφορῶν»), στό πλαίσιο μᾶς ἐρμηνεύεται γιὰ τό τέλος του οἰκουμενικοῦ ὡς εἰσοδος στό μεταμοντέρνο, βλ. Gilles Lipovetsky, *L'Ère du vide. Essai sur l' individualisme contemporain*, Paris, Gallimard, 1983, ἰδιαίτερα p. 9, 12, 24, 25 sq., 129, 145, κ.λπ.

σέφερε στήν παραγνώριση καὶ στήν ἀδυναμία κατανόησης του νέου ρατσισμοῦ τής διαφορᾶς. Τὴ ρητορικὴ ἐπιχείρηση ἀντιστροφῆς τὴν ὀρίζουμε ὡς τριπλὴ διαδικασία ἐπανάληψης - ἰδιοποίησης, ἀποπροσανατολισμοῦ καὶ ἐπαναπροσανατολισμοῦ ἑνὸς ἀντίθετου ἐπιχειρήματος (πού ἐκφράσθηκε ἀπὸ ἀντίπαλο), ἐπιχείρηση ἱκανὴ νά προκαλέσει ἕνα διπλὸ ἀποτέλεσμα αὐτονομιμοποίησης καὶ ἀπονομιμοποίησης του ἀντιπάλου — ὁ ὁποῖος δρῖσκειται ἀπογυμνωμένος ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ἐπιχειρηματολογία, τὴν προβληματικὴ του, τό συνθησιμένο του λεξιλόγιο. Ὁ ἐκρατισμὸς του «δικαιώματος στή διαφορᾶ» καὶ τής ἐθνωπλοκρατιστικῆς θεματικῆς πέτυχε τὴν πρώτη σημαντικὴ ἰδεολογικὴ τους πραγμάτωση ἀπὸ τὴ Νέα Δεξιὰ στή Γαλλία. Στό ἐξῆς, δύο τρόποι σχηματισμοῦ του ρατσισμοῦ ἐμφανίζονται ἀνταγωνιστικοί, ἱκανοὶ νά συγκοινωνοῦν μεταξύ τους: ἐκθειασμὸς τής διαφορᾶς (ἐτεροφιλία) καὶ ἀπόρριψη τής διαφορᾶς (ἐτεροφοβία). Οἱ ρατσίζοντες λόγοι μεταπορίζονται διαρκῶς στό ἐσωτερικὸ ἑνὸς εἶδους λόγου πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκαλοῦσε ἐπιδεικτικὸ (λόγος πού ἀναφέρεται στὸν ἔπαινο καὶ στὸν ψόγο): ταλαντεύονται ἀπὸ τὸν ἕναν πόλο στὸν ἄλλο, ἀπὸ τὴν ὀξύτητα στή μετριοπάθεια, ἀπὸ τὸν ἐκθειασμὸ στὸν ἀποκλεισμὸ τής διαφορᾶς — ἐννοούμενη εἴτε ὡς ὄρος διαφορετικῆς εἴτε ὡς καθαρὴ διαφορικὴ σχέση.

Ἄρα, οἱ συζητήσεις καὶ οἱ διαμάχες ἐπικεντρώνονται στὰ διαπλεκόμενα προβλήματα τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων καὶ τής ὑπεράσπισής τους, στὰ δικαιώματα τῶν λαῶν (τό δικαιώμα νά εἶσαι ὁ ἐαυτός σου, ὄντας πρῶτος ὄλων), στήν ἀνάμειξη καὶ / ἢ στή διασταύρωση τῶν πολιτισμῶν, του ἐνδοπολιτισμικοῦ καὶ του διαπολιτισμικοῦ. Λόγοι ρατσίζουσας πρόθεσης καὶ λόγοι μαχητικῆς ἀντιρατσιστικῆς χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια γλώσσα, ἀνατρέχουν στίς ἴδιες θεμελιώδεις προφάνειες, ἔχοντας ὡς στόχο τὴν πραγματοποίηση τῶν ἰδίων ἀξιών. Κατάσταση ἐντελῶς παράδοξη, ὅπου ἕνας διάλογος κωφῶν στηρίζεται σέ μίαν καταπληκτικὴ συμφωνία πάνω στίς λέξεις, σέ μίαν παράξενη συναίνεση πάνω σέ ἀξίες καὶ νόμους (γύρω ἀπὸ τὴν «ἰσότητα στή διαφορᾶ»), στή συμφωνία πάνω σέ μίαν διαφοριστικὴ προβληματικὴ. Σέ αὐτὸ τό σημείο, στό πεδίο του ἀντιρατσισμοῦ, ἐμφανίζεται μίαν θεμελιώδη ἀντίφαση στό ὀλοστάσιο του: οἱ ἀντιρατσιστῆς ἀπαιτοῦν ταυτόχρονα τὸν ἀπό-

5. Βλ. Louis Dumont: «Ἡ ἀναγνώριση του ἄλλου ὡς ἄλλου (...) δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶναι ἱεραρχικὴ. (...) Ἐδῶ, ἡ ἀναγνώριση ταυτίζεται μέ τὴν ἀξιολόγησις ἢ τὴν ἐνσωμάτωση. (...) Ὑποστηρίζω τό ἐξῆς: ἂν οἱ συνήγοροι τής διαφορᾶς διεκδικοῦν γιὰ λογαριασμὸ τής ταυτόχρονα τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀναγνώριση, διεκδικοῦν τό ἀδύνατο. Ἄς σκεφθοῦμε τό σύνθημα: "Διαχωρισμένοι ἀλλὰ ἴσοι", πού χαρακτηρίσει στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ σκλαβιά στό ρατσισμό». (*Essais sur l' individualisme*, Paris, Le Seuil, 1983, p. 250). Κατὰ τὴ διάρκεια μᾶς ἐθνικῆς συνδιάσκεψης κατὰ του ρατσισμοῦ (Paris, Maison de l' Unesco, 16-18 mars 1984), δύο παρεμβάσεις ἀνέδειξαν τό πρόβλημα τής θεωρητικῆς καταλληλότητος του συνθήματος: «Νά ζήσουμε μαζί, μέ τίς διαφορῆς μας», καθὼς καὶ τὴν ἰδεολογικὴ του ἀποτελεσματικότητα: Farida Belghoul (*Compte rendu des Assises*, Paris, Ed. Différences, 1984, p. 18-19 et 74), καθὼς καὶ ἡ δική μου (p. 50). Γιὰ μίαν πρὸ ἐπεξεργασμένη ἀνάλυση, βλ. τὴ μελέτη του Jean-Pierre Dupuy, *Différences et inégalités* (Paris, 10 décembre 1983, MRAP, éd. Différences, 1984) καὶ P.-A. Taguieff, «Les présuppositions définitionnelles d' un indéfinissable: "le racisme"», *Mots*, no 8, mars 1984, p. 71-107. Βλ. ἐπίσης τίς διεισδυτικῆς παρατηρήσεις του J.-P. Dupuy, «Libres propos sur l' égalité, la science et le racisme», *Le Débat*, 37, novembre 1985, p. 42-44 (ὅπου ἀναπτύσσει τὴν εἰσήγησι τής 10ης Δεκεμβρίου 1983). Τὴ δική μας κριτικὴ ἀνάλυση «διαφορετικῶν» ἐπιχειρημάτων ἀκολουθήσει ὁ Alain Policar («Les pièges», *Le Monde*, 30 avril 1986, p. 2: «Absolutisation de la différence ou ambiguïtés de l' antiracisme», *Les Cahiers rationalistes*, no 417, novembre 1986, p. 47-51).

λυτο σεβασμό των συλλογικών ταυτοτήτων, διεκδικώντας, έτσι, τό δικαίωμα στή διαφορά, και ταυτόχρονα τό πέρασμα στή διεθνωτική και διαπολιτισμική ανάμειξη, διαδηλώνοντας, έτσι, τό δικαίωμα στήν συλλογική όμοιομορφία, και, ένιοτε, θέτοντας ως στόχο τήν έξάλειψη των διαφορών, πού θεωρούνται ότι αποτελούν πηγή ρατσισμού. "Ας σημειωθεί ότι από τά μέσα τής δεκαετίας του '60, τό ιδεολογικό άξίωμα τής «ανάμειξης» τείνει νά θέσει σέ ύποδεέστερη θέση αυτό τής «διαφοράς»: μέ τόν νέο έκθειασμό τής «ανάμειξης» (πού άσπάστηκε ταχύτατα ό λόγος τής μόδας γιά «νέους») έπανήλθε ή άπαίτηση γιά ισότητα, ύπό τή μορφή τής ισότητας των δικαιωμάτων (συνεισοφορά στρατευμένων άραβικής καταγωγής). Είναι παράξενο πού ή έτερογένεια και μάλιστα ή λογική αντίφαση αυτών των διεκδικήσεων δέν έγιναν αντιληπτές στήν αντιρατσιστική κοινότητα, πού έκθειάζει τό πληθυντικό, τό διαφορετικό, τό πολλαπλό, από κοινού μέ τήν ανάμειξη, τή σύγχυση, τή διασταύρωση, τήν μεικτογένεια. Ηγεμονική σύγχυση τής σύγχυσης μέ τή διάκριση, πολύ χονδροειδής, μεγάλη γιά νά είναι όρατή⁶.

Αυτή ή θεμελιώδης άντινομία του σημερινού αντιρατσισμού προέρχεται από τή σύγκρουση δύο αντιρατσιστικών λογικών, θεμελιωμένων άντίστοιχα στά άξιολογικά συστήματα δύο διακριτών και φαινομενικά άσυμφιλίωτων ανθρωπολογιών. Τήν πρώτη θά τήν άποκαλέσω *άτομικοοικουμενισμό*: εικονίζει τή διεκδίκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, καταγγέλλει τίς άξίες των «κλειστών» κοινοτήτων ως ρατσιστικές, έξιδανικεύει τήν κατάργηση τής κοινοτικής ταυτότητας και των «ιδιαιτέρων» παραδόσεων πού φέρουν προσκόμματα στήν «πρόοδο», έπιτάσσει τήν οικουμενική ανάμειξη των άτόμων πέρα από έθνικά και έθνωτικοπολιτισμικά σύνορα. Τή δεύτερη θά τήν άποκαλέσω *παραδοσιολατρική - κοινοτιστική*: τήν εικονίζουν τό δικαίωμα στή διαφορά (πολιτισμική, έθνωτική, και μάλιστα φυλετική: ή «νεγροσύνη», ή «ιουδαϊκότητα» κ.λπ.), καταγγέλλει τό «ρατσισμό» ως αναπόσπαστο στοιχείο του οικουμενισμού πού καταστρέφει τίς διαφορές, οικουμενισμού έθνογενοκτιστικού. Γίνεται κατανοητό ότι άν υπάρχουν δύο διακριτοί ρατσισμοί — ό οικουμενικός άνισωτικός και ό διαφοριστικός - κοινοτιστικός — υπάρχουν και δύο αντιρατσιστικοί συμμετρικοί προς τίς αντιρατσιστικές άξίες και νόρμες — ό άτομικοοικουμενικός και ό κοινοτιστικός - παραδοσιολατρικός.

Κατά ένα μεγάλο μέρος, οι σημερινές δυσκολίες πού αντιμετώπιζει ό αντιρατσισμός προέχονται από τήν παραγνώριση τής ίδιας τής έτερογένειας των έπιχειρημάτων του, συνδεδεμένης μέ τό γεγονός ότι ό λόγος του συγκροτήθηκε κατά τή διάρκεια ενός ιστορικού άγώνα ένάντια σέ έναν έχθρό πού δέν έκρυσθε τό πρόσωπό του — τον έθνικοσοσιαλισμό — και κήρυττε έναν άνοιχτό ιδεολογικό ρατσισμό («δόγμα» ή «κοσμοαντίληψη»), πού άφετηριαζόταν από τον «μυστικιστικό» βιολογικό ύλισμό. Σήμερα, πρέπει νά αναγνωρίσουμε, χωρίς νά φοβόμαστε ότι

θά άπογοητεύσουμε τήν Μπιγιανκούρ των αντιρατσιστών, ότι αυτό τό αντιρατσιστικό όπλοστάσιο έπαψε νά αναπτύσσεται, από τή στιγμή πού θεσμοποιήθηκε (άντιρατσιστικοί σύνδεσμοι), ένσωματώθηκε στήν κοινή παραδοχή και διαλύθηκε σέ συναινετικές άξίες και νόρμες.

Η προσαρμογή του αντιρατσισμού στίς νέες μορφές φυλετισμού, έπικεντρομένες στή διπλή θεματική τής ταυτότητας και τής διαφοράς, έκπέμποντας έναν έμμεσο λόγο, μέ καλυμμένες άναφορές και γενικευμένη ύφέρπουσα λειτουργικότητα, δέν έχει ακόμα έπιτευχθεί. Υπάρχει μία ύστέρηση του αντιρατσισμού σέ σχέση μέ τίς νέες πρακτικές φυλετισμού, πού έπιδαρύνεται από τους τρόπους θεωρητικής άνάλυσης έμπρός σέ άνέκδοτες μορφές νομιμοποίησης. Άπαραίτητη προϋπόθεση είναι νά δώσουμε στήν άπόρριψη κάθε είδους ρατσισμού ένα φιλοσόφικό θεμέλιο.

Πολεμική και σκοταδιστική λειτουργικότητα

Δύο άπλές βεβαιότητες διατρέχουν αυτό τό διβλίο, πού έπιχειρεί νά άποσαφηνίσει τίς συνθήκες εμφάνισής τους, καθώς και τίς ιδεολογικές τους λειτουργίες.

Πρόκειται γιά βεβαιότητες πού δέν έχουν σημείο εκκίνησης ούτε σημείο κατάληξης, αλλά πού σιγά σιγά έπιβλήθηκαν κατά τή διάρκεια μιās κοπιαστικής άνάλυσης. Είναι οι άκόλουθες: ό αντιρατσισμός είναι κατ' άρχήν και ούσιωδώς μία *πολεμική μηχανή* στον καθημερινό ούρανό των ιδεολογιών· ό ρατσισμός είναι *έννοια σκοτεινή*, όρος άσχημα δομημένος, πού σχηματοποιεί χωρίς άκρίβεια μία άπροσδιόριστη πραγματικότητα.

Έτσι, ή πολεμική μηχανή του αντιρατσισμού λειτουργεί στό βαθμό πού ή ίδια θεωρεί ότι ό ρατσισμός είναι κάτι έπαρκώς προσδιορισμένο ή πού μπορεί άνετα νά όρισθεί. Μέ αυτό τον τρόπο ό αντιρατσισμός άποφεύγει και συγκαλύπτει τά προβλήματα πού θέτει τό νεφελώδες τής έννοιας του ρατσισμού. Μοιραία, μία έπιχείρηση άποσαφηνίσης αυτού πού άποκαλείται «ρατσισμός» προσκρούει στό έμπόδιο του αντιρατσιστικού δόγματος, κυρίαρχου στήν Εύρώπη εδώ και έναν περίπου αιώνα.

Στήν Εύρώπη, αλλά και στή Γαλλία: ή ύπόθεση Ντρέυφους άποτελεί τήν πρώτη κροστάλλωση των «άντιρατσιστικών» ιδεών, τήν έγκαθίδρυση ενός «έννοιικού συσχετισμού ιδεών» μέ άξονα τον «άντιρατσισμό», πριν ακόμα από τήν εμφάνιση ενός στρατοπέδου, τράστ πολιτικών κομμάτων και δικτυο ιδεολογικών οικογενειών. Τότε παίρνει σάρκα ή αντιρατσιστική ιδέα, θεσμοποιείται, έπαγγελματοποιείται. Από τό τέλος του 19ου αιώνα, ή γαλλική διανοούμενη τάξη τείνει νά αναγνωρίσει εδώ τήν ιδεατή της εικόνα.

Γιατί ή γαλλική ίντελιγκέντσια συγκροτήθηκε ιστορικά στή βάση του μεγάλου καρτεσιανού όρθολογισμού, του μαχητικού όρθολογισμού του Διαφωτισμού και τής ιδεολογίας, του θετικισμού του Σαιν Σιμόν και του Κόντ, τελικά τής ρεπουμπλικανικής σύνθεσης. Τό γαλλικό πνεύμα ταυτίζεται ιδεατά μέ τον κριτικό όρθολογισμό, πού γκρεμίζει τά είδωλα, σπάει τίς προκαταλήψεις, ξεριζώνει τίς ψευδαισθήσεις. Ό αντιρατσισμός έλκει τή δύναμή του και τή συνέχεια του, τή σιγουριά, τή δε-

6. Γιά τό κατ' έξοχήν παράδειγμα σύγχυσης του αντιρατσιστικού δόγματος, ανάμεσα στον έκθειασμό τής διαφοράς (έτεροφιλία) και τον έκθειασμό τής ανάμειξης (έπιμειξιοφιλία), παραπέμπουμε στήν άκόλουθη μελέτη γιά τό ρατσισμό: «Αν ή επιστήμη έχει κάτι νά μάς δώσει στο πεδίο τής ήθικης, είναι ότι μάς μαθαίνει νά ανακαλύπτουμε τον πλούτο του μεικτού, τής πολλαπλότητας, τής έτερογένειας, τής διαφοράς, πού τά προάγει άξιολογικά» (Anouch Chahnazian et Jean-Luc De Meyer, «Le racisme, mythes et sciences. Un essai critique», *Revue de l'Institut de Sociologie*, Université Libre de Bruxelles, 1982, 3/4, p. 540). Όταν ή αντιρατσιστική ίντελιγκέντσια άντιλαμβάνεται τήν άντινομία ανάμεσα στίς νόρμες τής ανάμειξης (καταστροφή τής διαφοράς) και τής διαφοράς (άπαγόρευση τής ανάμειξης), έπιχειρεί νά έπιστρέψει στή νόρμα τής ισότητας, έξ ου και ή συγκρότηση μιās νέας προσταγής, πού περικλείει έναν άνασχηματισμό τής άντινομίας: «ή ισότητα στή διαφορά».

7. «Μιξέρια του αντιρατσισμού»: πρόκειται γιά τον ύπότιτλο μιās έισήγησης («Antiracisme commémoratif et racisme differentialiste») πού ύποβάλαμε κατά τή διάρκεια ενός έρευνητικού σεμιναρίου *Migrations et Pluralisme* (V. de Rudder, R. Galissot), le 25 avril 1985 (Paris, Université Paris-I). Ό Ρενέ Γκαλισό βρήκε τον τίτλο αυτό άρκετά ύποβλητικό γιά γιά τιτλοφορήσει τό δοκίμιό του: *Misère de l'antiracisme*, Paris, Ed. de l'Arcantère, 1985.

βαιότητα και την όρμη του από τό ρίζωμα σέ αυτή τήν παράδοση, ζει από αυτή τήν παράξενη παράδοση τής αντιπαράδοσης: τό πνεύμα τής απεριόριστα έλευθερης έρευνας, τό βασίλειο του άμετρου κριτικού λόγου. Έντούτοις, σκηνοθετεί τό νεκρό ενός νέου ήγεμονικού δογματισμού, τό πνευματικό άλλοθι ενός κλειστού δόγματος: έναν νέο σκοταδισμό.

Γι' αυτό, όντας αντιμέτωποι μέ τή «μιζέρια του αντιρατισμού»⁷, πρέπει νά έπιχειρήσουμε τήν ανάλυσή του. Καί είναι μόνο ή άρχή. Γιατί θά πρέπει νά προσεγγίσουμε και τήν έντυπωσιακή άδυναμία του αντιρατισμού, τήν άπόλυτη ιδεολογική του κυριαρχία και τήν επικοινωνιακή του άλαζονεία (μέσα από τά ΜΜΕ), πού άντανακλώνται σέ μία πολιτική και κοινωνική παραλυσία, τίς αιτίες των όποίων δέν μπορεί νά αναλύσει. Άνάμεσα στα αντίπαλα στρατόπεδα ρατισμού και αντιρατισμού, μπορούμε νά παρατηρήσουμε αυτό πού ό Πρεβό-Παρανός περιέγραφε για τήν ανεπανάληπτη σχέση έχθρότητας μεταξύ Παλινόρθωσης και Έπανάστασης: ή πρώτη «ήταν περισσότερο ίκανοποιημένη νά κηρύττει στην Έπανάσταση έναν άδύνατο πόλεμο, πόλεμο λέξεων, γιατί δέν είχε τή δύναμη νά ξαναγυρίσει στα πράγματα, και δέν ήθελε τίποτα άλλο από τό νά άνησυχήσει και νά έξοργίσει τούς έχθρούς της, χωρίς νά τούς καταστρέψει»⁸. Ό κυρίαρχος αντιρατισμός κήρυξε έναν τόσο άμείλικτο πόλεμο στον άνεύρετο (γιατί παραμένει άνεκδήλωτος) ρατισμό, επειδή ζει μόνο υπό τήν προϋπόθεση ύπαρξης του χαρακτηρισμένου έχθρου του, και, μίν έχοντας κανένα συμφέρον από τήν καταστροφή του, άποφεύγει νά δρθά πάνω στις πραγματικές αιτίες αυτού πού διατείνεται ότι αντιμάχεται. Όμοίωμα πδλέμου, έφοδιασμένο μέ τή γοητεία του «άγωνα για τόν άνθρωπο»⁹.

Τό βιβλίο αυτό δέν ξεφεύγει από τή σκιά τής νεωτερικότητας: άποτελεί προϊόν άσκησης του κριτικού λόγου. Τίποτα δέν είναι πού άπελπιστικό από τόν τελευταίο μοντέρνο δισχυρισμό κάποιων πού θέλουν νά ύπερδοϋν τίς άρχές τής κριτικής έρευνας. Οί μετακριτικοί μας δέν είναι παρά πρώην κριτικοί πού έγιναν ύπερκριτικοί των περασμένων τους ρόλων, γιατί ή μόδα τους πέρασε. Δέν μās ενδιαφέρει αυτό. Ό έμπρακτος κριτικός λόγος είναι στράτευση σέ έναν άγώνα ενάντια σέ αυτό πού οί κλασικοί άποκαλούσαν «προκατάληψη». Γιατί, άν προτιθέμεθα νά έξαλείψουμε κάποια σύνολα των λεγόμενων «ρατισμικών» προκαταλήψεων, αναλύουμε ταυτόχρονα και τήν προγραμματική ιδέα για έναν κόσμο χωρίς προκαταλήψεις ως φαντασίωση πού προκαλεί τήν έλευση καταστροφικών ούτοπιών.

Άρα, ή ιδέα τής «προκατάληψης» μās φαίνεται ταυτόχρονα άπαραίτητη για τήν προσέγγιση του «ρατισμού», και έπαρκώς σκοτεινή ώστε κι αυτή πρέπει νά ύπαχθει σέ κριτική έρευνα. Έπιπλέον, έπιχειρούμε κάποια έξερευνητική περιδιάβαση μέσα στη μεγάλη σύγχρονη όρθολογιστική παράδοση, στόχος τής όποίας ήταν νά άγωνισθεί κατά των προκαταλήψεων ως τήν κατάργησή τους, μέ όπλο τήν κριτική ανάλυση, πού μόνη αυτή έπιτρέπει τήν αναγνώρισή τους.

Ό ρατισμός ως ιδεολογία

Μία από τίς ιδιαιτερότητες του ρατισμού, ως ιδεολογίας ίκανής νά εμφανίζεται υπό διάφορες δογματικές μορφές, είναι ότι μπορεί νά εμφανίζεται σέ άνταγωνιστική σχέση μέ τίς μεγάλες ιδεολογίες, όπως ό σοσιαλισμός, ό φιλελευθερισμός, ό αναρχισμός και ό έθνικισμός, χωρίς ωστόσο νά συγγέεται μαζί τους. Οί μεγάλες ιδεολογίες-μητέρες είναι πριν άπ' όλα ταυτίσεις σέ δόγματα, λειτουργούν ως οργανωτικές άρχές: τά όνόματά τους σηματοδοτούν κοσμοαντιλήψεις και προγράμματα κοινωνικής αναδόμησης, πού αναλαμβάνουν νά εκπληρώσουν είτε κοινωνικές όμάδες είτε περισσότερο ή λιγότερο άπομονωμένοι φο-

ρείς — όπως οί «δημιουργοί». Άντίθετα, ό ρατισμός χαρακτηρίζει, ήδη από τήν εμφάνισή τής λέξης στη γαλλική γλώσσα (1925), ένα στιγματισμένο δογματικό σύνολο, ένα άθροισμα θέσεων και προτάσεων πού εκ των προτέρων θεωρούνται κατακριτέες, άποδιδόμενες στον κληρονομικό έχθρό, τόν Γερμανό. Ό ρατισμός είναι ένα από τά όνόματα πού βίαια και μέ κοινή συναίνεση άπορρίπτεται, σέ όλόκληρη τήν κλίμακα των ιδεολογικών παραλλαγών. Η λέξη ρατισμός έπισημαίνει τήν ιδεολογία του αντιπάλου, ενός αντιπάλου, σέ κάθε περίπτωση ενός άτομικού ή συλλογικού φορέα πού αντιτίθεται στο ύποκείμενο τό όποιο, ως όμιλητής, τόν χρησιμοποιεί. Θά αντιτείνουν ότι ό ρατισμός, όπως τό μαρτυρούν και τά λεξικά, όρίζεται όπως και μία ιδεολογία: από τή μία πλευρά, ύποτίθεται ότι είναι ένα έξηγητικό ή έξημνηυτικό σύστημα του ιστορικοκοινωνικού κόσμου (ή «θεωρία των φυλών»): από τήν άλλη πλευρά, για νά χρησιμοποιήσουμε μία από τίς διατυπώσεις του Ντυρκέμ για τό σοσιαλισμό, περιγράφεται ως «σχέδιο άνοικοδόμησης των σημερινών κοινωνιών, ένα πρόγραμμα συλλογικής ζωής πού ακόμα δέν ύπάρχει, ή δέν ύπάρχει όπως ακριδώς τό όνειρευόμαστε, και πού θά προτείνεται στους ανθρώπους ως άξιο των προσδοκιών τους»¹⁰.

Ό ρατισμός-ιδεολογία άποσυντίθεται ουσιαστικά σέ δύο τμήματα. Κατά πρώτο λόγο, προσφέροντας μία κοσμοαντιλήψη ή μία μεταφυσική τής ιστορίας διατεινόμενη ότι λείπει τήν άλήθεια, μπορεί νά όρισθεί ως φυλετική θεωρία. Κατά δεύτερο λόγο, θεωρούμενος ως ιδεώδες, προσανατολισμένος στο μέλλον, πρόταγμα κοινωνικής έπαναθεμελίωσης σέ φυλετική βάση, είναι ένα σύστημα άξιών, κανόνων και στόχων, κι έπομένως ταυτίζεται μέ μία ήθική και μία πολιτική. Σέ αυτό όμως τό σημείο, παύει κάθε παραλληλισμός μέ τίς ιδεολογίες-μητέρες. Γιατί πέρα από τό γεγονός ότι ό ρατισμός είναι μία στιγματισμένη χαρακτηρισολογία των θέσεων του αντιπάλου — άρα έννοια πολεμική — όλες οί ύποθετικές δογματικές του έκδοχές δέν παρουσιάζουν τή δεύτερη, άξιολογική και κανονιστική πλευρά πού αναδείξαμε. Παραδείγματος χάριν, ή φυλετική μεταφυσική τής ιστορίας, πού ένσαρκώνει τό Δοκίμιο του Γκομπινώ, δέν άσχολείται καθόλου μέ τό δέον, αλλά μέ αυτό πού ήταν (ό χρυσούς αιώνας του άρλιανισμού) και μέ αυτό πού είναι (ή μή άνατρέψιμη παρακμή): δέν ύπάρχει τίποτα νά γίνει, γιατί δέν ύπάρχει τίποτα πού θά μπορούσαμε νά έλλίψουμε, στον άνοιχτό και κλειστό συνάμα χώρο τής άφήγησης του Γκομπινώ για τήν προοδευτική άπώλεια στοιχείων δημιουργών του πολιτισμού. Ό άπαισιόδοξος και νοσταλγικός «ρατισμός» του Γκομπινώ μπορεί, φυσικά, νά θεωρηθεί, όπως και στον σοσιαλισμό, ως «κραυγή όδύνης, ένίοτε και όργης, έκείνων που αισθάνονται περισσότερο τή συλλογική μας δυστυχία»¹¹. Έντούτοις, αυτή ή λυπημένη κραυγή, πού δείχνει τήν άριστοκρατική άπελπισία του γερο-ρομαντικού Γκομπινώ, δέν συνοδεύεται από μία μέθοδο σωτηρίας ή από μία θεραπεία-

8. L.-A. Prévost-Paradol, *La France nouvelle* (1868), έπανατύπωση, Paris-Genève, Slatkine Reprints, 1979, p. 312.

9. Είναι άνάγκη νά έπισημόνουμε ότι ή φαινομενική μας άυστηρότητα δέν άπευθύνεται στους πολυάριθμους άγωνιστές οί όποιοι άπέδειξαν τήν άφοσίωση και τήν καλή τους πίστη. Άλλά, όπως θά έλεγε και ό Πηγύ, άν ύπάρχουν πρωτεργάτες μέ άγνά αισθήματα, ύπάρχουν και εκμεταλλευτές, οί ειδικοί «μεσίτες» των «μεγάλων ύποθέσεων». Εκτός από τίς οργανώσεις, ύπάρχουν ιδεολογικοπολιτικοί μηχανισμοί όπως οί λίγκες και τά κόμματα, πού ύπακούουν σέ ιδιαίτερους, άψυχολογικούς, τρόπους ρύθμισης, στο έσωτερικό του κοινωνικού συστήματος. Ό αντιρατισμός, έξαρχής, έπιτάσσει μία τριπλή έπερώτηση: ήθική, πολιτική και κοινωνιολογική.

10. E. Durkheim, *Le Socialisme*, Paris PUF, 2e éd., 1971, p. 35-36 (1re éd. 1928).

11. Durkheim, *op. cit.*, p. 37.

τική άγωγή: πέρα από τὰ βιογραφικά του άσθενούς, δέν υπάρχει τίποτε εκτός από τήν έγκατάλειψη έμπρός στο άναπόφευκτο τέλος. Ούτε ή έποικοδομητική στάση, ούτε τὰ προγραμματικά μέτρα, ούτε τó ιδεώδες τής δημιουργίας ή τής πολιτικής και κοινωνικής χειρουργικής¹² βρίσκονται στις «ρατσιστικές» άντλήψεις του νοσταλγικού ρομαντισμού. Όμως ή θεωρία του Γκομπινώ¹³ εμφανίζει συχνά τó «ρατσισμό» ως μιά άναδρομική ούτοπία τής χαμένης για πάντα φυλετικής άνωτερότητας, άπογυμνωμένης από κάθε δραματική και κανονιστική συνίσταση, πού θεωρείται ότι έμπεριέχει ó ρατσισμό εν γένει. Άρα, ή κλασική θεωρία τών φυλών, θεωρούμενη ότι ένσαρκώνει τόν ιδεότυπο του ρατσισμού, δέν καταλήγει σε προσαγές: δέν επιβάλλει ούτε επιτάσσει καμιά «ρατσιστική» τακτική, ίκανοποιείται από τή διάγνωση του κακού, από τήν περιγραφή τής γένεσης και τής οικουμενικής του επέκτασης, και κηρύττει τήν προσμονή του θανάτου. Τούτη, όμως, ή άκρότατη έκδοχή τής *amor fati* δέν είναι καθόλου χαρούμενη, ούτε, φυσικά, και διονυσιακή: έδω, ή έγκαρτέρηση είναι ή ξεμέθυστη άκολουθία τής άπόλυτης θλίψης. Στο σύστημα του Γκομπινώ, τó κυρίαρχο πάθος είναι ή άπεριόριστη θλίψη, θεμέλιο τής μη δράσης, άνακατωμένη με τή νοσταλγία: βρίσκoμαστε στους άντίποδες του άκτιβισμού τών «ρατσιστών», διανοουμένων ή πολιτικών πού προτείνουν νά αλλάξει ή ζωή ή νά μετασχηματισθεί ó κόσμος με τόν δικό τους τρόπο, και μάλιστα κατ' εικόνα και όμοιώσή τους.

Έντούτοις, θά άντιτείνουν ότι ó ρατσισμός, ως ιδεολογία-μητέρα, είναι «πάθος πού κατισχύει, όποια σχέση και άν συνάπτει με τή λογική»¹⁴. Πράγματι, τó ζεύγος πάθους και έκλογικής λειτουργεί έδω, όπως σε όλα τὰ φαντασιακά κοινωνικά συστήματα. Και ένα από τὰ κοινά πολεμικά όργανα όλων τών άντιρατσισμών έγκνεται στην καταγγελία του ρατσισμού ως ψευδοεπιστημονικού συστήματος, στην άπονομιμοποίησή του λόγω του άρνητικού πάθους πού έμπνέει: πρόκειται για μιά στάση πού περιβάλλεται, φαινομενικά, από έπιστημονικά έπιχειρήματα, για νά επιβάλλει καλύτερα τήν αυθεντία του στην κοινή γνώμη — πού θεωρείται ευαίσθητη άπέναντι στον έπιστημονικό διάλογο. Η άντιρατσιστική πολεμική έπιχειρηματική στό ξεσκέπασμα τής άυστηρά πολεμικής λειτουργίας του έπιστημονικού μηχανισμού, πού ένδεχομένως δάζουν σε έφαρμογή οι «ρατσιστές» συγγραφείς. Ό μαχητικός άντιρατσισμός υποστηρίζει ότι οι «ρατσιστές» θεωρητικοί, όταν επικαλούνται γεγονότα, παρατηρήσεις ή νόμους έπιστημονικής ύψης, δέν κάνουν τίποτε άλλο από τó νά «έφαρμόζουν ένα δόγμα, μιά ιδέα του όποιου διέθεταν εκ τών προτέρων»¹⁵, ιδέα πού χαρακτηρίζεται ως παθολογική. Τέτοια είναι ή κυρίαρχη μέθοδος άνασκυής πού διαθέτει ή άντιρατσιστική σταυροφορία: ή άπομυθοποιητική κριτική, στην ουσία, έπιχειρεί μιά άναγωγή του

ρατσισμού σε μιά έκλογίκευση τών άρνητικών παθών (μίσος, περιφρόνηση, έπιθυμία, μνησικακία κ.λπ.), τὰ όποια θεωρείται ότι έχουν «πραγματικές» κοινωνικές και οικονομικές άφετηρίες, ένα σύνολο συμπτωμάτων πού, στή δημόσια έκφορά τους, φορούν τó άπατηλό προσωπείο έπιστημονικής θεωρίας.

Αυτή ή πολεμική τύπου χαρακτηρισολογία παραγωγίζεται γιατί είναι «άρκετά γνωστή»: είναι τόσο καλά έσωτερικευμένη ώστε δέν αυτοαναγνωρίζεται και άντιστέκεται στην άντικειμενική άνάλυση. Η συμβολική άποτελεσματικότητα του άντιρατσισμού προέρχεται από τó γεγονός ότι παρουσιάζει και χαρακτηρίζει τόν αντίπαλό του, τó «ρατσισμό», ως κοινωνικό και ιδεολογικό σύμπτωμα: «άντικειμενοποιεί» τόν αντίπαλό του, προσδίδοντάς του παθολογικά χαρακτηριστικά. Μέσα από αυτή τή διαδικασία αυτοαποκλείει από τó πεδίο τών άντικειμένων πού διατείνεται ότι περιγράφει και άνάλυει, και μάλιστα έξηγει, μονοπωλώντας, έτσι, τή νόμιμη συνεπή λειτουργία μιάς ουδέτερης και άποστασιοποιημένης ματιάς πάνω στα φαινόμενα. Ό άντιρατσισμός έκπληρώνει μιά λειτουργία άπόλυτου άποκλεισμού, χάρη στην ρητή καταγγελία άποκλεισμού πού άποδίδει στο ρατσισμό. Γι' αυτό πρέπει νά προσατατεί τή φύση του, οι λόγοι τής ίδιας του τής κριτικής θέσης νά άποφεύγουν τήν κριτική, προφυλασσόμενος, έτσι, από τó αναλυτικό βλέμμα, πού θά κινδύνευε, με τή σειρά του, νά τόν καταστήσει άντικείμενο κριτικής. Ό πío άποτελεσματικός τρόπος ν' άποφεύγει κανείς τήν κριτική είναι ή μονοπώληση τής κριτικής λειτουργίας.

Οί θεωρήσεις αυτές μās οδηγούν στο άκόλουθο άναντίρρητο συμπέρασμα: αυτός πού παρουσιάζει τίς μεγαλύτερες δομικές και λειτουργικές όμοιότητες με τίς ιδεολογίες-μητρες — φιλελευθερος ή άναρχικός άντικρατισμός, σοσιαλιστικός άντικαπιταλισμός, έθνικιστικός άντικοσομοπολιτισμός — είναι ó άντιρατσισμός. Όπως όλες οι μεγάλες ιδεολογίες, ó άντιρατσισμός λειτουργεί κατά διπλό τρόπο: σύστημα άναπαράστασης του κόσμου, και μάλιστα έξήγησης του είναι και γίνεσθαι: σύστημα κανόνων και στόχων. Έτσι, ó άντιρατσισμός άναγνωρίζεται εύκολότερα από ό,τι ó ρατσισμός στον γενικό όρισμό πού δίνει για τόν έχθρό του. Γιατί ó άντιρατσισμός, άντίθετα από τόν λανθάνοντα και άκήρυκτο «ρατσισμό», διεκδικεί για τόν έαυτό του μιά νόμιμη άποκλειστική άντίληψη για τόν κόσμο, καθώς και μιά οικουμενική μέθοδο σωτηρίας έμπρός στα μεγάλα πολιτικοϊδεολογικά προτάγματα, τὰ όποια εισέρχονται σε άνταγωνιστική φάση μαζί του (φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, έθνικισμός, άναρχισμός). Άλλά και οι μεγάλες ιδεολογίες-μητρες έπιχειρούν νά άφομοιώσουν τόν άντιρατσισμό, νά ένσωματώσουν τὰ κυρίαρχα πάθη του και τήν τυπική του έπιχειρηματολογία, νά ένσωματώσουν τὰ πιο «οικεία» χαρακτηριστικά του. Ένας άγώνας για τήν άποκλειστική ιδιοποίηση τής άντιρατσιστικής άποκλειστικότητας κηρύχθηκε στο πολιτικό πεδίο, άγώνας πού έχει ως στόχο τó μονοπώλιο του δικαιώματος άντιρατσιστικής καταγγελίας του αντίπαλου. Θά δώσουμε μόνον ένα παράδειγμα: ή συνήθης ρητορική τών σοσιαλιστών και τών κομμουνιστών έμπεριέχει τήν καταγγελία για τήν ύπαρξη συγγένειας ή συνενοχής («άντικειμενικής» ή συνειδητής), και μάλιστα βαθιάς ταύτισης μεταξύ ρατσισμού και έθνικισμού, από τή μιά πλευρά (ουσιαστικά με τήν κοινή και στους δύο διαμεσολάθηση του άντιατομικισμού και άντιοικουμενισμού, καθώς και με τήν τάση πού διαθέτουν νά βασίζονται σε βιολογικά δεδομένα τίς άντιλήψεις τους για τó συλλογικό), μεταξύ ρατσισμού και φιλελευθερισμού από τήν άλλη πλευρά (ουσιαστικά με τή μεσολάβηση του «κοινωνικού δαρβινισμού»). Γνωρίζουμε ότι οι φιλελεύθεροι δέν δυσκολεύθηκαν νά άνταπαντήσουν ότι ó ταξισμός (έπικεντρωμένος στο ταξικό μίσος), συστατικό στοιχείο του σοσιαλισμού παρουσιάζει χτυπητές όμοιότητες με τó «ρατσισμό» (μίσος και πάλι άνάμεσα σε φυλές), και ότι ó σοσιαλισμός, κάτω από μιά όρισμένη προοπτική, μπορεί νά θεωρηθεί ως κοινοτιστικό (ή «όλιστικό») τύπου αντίδραση, άνάλογη

12. Βλ. J. Julliard, *La Faute à Rousseau*, Le Seuil, 1985, p. 84-85: κατά τόν 19ο αιώνα, τó κοινό αίσθημα τής παραδοσιακής και τής φιλελευθερης οικογένειας χαρακτηρίζεται από τόν «τρόμο για τήν πολιτική και κοινωνική χειρουργική». Κάτι πού μπορεί νά μεταφραστεί από τó μίσος για τόν κοινωνικό βολонταρισμό: Stéphane Rials, "La droite ou l'horreur de la volonté", *Le Débat*, no 33, janvier 1985, p. 34-48· ή θέση του συγγραφέα είναι ότι «ó τρόμος τής βούλησης» βρίσκεται «στο έπίκεντρο τών μεταπολιτικών θέσεων (συνεπώς πολιτικών) τής Δεξιάς» (p. 46).

13. Αυτό του τύπου ή χαρακτηρισολογία είναι: «ó πρώτος μεγάλος δογματικός του ρατσισμού, ó κόμης Γκομπινώ...» (M. Leiris, «Race et civilisation», in *Le Racisme devant la science*, Paris, Unesco-Gallimard, 1960, p. 236).

14. Durkheim, *op.cit.*, π. 37 (ó όποιος έτσι χαρακτηρίζει τó σοσιαλισμό και τόν άτομικισμό).

15. Durkheim, *ibid.*

16. Με τó νόημα πού ó Λουί Ντυμόν δίνει σε αυτό τó γενικό μοντέλο.

μέ αυτή του ρατσισμού στο χώρο των σύγχρονων ιδεολογιών, ατομικιστικών και εξισωτικών αυτών¹⁷. Από την πλευρά τους, οί εϋφρεΐς εθνικιστές διανοούμενοι μπορούν πάντα να καταγγέλλουν τήν επιστροφή τής «ρατσιστικής» βούλησης πού θέλει να καταστρέψει τΐς «φυσικές» συλλογικές ταυτότητες (ή φυσικοποιημένες από τήν ιστορία, δεύτερη φύση), μιά βούληση πού τή συμμερίζονται τόσο οί «φιλελεύθεροι» όσο και οί «σοσιαλιστικοί» ιμπεριαλισμοί, άσπονδοι φίλοι του εθνογενοκτονικού οίκουμενισμού.

Από τό 1945, ό άγώνας για τό μονοπώλιο τής αντιρατσιστικής καταγγελίας του αντιπάλου επεκτάθηκε σε όλο τόν πλανήτη και εντάθηκε. Ο αντιρατσισμός, επεκτεινόμενος και διαφοροποιούμενος από μιμητισμούς και επαναπροσανατολισμούς, έγινε σύνθετο πεδίο θεμάτων και επιχειρημάτων, όπου διαπλέκεται και συγκρούεται τό σύνολο σχεδόν των μεγάλων ιδεολογιών και παραδόσεων. Για τούς πολιτικούς φορείς, μιά τόσο αποτελεσματική μέθοδος άπονομιμοποίησης του αντιπάλου δέν μπορούσε να άφεθεί στον οργανωμένο (και συχνά εργαλειοποιημένο) νεοφώτιστο αντιρατσισμό, ούτε, φυσικά, στους δυνά-

μει αντιπάλους ή ανταγωνιστές. Έτσι, ό αντιρατσισμός έγινε τό επίδικο αντικείμενο στους ιδεολογικοπολιτικούς άγώνες.

Η υπόθεση πού θελήσαμε να επαληθεύσουμε είναι άπλούστατη: ό αντιρατσισμός είναι μιά μεγάλη υπό συγκρότηση ιδεολογία πού άπαιτεί τήν ύπαρξη ενός άπóλυτου εχθρού, όνομαζόμενου ρατσισμού. Άλλά ό αντιρατσισμός, στή σημερινή συγκυρία, άποτελεί ένα διαϊδεολογικό διακύβευμα πού προκαλεί κρίσεις νομιμοποίησης. Έτσι ώστε, αντί να κατασιγάξει τούς πολιτιστικούς και ιδεολογικούς πολέμους, ό αντιρατσισμός τούς άναζωογονεί και τούς υποδαυλίζει, διαψεύδοντας τΐς δεδηλωμένες προθέσεις του.

Μετάφραση: Άνδρέας Παναζόπουλος

Τό κείμενο αυτό άποτελεί τήν «Εισαγωγή» στο βιβλίο του Pierre-André Taguieff, *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Gallimard, coll. Tell., 1990 (πρώτη έκδοση La Découverte, 1987).

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΠΑΛΙΟΥ

της Μαρίας Παραδείση

Η είκοσαετία πριν από την ολοκληρωτική κυριαρχία της τηλεόρασης εϊθισται να ονομάζεται «παλιός ελληνικός κινηματογράφος», σε αντίθεση με την περίοδο που ακολουθεί και ονομάζεται «νέος ελληνικός κινηματογράφος». Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο περιόδους ανάγονται συνήθως στην αντίθεση εμπόριο/τέχνη. Στην υπάροχσα διβλιογραφία και άρθρογραφία ο παλιός ελληνικός κινηματογράφος κατά κανόνα απορρίπτεται γιατί δεν είναι «τέχνη»: αντίθετα, στη θεώρηση του νέου ελληνικού κινηματογράφου τά θετικά στοιχεία συνήθως ύπερτονίζονται ενώ τά άρνητικά άγνοούνται.

Όμως, ο παλιός και ο νέος ελληνικός κινηματογράφος είναι ουσιαστικά δύο διαφορετικά συστήματα παραγωγής, διανομής και κινηματογραφικής γλώσσας. Ο διαχωρισμός σε παλιό και νέο δεν είναι αξιολογικός, γιατί και οι δύο αυτές περιόδοι/«συστήματα» έχουν να επιδείξουν καλές και κακές ταινίες. Διαφορετικές όμως (άν όχι «αντίθετες») είναι οι προθέσεις, τά μέσα και οι στόχοι που τίς καθορίζουν. Στο κείμενο που ακολουθεί θά προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τίς ιδιαιτερότητες των δύο συστημάτων, όπως εμφανίζονται στο χρονικό διάστημα 1955-1981.

Ο διαχωρισμός της ιστορίας του ελληνικού κινηματογράφου σε περιόδους δεν είναι εύκολος, γιατί τά όρια μετάβασης από τή μία περίοδο στην άλλη δεν είναι πάντοτε σαφή. Με τήν επιφύλαξη αυτή και χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τίς συνθήκες παραγωγής, που σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν και τό αισθητικό αποτέλεσμα μιάς ταινίας, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις περιόδους: τήν πρώτη από τό 1906¹-1955, κατά τήν όποία ο ελληνικός κινηματογράφος προσπαθεί ν' αποκτήσει υπόσταση· τή δεύτερη από τό 1955-1970, όταν αποκτά τά χαρακτηριστικά της μαζικής παραγωγής (τό 1955 ό αριθμός των παραγομένων ταινιών σχεδόν διπλασιάζεται²): τήν τρίτη —μεταβατική— περίοδο από τό 1970-1976 που χαρακτηρίζεται από τήν παρακμή της μαζικής παραγωγής και τήν εμφάνιση του νέου ελληνικού κινηματογράφου (τό 1970 παρουσιάζεται ή «Αναπαράσταση» του Θ. Αγγελόπουλου): τήν τέταρτη από τό 1976-1981 (τό 1976 ό αριθμός των ταινιών της μαζικής παραγωγής πέφτει κατακόρυφα).

1. Τό 1906 ό Γάλλος όπερατέρ της Γκωμόν γυρίζει τό πρώτο ελληνικό «ζουρνάλ» (επίκαιρα) με θέμα τούς ενδιάμεσους Ολυμπιακούς Αγώνες (Α. Μητροπούλου, *Ελληνικός κινηματογράφος*, Αθήνα 1980, σ. 23).

2. Στάθης Βαλούκος, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου* έκδοση της Έταιρείας Έλλήνων Σκηνοθετών, Αθήνα 1984, σ. 319.

3. Για τήν άμεση «προϊστορία» της περιόδου που εξετάζουμε άξιίζει να δοθεί ό λόγος στον Γ. Γρηγορίου, *Μνήμες σε άσπρο και μαύρο, Ι. Τά ήρωικά χρόνια*, εκδόσεις Αιγόκερως, Αθήνα 1988, σ. 24-25: «Έπεινη τήν εποχή —μιλάμε για τό 1946— ό κινηματογράφος μας δρισκότανε στο στάδιο της οικογενειακής χειροτεχνίας. Παλιοί μαστόροι, πρακτικοί —τέως φωτογράφοι ή μηχανικοί προβολής— σαρώνανε εκ των ένόντων ένα "στούντιο" —μιά αποθήκη ή μιά παράγκα— όπου τοποθετούσανε κάτι "μηχανήματα" συναρμολογημένα από παράταρα ύλικά, συνήθως από γερμανικά λάφυρα ή παραπεταμένο συμμαχικό ύλικό. (...) Η φωτογραφία χωρίς καμιά όμοιογένεια, δεν ήξερες πότε είναι μέρα και πότε νύχτα κι αυτό δεν όφειλότανε τόσο στους όπερατέρ —δρισμένοι ήταν άξιόλογοι— αλλά στα εμφανιστήρια, που δουλεύανε χειμώνα-καλοκαίρι με τήν ίδια θερμοκρασία και τά εμφανιστικά ύγρα πότε δράζανε και πότε ήτανε παγωμένα. Ο Μανώλης Ίζανετής, ένας βετεράνος όπερατέρ, πολλές φορές τό χειμώνα κατουρούσε μέσα στους εμφανιστικούς κάδους, για να μπορέσει να άνεβάσει λίγο τή θερμοκρασία των ύγραών. Φυσικά θά πρέπει να εξαιρέσουμε τόν Φίνο. Άλλά ένας κούκος δεν φέρνει ποτέ τήν άνοιξη».

Όσον άφορά ειδικότερα τόν νέο ελληνικό κινηματογράφο, ή παραγωγή από τό 1970-1981 γίνεται με τή βοήθεια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (ό έφοπλιστής Γ. Παπαλιάς είναι ό σημαντικότερος μαικήνας του ελληνικού κινηματογράφου) ή με αυτοχρηματοδότηση και είναι ή κατ' έξοχήν περίοδος του νέου ελληνικού κινηματογράφου· αντίθετα, από τό 1981 μέχρι σήμερα ή παραγωγή γίνεται με τή βοήθεια της κρατικής χρηματοδότησης (τό 1981 τό Έλληνικό Κέντρο Κινηματογράφου άρχίζει ν' άναδεικνύεται σε σημαντικό χρηματοδότη του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής παραγωγής).

Α. Τά σημαντικότερα χαρακτηριστικά του παλιού ελληνικού κινηματογράφου είναι τά έξής:

- I. Μαζική παραγωγή — Όργάνωση σε γένη
- II. Μικροαστική ιδεολογία και ήθικη
- III. Άγνοια κινηματογραφικής γλώσσας — Θεατρική μορφή
- IV. Κυριαρχία του ήθοποιού

I. Μαζική παραγωγή — Όργάνωση σε γένη

Η διαδικασία παραγωγής μιάς ταινίας καθορίζει, σε αρκετά σημαντικό βαθμό, και τή μορφή της. Είναι προφανές ότι άν παραγωγός είναι ένας έπιχειρηματίας που διαθέτοντας τά κεφάλαιά του επιδιώκει τό κέρδος, όπως συμβαίνει με τή μαζική παραγωγή, οι περιορισμοί που θά τεθούν στον σκηνοθέτη και τούς υπόλοιπους συντελεστές της ταινίας θά επιδιώκουν τή μεγαλύτερη οικονομία χρήματος και τήν άπόρριψη κάθε άδέβιου καλλιτεχνικού πειραματισμού. Άν, αντίθετα, παραγωγός είναι κάποιος μαικήνας ή ένας κρατικός φορέας που ενδιαφέρεται κυρίως για τήν άνάπτυξη της κινηματογραφικής τέχνης, οι καλλιτεχνικοί περιορισμοί θά είναι άνύπαρκτοι αλλά και τά κριτήρια χρηματοδότησης πιο έπιλεκτικά.

Με τήν ίδια λογική, άν ό σκηνοθέτης και οι συνεργάτες του είναι «μισθωτοί» μιάς εταιρείας παραγωγής και εργάζονται σε μιά χώρα όπου ύπάρχει άνθίζον κύκλωμα παραγωγής, ή δυνατότητα άπασχόλησής τους θά είναι τακτική, ή έξοικειωσή τους με τό μέσο (τόν κινηματογράφο) σημαντική και ή σχέση τους με τό κοινό πιο άμεση. Άν, αντίθετα, ή χρηματοδότηση προέρχεται από κάποιον μαικήνα, ήταν κρατικό φορέα ή τόν ίδιο τό σκηνοθέτη, ή δυνατότητα άπασχόλησης θά είναι μικρότερη, ή άποξένωση από τό μέσο αναπόφευκτη και ή σχέση με τό κοινό άμφίβολη.

Στήν Ελλάδα³, όπως και σε διεθνές επίπεδο (με τίς ιδιομορφίες κάθε χώρας), ύπήρξαν διαδοχικά και οι δύο τρόποι παραγωγής. Ο πρώτος άφορά τόν παλιό και ό δεύτερος τόν νέο ελληνικό κινηματογράφο.

Οι βάσεις της μαζικής παραγωγής τέθηκαν στή χειρότερη δυνατή περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Η οικονομική κατάσταση είναι τραγική, χωρίς να έχει καμιά άμεση προοπτική στοιχειώδους άνάπτυξης. Ο κινηματογράφος όμως, όπως μαρτυρεί ή ιστορία του, έχει άνάγκη μιά διομηχανική ύποδομή για ν' άναπτυχθεί σε έθνικό επίπεδο και να δημιουργήσει σχολή. Η πολιτική κατάσταση χαρακτηρίζεται από τήν τρομοκρατία της άκρας Δεξιώς, που είναι συνώνυμη της πνευματικής παρακμής και της αυτολογοκρισίας. Ο χώρος του κινηματογράφου κατακλύζεται άπ' όσους ψάχνουν μάν εύκαιρία για εύκολο πλουτισμό, καθώς ή ζήτηση είναι τεράστια: οι ελληνικές ταινίες αποτελούν τή μόνη ψυχαγωγική διέξοδο για τόν άγροτικό πληθυσμό, τόν όποιο ή έσωτερική μετανάσθεση σώσει-

ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ

σε στίς πόλεις, με την έλπίδα άνευρέσης εργασίας και πολιτικής ασφάλειας. Πρόκειται για ένα αναλδάρητο και χαμηλό μορφωτικού επίπεδου κοινό, πού διψά για τό φθηνό και οικείο θέαμα πού τού προσφέρουν οι συνοικιακοί κινηματογράφοι.

Ο αριθμός τών εταιρειών πού εμφανίζονται την περίοδο την όποία εξεταζουμε είναι μυθικός (μόνο στή δεκαετία τού '60-'70 εμφανίζονται δραστηριότητα 243 εταιρείες)⁴. Οι περισσότερες θά εξαφανιστούν μετά από 2-3 ταινίες ενώ τό μεγαλύτερο μέρος θά μονοπωλήσουν 3-4 μεγάλες εταιρείες. Ο Φιλοποίμων Φίνος είναι ό πρώτος αξιόπιστος παραγωγός τού ελληνικού κινηματογράφου⁵, ό μόνος πού στή δεκαετία τού '50 είχε πραγματικά συνείδηση κινηματογραφικού παραγωγού. Με τή Φίνο Φίλμ (πού από τά μέσα τής δεκαετίας τού '50 λειτουργεί όπως οι μεγάλες άμερικανικές και ευρωπαϊκές εταιρείες) ή παραγωγή γίνεται εθνική: είναι ή μόνη εταιρεία πού θέτει τίς δάσεις ενός συστήματος παραγωγής με άμεση πρόσβαση στην αγορά, με σκοπό ν' αντιπαρατεθεί στίς ξένες εταιρείες πού τό 1955 έλέγγουν την πλειοψηφία τών αίθουσών⁶.

Τό κύριο, όμως, προσόν τού Φίνου είναι ότι προσπάθησε νά έλέγξει την αγορά μέ την εταιρεία διανομής πού δημιούργησε, φθάνοντας μέχρι τού σημείου νά επιβάλει τό σύστημα τού «πακέτου» (block booking), δηλαδή τό σύστημα πού υποχρέωνε τούς αίθουσάρχες νά προβάλλουν όλες τίς ταινίες τής Φίνος Φίλμ πού παράγονταν τή συγκεκριμένη χρονιά, άν ήθελαν νά εξασφαλίσουν τίς μεγάλες έμπορικές τής επιτυχίες⁷. Η παραγωγή τής Φίνος Φίλμ μοιράζεται σέ τρία τυποποιημένα γένη (κωμωδίες, αισθηματικά δράματα, μιούζικαλ), από τά όποια τά περισσότερα κατακτούν τίς πρώτες θέσεις στόν πίνακα τών εισπρακτικών επιτυχιών.

Η τεχνική εξέλιξη επιταχύνεται μέ τή δημιουργία τού «Στούντιο Άλφα» τό 1958⁸, ενώ στή διομηχανική περίοδο τού ελληνικού κινηματογράφου (1965-1975) τρεις μόνο εταιρείες (Φίνος Φίλμ, Καραγιάννης-Καρατζόπουλος, Τζέιμς Πάρις) συγκεντρώνουν τόν κύριο όγκο τών παραγόμενων ταινιών (251 τή δεκαετία)⁹. Από τίς υπόλοιπες — μικρότερες — εταιρείες αξίζει ν' αναφέρουμε την Κλάκ Φίλμ, πού ίδρυσε ό Άπόστολος Τεγόπουλος, ό όποιος σκηνοθετεί κυρίως μίαν άτέλειωτη σειρά από «Ταπεινούς και καταφρονεμένους», «Όρφανές και παραστρατημένες» πού «Άμαρτάνουν για τό παιδί τους», μέ μέσο όρο επιτυχίας 1.500.000 θεατές. Στά τής εταιρείας αναδεικνύονται ό Νίκος Ξανθόπουλος, ή Μάρθα Βούρτση και ό μικρός Βασιλάκης Καϊλας. Άξίζει νά σημειωθεί ότι ή Κλάκ Φίλμ τροφοδοτεί μέ τά προϊόντα τής τόν πληθυσμό τών μεταναστών τής Δυτικής Γερμανίας, για τούς όποιους (άπ' ό,τι φαίνεται από τά ζενερικά τών ταινιών) υπάρχει ειδικό τμήμα διανομής τής εταιρείας.

Άν στό παραπάνω γενικό διάγραμμα προσθέσουμε και την ολοκληρωτική αδυναμία εξαγωγής τών ταινιών στό έξωτερικό, έχουμε μιά συνοπτική εικόνα τής κινηματογραφικής παραγωγικής μηχανής: «Είναι ένας κινηματογράφος στά μέτρα μιάς διομηχανίας, στά μέτρα πού είναι όλα τά πράγματα, όλο τό πνευματικό επίπεδο στην Έλλάδα... Ό (ξένος) παραγωγός κλοντας μιά ταινία έχει τή δυνατότητα και άπευθύνεται σ' ένα κοινό πολλαπλάσιο, έντελώς διαφορετικό από εκείνο στό όποιο άπευθύνεται ό Έλληνας παραγωγός. Η στάθμη τού διεθνούς κοινού είναι ψηλότερη από τού ελληνικού. Έδώ ό Έλληνας παραγωγός, έχοντας κλείσει στά σενάρια τής περιφέρειας τής Άθήνας και τής ελληνικής επαρχίας την ταινία του (γιατί σ' αυτόν τόν κόσμο ουσιαστικά άπευθύνεται), προσπαθεί νά ίσορροπεί στό επίπεδο αυτού τού κόσμου. Και ξερούμε τό πο-

σοστό αναλδάρητων πού υπάρχει...»¹⁰.

Εκτός όμως από τό χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, τό πολιτικό κλίμα ήταν τόσο άπαγορευτικό για την κινηματογραφική δημιουργία, πού ακόμη και τό μικρό φιλελεύθερο διάλειμμα πού δημιουργήθηκε μέ την άνοδο τού Γ. Παπανδρέου στην έξουσία, τό 1965, έδωσε άμεσα καρπούς στην κινηματογραφική παραγωγή. Τό 1966 εμφανίζονται πέντε ταινίες πού αντίτιθενται σ' όλα τά ιδεολογικά και αισθητικά κλισέ πού χαρακτηρίζουν «άνωστη» τή μαζική παραγωγή ελληνική παραγωγικότητα: «Η άντιμετώπιση τού μικροαστισμού από τόν Μανθούλη, τής μετανάστευσης από τόν Δαμιανό, τής άμφιταλάντευσης τού Νεοέλληνα από τόν Γλυκοφρύδη, είναι έντελώς άντιθετη από την ώραιοποιημένη και αδιάφορη μέχρι τώρα μεταφορά τούς στόν κινημαγράφο... Η προσωπική γραφή άντικαθιστά την κοινότητα επανάληψη για νά φτάσει μέχρι την ποιητική διάθεση (στόν Κανελλόπουλο) και την πρόκληση στόν Κολλάτο»¹¹.

4. Χρυσάνθη Σωτηροπούλου, *Έλληνική Κινηματογραφία*, εκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1989, σ. 84.

5. «(...) Ό Φίνος κρατούσε βέβαια τά σκήπτρα. Έρασιτέχνης μηχανολόγος και ηλεκτρονικός, ιερό τέρας τής τεχνολογίας, έποπτεύει τά πάντα. Ήταν, λοιπόν, φυσικό νά έχουν οι ταινίες του τή σφραγίδα μιάς τεχνικής άριότητας. Προσέφερε πολλά στην ύπόθεση τού κινηματογράφου μας, μόνο πού τόν εγκλώβισε σέ μίαν άπαστραπτούσα φωτογραφία και έναν άψογο ήχο». Γιατί «ήθελε νά κάνει πάντα τίς ταινίες πού γνώριζε και πού μπορούσε νά τίς έλέγξει άπόλυτα κάθε στιγμή και σέ όλα τά στάδια, από τό σενάριο, την παραγωγή, μέχρι τή σκηνοθεσία. Έξυπνος, φιλόδοξος, κατάλαβε άμέσως πώς άν ήθελου νά φτιάξουμε κινηματογράφο, πρέπει πρώτα άπ' όλα νά δλέπεται και ν' ακούγεται. Μόνο πού όταν τό κατόρθωσε, ξεχασε πώς αυτή ή κατάκτηση — σημαντική κατά τά άλλα — δέν μπορούσε νά είναι παρά μόνο ένα μέσο για νά κάνουνε ταινίες και ποτέ ένας σκοπός. Έτσι τό όνειρο του παρέμεινε ή τελειότερη άντιγραφή μιάς άμερικανικής ταινίας». Γ. Γρηγορίου, δ.π., σ. 26 και 46-47.

6. Οι σεναριογράφοι (ό Φίνος είχε προσλάβει στή θέση αυτή όλους τούς επιτυχημένους θεατρικούς συγγραφείς), σκηνοθέτες, ήθοποιοί ήταν υπάλληλοι (μέ μισθό ή ποσοστά) τής εταιρείας. Μισθωτοί ήταν βέβαια και τό τεχνικό προσωπικό τής εταιρείας ενώ οι ταινίες γυρίζονταν στά στούντιο της και εμφανίζονταν στά εργαστήριά της (τά καλύτερα τής μαζικής περιόδου τού ελληνικού κινηματογράφου). C. Vachalopoulos, *Production et distribution des films Grecs (1945-1980)*, D.E.A. en Economie du Cinéma, Paris I-Sorbonne, 1982, σ. 6.

7. Ό.π., σ. 6.

8. Τό στούντιο αυτό, πού είχε κατασκευαστεί «μέ διεθνείς προδιαγραφές» μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια, μπορούσε νά συγκριθεί ακόμη και μέ τά διεθνή του πρότυπα. Ήταν μιά σημαντική πρόοδος για τόν ελληνικό κινηματογράφο, ακόμα κι άν λάβει κανείς υπόψη του ότι «κάτι πού ύπήρχε στην Ευρώπη από τό 1930 έμεις καταφέραμε νά τό φτιάξουμε τό 1957», Γ. Γρηγορίου, δ.π., σ. 170.

9. X. Σωτηροπούλου, δ.π., σ. 84.

10. Θόδωρος Άγγελόπουλος, «Πορεία πρós τό άδέβαιο μέλλον» (μιά συζήτηση τού Θόδωρου Άγγελόπουλου μέ τόν Βασίλη Ραφαηλίδη), *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, No 3 / Νοέμβριος 1969, σ. 22.

11. X. Σωτηροπούλου, δ.π., σ. 95.

Ἡ προσπάθεια αὐτή σταματᾷ ἀπότομα μέ τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας. Ἔτσι, τρεῖς ταινίες, πού προήλθαν ἀπό τή νέα αὐτή ἀντιμετώπιση τοῦ κινηματογράφου καί συνέχισαν τήν προηγούμενη προσπάθεια τοῦ 1966, ὀλοκληρώθηκαν καί προβλήθηκαν μετά τό 1974. Πρόκειται γιά τίς ταινίες «Κιέριον» τοῦ Δήμου Θεοῦ, «Βοσκοί» τοῦ Νίκου Παπατάκη καί «Ἄνοικτη ἐπιστολή» τοῦ Γιώργου Σταμπούλου¹². Θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι οἱ ταινίες αὐτές, μαζί μέ τίς μικροῦ μήκους τῶν Παντελή Βούλγαρη, Θόδωρου Ἀγγελόπουλου, Κώστα Φέρρη καί Νίκου Παναγιωτόπουλου, ἀποτελοῦν καί τίς ταινίες «μετάβασης» ἀπό τόν παλιό στόν νέο ἑλληνικό κινηματογράφο.

Ὅπως συμβαίνει μέ τή χολλυγουντιανή παραγωγή πού ὑπῆρξε παγκόσμιο πρότυπο τοῦ εἶδους, οἱ ταινίες ὀργανώνονται σέ ὀρισμένους κύκλους μέ τόν ἴδιο θεματολογικό ἄξονα καί τήν ἀντίστοιχη αἰσθητική πρακτική, τά γένη, πού ἀνάγονται σέ συστατικό στοιχεῖο τῆς μαζικῆς παραγωγῆς δάσει τῆς λογικῆς ὅτι «μιά ἰδέα πού δούλεψε στό παρελθόν προφανῶς θά ξαναδουλέψει»¹³. Ὅμως, ἡ πρωταρχική δημιουργία τῶν εἰδῶν δέν ἔχει ἀμιγῶς οἰκονομική προέλευση (ὁ οἰκονομικός παράγων παίζει καθοριστικό ὄλο στή συνέχιση τῶν εἰδῶν πού ἔχουν ἤδη ἐμφανισθεῖ¹⁴) ἀλλά μάλλον ἱστορική καί κοινωνιολογική: ἀνάγεται στήν πολιτιστική παράδοση τῆς χώρας, στήν ὁποία ἀντιστοιχεῖ, καί τή μυθολογία πού ἔχει δημιουργηθεῖ στή διάρκεια αὐτῆς τῆς παράδοσης (γούστερον στήν Ἀμερική / φουστάνελα στήν Ἑλλάδα). Ἀκόμη ἡ ὅταν μία χώρα εἰσάγει ἕνα ξένο μοντέλο (ἡ Ἰταλία τό γούστερον, ἡ Ἑλλάδα τό μιούζικαλ), τό «διασκευάζει» στή δικιά της μέτρα.

Στά περισσότερα συστήματα μαζικῆς παραγωγῆς «οἱ λιγότερο ἱκανοί σκηνοθέτες παγώνουν αὐτά τά εἶδη σέ συλλογές ἀπό τίς πιό κοινότητες καί προβλέψιμες συμβάσεις, ἐνώ οἱ πιό ταλαντούχοι δίνουν ζωή στίς ταινίες εἴτε ἀναπτύσσοντας αὐτές τίς συμβάσεις μέ θαυμάσια προσωπική πυκνότητα καί εὐαισθησία εἴτε ἀνατρέποντας αὐτές τίς συμβατικές προσδοκίες ἐντελῶς»¹⁵. Στό πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς μαζικῆς παραγωγῆς δέν μπορούμε νά μιλήσουμε γιά πραγματικές ἀνατροπές (μέ τήν ἔννοια τουλάχιστον πού συναντάμε στή χολλυγουντιανή ἢ τή γιαπωνέζικη παραγωγή). Δέν ἔχουμε δηλαδή σκηνοθέτες-δημιουργούς οἱ ὁποῖοι, παρά τούς καταναγκασμούς τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, νά δάξουν τήν καλλιτεχνική τους σφραγίδα σέ ὅ,τι τούς ἀνατίθεται, δημιουργώντας οὐσιαστικά τήν «ἴδια πάντοτε ταινία». Ἡ ἑλληνική μαζική παραγωγή χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἔλλειψη σκηνοθετῶν οἱ ὁποῖοι νά πραγματοποιοῦν μέ συνέπεια τό κινηματογραφικό τους ὄραμα, ἐμμένοντας στή ἴδια θεματολογία / αἰσθητικά μοτίβα, ἀνεξαρτήτως εἶδους, σεναρίου, κινηματογραφικῶν συντελεστῶν¹⁶. Ἔτσι, εἶναι μάλλον ἀνέφικτο νά ἑρῶμε ἕνα θεματολογικό / αἰσθητικό μοτίβο πού νά διαχωρίζεται τή φιλμική γραφή τῶν καλύτερων ταινιῶν τοῦ Σακελλάριου ἀπό τίς ἀντίστοιχες τοῦ Δημόπουλου, τοῦ Καψάσκη ἢ τοῦ Καραγιάννη. Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στούς τρεῖς πρώτους καί τόν τελευταῖο εἶναι μάλλον ποσοτικές, καθῶς ὁ Καραγιάννης ἔχει στό ἐνεργητικό του λιγότερες καλές ταινίες, δεδομένου ὅτι ἐκτός ἀπό σκηνοθέτης εἶναι παραγωγός καί διανομέας τῶν ταινιῶν του.

Ἡ διαφορά τοῦ ἐπιπέδου παραγωγῆς καί πολιτιστικῆς παράδοσης μπορεῖ ἴσως νά ἐξηγήσει τήν ἔλλειψη δημιουργῶν στό πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς μαζικῆς παραγωγῆς. Γιατί ἂν οἱ χολλυγουντιανοί σκηνοθέτες ὑφίσταντο κάθε λογῆς περιορισμούς, εἶχαν ταυτόχρονα στή διάθεσή τους τήν ἀριότερη τεχνική ὑπόδομή σέ κάθε ἐπίπεδο. Ταυτόχρονα, ἡ ἐξοικειωσή τους μέ τήν κινηματογραφική γλώσσα στό πλαίσιο τῆς χολλυγουντιανῆς

παραγωγικῆς δραστηριότητος (ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε μέ τήν Ταινεταιία στή Ρώμη, τή γαλλική παραγωγή τῶν μεγάλων στούντιο Γκωμών κ.τ.λ.) ἦταν καθημερινή καί συνεχῆς. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἀρχίζαν νεότατοι τήν κινηματογραφική τους σταδιοδρομία, ὠρίμαζαν καί γερνοῦσαν στούς χώρους πού εἶχε γεννηθεῖ καί ἀναπτυσσόταν ἡ κινηματογραφική γλώσσα καί παράδοση.

Οἱ συγκρίσεις μέ τήν ἑλληνική πραγματικότητα εἶναι συντριπτικές. Στά πρώτα τριάντα χρόνια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὅταν διεθνῶς παράγονται τά ἀριστουργήματα τοῦ βωβοῦ καί τίθενται οἱ βάσεις τῆς κινηματογραφικῆς βιομηχανίας τοῦ ὀμιλοῦντος, ἡ ἑλληνική μαζική παραγωγή ὄρισκεται σέ ἐμβρυακό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης. Ἡ ἀσταθῆς καί παραγμένη πολιτική κατάσταση πού χαρακτηρίζει τήν ἑλληνική ἱστορία στό πρώτο μισό τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα σέ συνδυασμό μέ τό χαμηλό ἐπίπεδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης συμβάλλουν καθοριστικά στήν πολιτιστική καθυστέρηση τοῦ τόπου καί τήν ἀδυναμία δημιουργίας ἐθνικῆς κινηματογραφικῆς σχολῆς, ἄρα καί φυτώριου δημιουργῶν.

Τά γένη τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου

Μιά πρώτη προσέγγιση στή ἐμπορικότερα καί «μακροβιότερα» γένη τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου (γιατί δέν εἶναι ἐδῶ ὁ χώρος μιᾶς οὐσιαστικῆς ἔρευνας τοῦ θέματος) θά ὀδηγοῦσε σέ κάποιες σκέψεις σάν τίς ἀκόλουθες:

Τά γένη τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου ἀντιστοιχοῦν στίς αἰσθητικές καί οἰκονομικές δυνατότητες τῆς παραγωγῆς. Τό γένος τῆς περιπέτειας γιά παράδειγμα, πού εἶναι ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, ἀπουσιάζει ἀπό τόν ἑλληνικό κινηματογράφο: «Ἡ ἔλλειψη τοῦ περιπετειώδους φιλμ ἀντανάκλα τόν ὑπανάπτυκτο χαρακτήρα καί τήν ἔλλειψη δυνατότητων τόσο στούς Ἑλληνες σκηνοθέτες (πού τούς βόλευε τό εὐκόλο θεατρικό στήσιμο καί τά στατικά πλάνα) ὅσο καί στήν οἰκονομική καί κοινωνική ζωή (γιατί δέν ὑπῆρχαν περιθώρια γιά μεγάλα ἀνοίγματα)»¹⁷. Ἀνάλογοι πρέπει πρέπει νά εἶναι καί οἱ λόγοι ἐγκατάλειψης τῆς ἀστυνομικῆς ταινίας παρά τίς δύο ἐπιτυχημένες ἀπέπειρες τοῦ εἶδους («Ἐγκλημα στό Κολωνάκι» τοῦ Τζανῆ Ἀλιφέρη – 1959, «Ἐγκλημα στή παρασκήνια» τοῦ Ντίνου Κατσουρίδη – 1960) πού σκηνοθετοῦνται ἀπό διευθυντές φωτογραφίας καί ὄχι «θεατρικούς» σκηνοθέτες, ὅπως ἡ πλειοψηφία τῶν σκηνοθετῶν τῆς ἐποχῆς. Γιατί ἡ ἀστυνομική ταινία ἀπαιτεῖ δημιουργία ἀτμόσφαιρας (νυχτερινές σκηνές κατανδίωξης), συχνή ἐναλλαγὴ ντεκόρ καί βεδαίως «ἐπαγγελματική ἱκανότητα» στό γύρισμα.

Τά δημοφιλέστερα εἶδη τῆς μαζικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ κωμωδία καί τό μελό. Σύντομη ἀναφορά θά γίνει ἐπίσης στή φουστάνελα καί τό μιούζικαλ.

α) Ἡ κωμωδία

Κλειδί ἀνάγνωσης τῆς κωμωδίας εἶναι ἡ σχέση της μέ τό θέατρο τῆς ἐποχῆς της. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς καλύτερες κωμωδίες τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου προήλθαν ἀπό τίς θεατρικές ἐπιτυχίες τῆς ἐποχῆς τους. Στή δεκαεπταετία πού ἐξετάζουμε, συγγραφεῖς ὅπως οἱ Ἀλέκος Σακελλάριος – Χρῆστος Γιαννακόπουλος, Ἀσημάκης Γαλαμάς – Κώστας Πρετεντέρης, Νίκος Ταφόρος – Πολύβιος Βασιλειάδης δημιούργησαν ἕνα ζωντανό θέατρο μέ θέματα ἀπό τήν ἀμεση ἐπικαιρότητα τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ εὐφυῆς δραματολογική ἐξέλιξη καί τό πηγαῖο χιούμορ μέ τό ὁποῖο σατίριζαν ὅλες τίς μεγάλες καί μικρές μανίες ἀλλά καί τά οἰκεία κακά τῶν συμπολιτῶν τους, ἀνέδειξαν τίς κωμωδίες αὐτές σέ ἕνα ἀπό τά δημοφιλέστερα θεάματα τῆς ἐποχῆς τους.

Ἡ κινηματογραφική μεταφορά τῶν κωμωδιῶν εἶναι προέκταση τῆς θεατρικῆς διαδικασίας. Τό σενάριο τῆς θεατρικῆς κωμωδίας εἶναι συνήθως αὐτοῦσιο τό θεατρικό κείμενο χωρίς καμία διασκευή σέ κινηματογραφική γλώσσα. Σκηνοθέτες εἶναι συχνά οἱ ἴδιοι οἱ θεατρικοί συγγραφεῖς (Σακελλάριος, Ταφόρος). Τήν ἴδια θεατρική δομὴ ἔχουν καί τά «σενάρια» τῶν κωμωδιῶν πού γράφονται γιά τόν κινηματογράφο χωρίς νά ἔχουν προϋπάρξει θεατρικά ἔργα.

17. Σωτήρης Δημητρίου, «Γιά τόν ἑλληνικό κινηματογράφο», *Φίλμ*, ν. 3/φθινόπωρο '74, σ. 357.

12. Χ. Σωτηροπούλου, ὅ.π., σ. 96.

13. Gerald Mast, *A short history of the movies*, Oxford University Press, UK 1985, σ. 220.

14. David Neale, *Genre*, BFI 1987, σ. 52.

15. Gerald Mast, ὅ.π., σ. 380.

16. Αὐτή εἶναι ἡ περιγραφή «θεωρία τοῦ δημιουργοῦ» (theorie d' auteur) πού δημιούργησαν οἱ νεαροί κριτικοὶ τῶν *Cahiers du Cinema*, Γκοντάρ, Τρυφώ, Σαμπρόλ, Ριβέτ, ἡ ὁποία ἄλλαξε τήν μέχρι τότε (δεκαετία τοῦ '50) παγκόσμια ὀπτική γιά τόν ἀμερικανικό κινηματογράφο, ἀποδεικνύοντας ὅτι πολλοὶ ἀπό τούς «ἐμπορικούς» σκηνοθέτες ἦταν οὐσιαστικά δημιουργοί.

Τά σχήματα από τά όποία εμπνέεται μεγάλος αριθμός κωμωδιών τής μαζικής παραγωγής του έλληνικού κινηματογράφου είναι τό μολιερικό σύμπαν και τό μπουλνάρ¹⁸. Θέμα των περισσότερων κωμωδιών είναι ή δυσαρμονία του ήρωα με τό περιβάλλον: επειδή είναι έπαρχιώτης, όπισθοδρομικός ή βλάκας¹⁹, ή αν είναι γυναίκα επειδή δέν είναι νέα, όμορφη και δέν έχει άποκατασταθεί. "Όταν ή σύγκρουση πού προκύπτει άπ' αυτή τήν κατάσταση κορυφώνεται, ή λύση δίνεται με τή μεσολάβηση του άπό μηχανής θεού και τόν θρίαμβο τής μικροαστικής ήθικης: «Πρόκειται γιά μία συμφιλίωση, μιάν άρση τής αντίθεσης πού γίνεται μ' έναν τρόπο πού άξιζει νά τόν δούμε άπό πίο κοντά: τό προξενικό πού πετυχαίνει, ή δουλειά πού σώζεται, τά παιδιά πού συμμορφώνονται... μά πάνω άπ' όλα: ή κοινωνική γαλήνη πού διαφυλάσσεται, ενώ οι νέες ιδέες και συμπεριφορές τελικά έγκλιματίζονται»²⁰.

β) Τό μελόδραμα

Είναι γνωστό ότι τό «μελόδραμα ως φιλικό γένος ύποτάσσει ούσιαστικά τά πάντα στή συγκινησιακή σύγκρουση»²¹. Χρησιμοποιώντας ως μέσα «τήν καθυστέρηση και τίς προσεκτικά ρυθμισμένες συμπώσεις πού δημιουργούν έκπληξη», τό γένος «καταφέρει νά μεγιστοποιήσει τήν έντονη έπιθυμία μας νά πληροφορηθούμε τί θά συμβεί στή συνέχεια και ειδικότερα πώς ό κάθε χαρακτήρας θά αντιδράσει σ' ό,τι έχει συμβεί»²².

Στήν έλληνική παραγωγή, ή μεγάλη μάζα των δραμάτων του είδους έχει τήν έξής μορφή: ένας άθώος (ή μιά άθώα) βρίσκονται στό επίκεντρο μιάς μεγάλης δυστυχίας ή μιά φοβερής ίντριγκας (κλοπές σκηνοθετούνται, άτυχήματα συμβαίνουν, άνθρωποι εξαφανίζονται με τρόπο έξωφρενικό), άπό τήν όποία θά διαφύγει άποτελεσματικά μέ μόνα έφόδια τή θέληση του χαρακτήρα του, τήν αγωνιστικότητα, τό θάρρος και τήν έντιμότητά του. Στίς ταινίες αυτές οτιδήποτε συμβαίνει άποδίδεται στό πρόχειρο στήσιμο των πλέον «δακρύδρεχτων» καταστάσεων, όπου ή προσωρινή επιβράδευση τής άδικίας θ' αναταραχίσει ήρωικά στό τέλος. (Χαρακτηριστικά παραδείγματα: «Κάθε καϊμός και δάκρυ» του Ό. Κωστελέτου, «Η καρδιά ενός άλήτη» του Α. Τεγόπουλου, «Οί καταφρονεμένοι» του Ν. Βαρδέρη, «Μία γυναίκα, μία άγάπη, μία ζωή» του Ό. Κωστελέτου).

Ό γενικότερος καμβάς των περισσότερων έλληνικών μελοδραμάτων είναι ή αντίθεση φτωχών και πλουσίων και ή τιμή τής κόρης. Κατά κανόνα οι φτωχοί είναι κραυγαλέα καλοί ενώ οι πλούσιοι κραυγαλέα κακοί. Τά σεναριακά μοτίβα είναι ό άθώος ή ή άθώα πού άπό μιά διαβολική σειρά συμπώσεων βρίσκονται άδικα κατηγορούμενος γιά κάτι πού δέν έκανε, ή φτωχή, συνήθως όρφανή, πού δημιουργεί σχέση με τόν καλό νεαρό πλούσιο. («Γιατί γεννήθηκα φτωχή» του Κ. Στράντζαλη, «Ό Γολγοθάς μιάς άθώας» του Κ. Στράντζαλη, «Τά δάκρυά μου είναι καυτά» του Κ. Πίτσιου, «Δέν θά ξεχάσω ποτέ τή μορφή σου» του Κ. Στράντζαλη κ.τ.λ.) και τό αντίθετο: ό φτωχός έργαζόμενος με τήν καλή πλούσια («Καινούργια μέρα χάριξε» του Κ. Στράντζαλη, «Κάποτε κλαίνε και οι δυνατοί» του Α. Τεγόπουλου, «Ό κατατρεμένος» του Α. Τεγόπουλου κ.τ.λ.). Τό πλούσιο περιβάλλον του πρωταγωνιστή (ή τής πρωταγωνιστριας αντίστοιχα) αντιτίθεται στή σχέση δημιουργώντας άπερίγραπτες συνωμοσίες, διαβολές και συγκρούσεις, μέχρι τήν τελική άποκατάσταση τής άλήθειας και τό παρεπόμενο «χάπυ έντ».

Τό «λεκτικό ιδίωμα» των ταινιών αυτών είναι έξισου κραυγαλέο με τίς έξωφρενικές ίντριγκες: οι φοβεροί μονόλογοι των φτωχών, τίμων, άμόλυντων πού αντιπαρατίθενται στους πλούσιους είναι γεμάτοι άπό έναν καταιγισμό λέξεων όπως άνθρωπα, τιμή, περιφάνεια, άξιοπρέπεια.

Υπάρχουν, βέβαια, και τά μελό με τήν «πόρνη με τή χρυσή καρδιά». («Άγγελος τής άμαρτίας» του Α. Κατσιμητούλια, «Ήθεες άργά» τής Μ. Πλυτά κ.τ.λ.) και κυρίως ή μεγάλη κατηγορία όπου πρωταγωνιστεί ή άθώα παραστρατημένη παρθένα πού οι περιστάσεις ώθοούν συχνά στήν άπόκτηση έξώγαμου παιδιού («Ό γρυσούζης» του Γ. Τζαβέλλα, «Τό όργανάκι» του Φρύξου Ήλιάδου κ.τ.λ.) ή τήν κατάληξη σε όλο άνοχης («Νιχνάγια μιάς ζωής» τής Μ. Πλυτά, «Άγνη ή άτιμασμένη» του ΙΚ. Στράντζαλη). Τό είδος αυτό τής ήρωίδας άφού διανύσει έ να έναν άπερίγραπτο Γολγοθά (οί δοκιμασίες τής μοιάζουν να εί να έναι είδος τιμωρίας γιά τό γεγονός ότι παρασύρθηκε στήν άμαρτία) οδηγείται στήν τελική κάθαρση και τήν ευτυχία.

Η άποτελεσματικότητα των μελοδραματικών στοιχείων έντείνεται συχνά άπό τή χρήση «μικρομέγαλων» παιδιών. («Είμαι μιά δυστυχημένη» του Α. Τεγόπουλου, «Ό λουστράκος» και «Ό έμποράκος» τής Μ. Πλυτά κ.τ.λ.). Υπάρχει ακόμη μιά κατηγορία «ένδοικογενειακών» δραμάτων, όπου τό «ταξικό» στοιχείο περνάει σε δεύτερο επίπεδο. Μητριές πού βασανίζουν τό παιδί του συζύγου, κακός άδερφός (ή κακή άδερφή) πού άπομυζούν και καταστρέφουν τή ζωή του καλού (καλής). («Ένα κορίτσι άλλιώτικο» του Κ. Βαρδέρη, «Θά ζήσω γιά σένα» του Γ. Παπακώστα, «Η καρδιά ενός άλήτη» του Α. Τεγόπουλου κ.τ.λ.).

Θά πρέπει ακόμη νά σημειωθεί ότι ή χρήση τής μουσικής και ή βασική κινηματογραφική σύνταξη στό μεγαλύτερο μέρος των ταινιών στίς όποιες πρωταγωνιστεί ό Νίκος Ξανθόπουλος τίς κατατάσσει ούσιαστικά στήν κατηγορία των λαϊκών μιούζικαλ.

γ) Τό μιούζικαλ

Τό μιούζικαλ τιτλοφορείται συνήθως «μουσική κωμωδία» και αναδείχθηκε στό πιο έμπορικό είδος στή δεκαετία του '60. Άρχικά έμφανίζεται μάλλον ως σύνθεση μιάς έλληνικής παραλλαγής του άμερικανικού μοντέλου μιούζικαλ²³ και τής κωμωδίας, όπως διαμορφώθηκε στό πλαίσιο τής έλληνικής μαζικής παραγωγής. Στήν εξέλιξη του γένους τό πρώτο στοιχείο τείνει νά ύποσκελίσει τό δεύτερο, όποτε τό μιούζικαλ μοιάζει νά γίνεται τό είδος πού έρχεται νά θέσει τέλος στή βασίλεια του πρώτου συντελεστή του μέχρι τότε έλληνικού κινηματογράφου, του ήθοποιού: «Τά μιούζικαλ του Δαλιανίδη σπάνε τήν κυριαρχία του ήθοποιού, χωρίς νά αποτελούν σκηνοθετικά επιτεύγματα. Στόν αυτοσχεδιασμό, στό βασίλειο του λόγου, αντιπαρατίθεται τό χορευτικό νούμερο κι ό ήθοποιός αναγκάζεται νά γίνει έκτελεστής. (...) Οί μεγάλοι ήθοποιοί, ό Αύλωνίτης, ή Βασιλειάδου, ό Σταυρίδης, παραχωρούν τή θέση τους σε όνόματα πού άπλά χορεύουν ευπρεπώς»²⁴. Σημαντική έξαι-

18. Άρης Παπαγιαννής, «Η θέση του Βέγγου στήν έλληνική κωμωδία», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 13/Μάρτιος-Άπρίλιος-Μάιος 1971, σ. 8.

19. Ό.π., σ. 8.

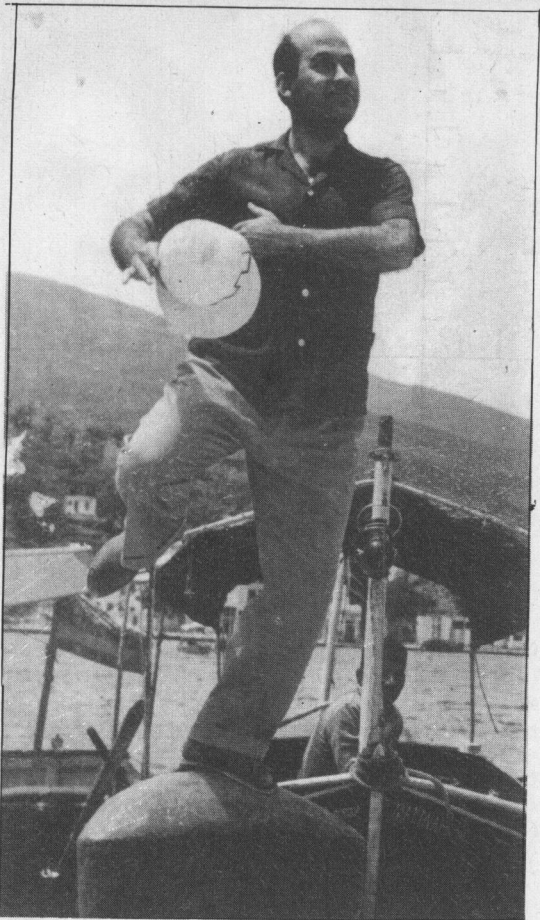
20. Μανόλης Κούκος, «Έλληνική Φαρσοκωμωδία», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, Ιαν.-Ιούνιος '82, σ. 8.

21. David Bordwell, *Narration in the Fiction Film*, ed. Routledge 1990, σ. 70.

22. Ό.π., σ. 70.

23. Rick Altman, *The American Film Musical*, Indiana University Press, 1987, σ. 110 έπ.

24. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθολασίες» *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 31/Ιαν.-Ιούν. 1982, σ. 16.

ρηση της προηγούμενης ή Ρένα Βλαχοπούλου που παραμένει πρωταγωνίστρια και των μουζικαλ λόγω της ικανότητάς της να τραγουδάει και να χορεύει.

δ) Η φουστανέλα

Τό γένος αυτό, που μεταφέρει στον κινηματογράφο τὰ ἀγροτικά μελοδράματα «Γκόλφω», «'Αστέρω», «'Ο ἀγαπητικός τῆς βοσκοπούλας» κ.λπ., γνωρίζει μεγάλη ἀνθιση στὴ δεκαετία τοῦ '50²⁵. Ἀποδέκτης τῶν ταινιῶν του εἶναι προφανῶς τὸ ἀγροτικό κοινό, πού ἡ ἐσωτερικὴ μετανάστευση ὤθησε πρὸς τὶς συνοικίες τῶν μεγάλων πόλεων.

Τὸ κοινὸ αὐτὸ, ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ἐπιζητᾷ μιὰ ἔστω πρόσκαιρη μεταφορὰ στὸ οἰκεῖο περιβάλλον. Ἔτσι τὰ χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ γένους, πού εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου ὅπου ὑπάρχει ἐντυπωσιακὴ ἀναφορὰ στὸ ἐλληνικὸ τοπίο, γίνονται ἰδιαίτερα δημοφιλῆ. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ πλάνα ὅμως τὸ εἶδος χαρακτηρίζει ἡ συνήθως πρόχειρη προσφυγὴ στὸ ἐμφανῶς τεχνητὸ φολκλορικό στοιχείο (ἀγροτικὴ διάλεκτος, ἐσωτερικὰ ντεκόρ ἀγροτικῶν σπιτιῶν, τοπικὲς ἐνδυμασίες).

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γένη ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τὶς ταινίες κοινωνικῆς καταγγελίας καὶ τὶς «πατριωτικὲς». Καὶ τὰ δύο γένη εἶναι προϊόντα τῆς δικτατορίας καὶ τοῦ κλίματος πού τὴ δημιούργησε. Οἱ ταινίες κοινωνικῆς καταγγελίας, πού σκηνοθετεῖ συνήθως ὁ Νίκος Φώσκολος, χρησιμοποιοῦν ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ «φίλμ νουάρ» (μυστήριο, νυχτερινὲς σκηνές καταδίωξης) ἀλλὰ κύριος στόχος τους εἶναι ἡ διαφθορὰ τῶν κοινοβουλευτικῶν καθεστώτων πού ἐπιτρέπουν στὴν τάξη τῶν ἰσχυρῶν κάθε μορφῆς ἀσυδοσία καὶ κατάχρηση ἐξουσίας. Ὅμως, μέσα ἀπὸ μιὰ κρίση συνείδησης, ὁ κατὰ βάση καλὸς

καὶ θαρραλέος πρωταγωνιστὴς (ἥρωας-τύπος ὁ Νίκος Κούρκουλος) θ' ἀνακαλύψει τὴν ἀλήθεια καὶ θά ἐπιφέρει, ὅποιο ἂν εἶναι τὸ τίμημα, τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης, τιμωρώντας τοὺς ὑψηλοὺς ἐνόχους καὶ ἀποδίδοντας δικαιοσύνη. Χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ γένους οἱ ταινίες «Κοινωνία ὦρα μηδέν» (1966) καὶ «'Ορατότης μηδέν» (1970), ὅπου ὁ ἥρωας ἀποκαλύπτει ὅτι πολύνεκρα δυστυχήματα σκηνοθετήθηκαν γιὰ ἀπλὴ κερδοσκοπία. Οἱ πατριωτικὲς ταινίες («Γενναῖοι τοῦ βορῶ» – 1970, «'Ο τελευταῖος τῶν κομιτατζήδων», – 1970) ἀναφέρονται στὸν ἀπὸ βορῶ κίνδυνο σὲ μιὰ ἐπιπλέον προσπάθεια νομιμοποίησης τοῦ ἀπριλιανοῦ πραξικοπήματος.

II. Μικροαστικὴ ἰδεολογία

Τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τοῦ παλιοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου κατασκευάζεται ἀπὸ μικροαστοὺς καὶ ἀπευθύνεται σ' ἓνα εὐρὺ κοινὸ μικροαστικῶν καὶ λαϊκῶν στρωμάτων, ἀποφεύγοντας συστηματικὰ ὁποιαδήποτε ταξικὴ ἢ γενικότερα πολιτικὴ ἀναφορὰ καὶ ἀγνοώντας ἐπιμελῶς τὸ πρόσφατο ταραγμένο παρελθόν. Ἀντανακλώντας τὴν ἀνασφάλεια τῶν καιρῶν, κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ πάση θυσία «βολέματος» ἐνῶ παράλληλα ἐπιδίδεται σὲ μιὰ μεγαλοστομία περὶ «ἠθικοῦ καὶ τίμιου». Ἡ θεὰ τύχη (πού θὰ ἐμφανισθεῖ τὴν κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ λύσει ὡς διὰ μαγείας ὅλα τὰ ἀνακίφωνα προβλήματα) καὶ ἡ «ἀτομικὴ περίπτωση»²⁶ ἀποτελοῦν τὰ εἰδικότερα χαρακτηριστικὰ του.

Πολιτικὰ συντηρητικὲς, οἱ ταινίες αὐτὲς ἀποτυπώνουν ἐντούτοις καὶ λόγω τῆς φύσης τοῦ μέσου μιὰ σειρά ἀπὸ πληροφορίες γιὰ τὴ μετεμφυλιακὴ Ἑλλάδα, πού εἶναι δύσκολο νὰ βρεθοῦν σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο τομέα τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς. Γιὰ παράδειγμα, κάποιες ἀπὸ τὶς κωμωδίες τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ὅπως τὸ «'Υπάρχει καὶ φιλότιμο» τοῦ Ἀλέκου Σακελλάριου (1965), ἡ «Κόμισσα τῆς Φάμπρικας» τοῦ Ντὶμυ Δαδῆρα (1969), ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο θεατρικὸ ἔργο τῶν Γιαλαμᾶ-Πρέτεντερη, ἡ «Τζένη-Τζένη» τοῦ Ντίνου Δημόπουλου (1966, σὲ σενάριο ἐπίσης τῶν Γιαλαμᾶ-Πρέτεντερη), δίνουν εὐθέως ἢ «παρεμπιπτόντως» τέτοια στοιχεῖα γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς τους πού θὰ τὰ ζήλευαν καὶ οἱ καθαρὰ «πολιτικὲς ταινίες». Φυσικὰ τὸ πολιτικὸ στοιχείο παραμένει πάντοτε ὑπὸ ἔλεγχο καθὼς στὴν ἐξέλιξη τῆς ταινίας ἔχουμε πάντα ἓνα πέρασμα ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικὸ, ἀπὸ τὸ δημόσιο στὸ ἰδιωτικὸ, ἀπὸ τὸ πολιτικὸ στὸ ἐρωτικὸ.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς οικονομικῆς κρίσης τῆς πρώιμης μετεμφυλιακῆς περιόδου («Σάντα Τσικίτα» τοῦ Ἀλέκου Σακελλάριου, ἀπὸ τὸ θεατρικὸ ἔργο τῶν Σακελλάριου-Γιαννακόπουλου, 1953, «'Ο Φανούρης καὶ τὸ σόι του» τοῦ Δ. Ἰωαννόπουλου, ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο θεατρικὸ ἔργο τῶν Σακελλάριου-Γιαννακόπουλου, 1957)· γλαφυρὴ καὶ διαχρονικὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ διαγραφὴ τῶν θεμελιωδῶν ἀξιών τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας («Δεσποινὶς ἐτῶν 39» τοῦ Ἀλέκου Σακελλάριου, ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο θεατρικὸ ἔργο τῶν Σακελλάριου-Γιαννακόπουλου, 1954, «'Ο Φανούρης καὶ τὸ σόι του», 1957, «Οἱ γαμπροὶ τῆς Εὐτυχίας» τοῦ Σ. Καψάσκη, σε σενάριο Τσιφόρου-Βασιλειάδη, 1962, «Οἱ μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης» τοῦ Χ. Κυριακόπουλου, σε σενάριο Γ. Λαζαρίδη, 1968).

Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ ὁ παλιὸς ἐλληνικὸς κινηματογράφος εἶναι ἓνας κινηματογράφος λαϊκὸς γιὰτὶ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἰδεολογικοῦ μανδύα τὸν ὁποῖο περιβάλλονται, ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ γένη του ἀναφορὲς στὰ ζωντανὰ προβλήματα τοῦ τόπου²⁷. Μὲ τὴν ἴδια ἰδεολογικὴ παρέκκλιση εἶναι ἐπίσης ἓνας κινηματογράφος ἐλληνικὸς, γιὰτὶ οἱ θεατὲς ἀναγνωρίζουν στὶς ταινίες του τὴ χώρα τους, τοὺς συμπολίτες τους, τὶς καταστάσεις καὶ τὰ προβλήματα πού τοὺς εἶναι οἰκεῖα²⁸. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς «ἐλληνικότητας» καὶ τῆς «λαϊκότητας» μοποῦν νὰ ἐξηγήσουν, πρὶν ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο, τὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ τεράστιου καὶ ἐνθουσιώδους κοινοῦ πού μόνο ἡ τηλεόραση (προσφορὴν ἀνάλογο θέαμα χωρὶς καμιά μετακίνηση καὶ οικονομικὴ ἐπιβάρυνση) μπόρεσε νὰ τραβήξει ἀπὸ τὶς αἰθουσες.

25. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1955 γυρίστηκαν καὶ προῖχθησαν τρεῖς «'Αγαπητικοὶ τῆς Βοσκοπούλας»! Σ. Βαλοῦκος, ὁ.π., σ. 320.

Μιά ταινία
του
**ΝΙΚΟΥ
ΑΒΡΑΜΕΑ**

ΟΧΙ ΠΙΑ ΑΠΟΥΡΠΑΝΤΙΚΑ ... αρκετά μάς σκόπισαν τόν έρωτα με δαύτα!
ΕΧΕΤΕ "Α Π Λ Υ Τ Α;" ρουσκεμένα ή έρρεμνα;
ΘΑ ΤΑ ΒΓΑΛΗ - ΣΙΓΟΥΡΑ - ΣΤΗ ΦΟΡΑ ΤΟ "ΡΑΝΤΑΡ", ΤΗΣ "ΙΤΟΝΙΑΣ", Η ΕΛΣΙΑ ΜΑΓΟΥΕΛ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ
ΤΟ "ΜΑΤΙ", ΚΑΙ "Τ' ΑΥΤΙ", ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΜΠΕΤΤΥ ΑΛΕΚΑ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΟΠΗ
ΜΟΣΧΟΝΑ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΠΛΑΤΗΣ ΛΑΖΟΥ
ΣΤΗΝ ΤΑΙΝΙΑ

Ός τώρα είδατε μόνο
ΧΟΝΔΡΟΚΟΜΜΕΝΕΣ ΦΑΡΣΕΣ
ΑΥΤΗ ΕΙΝΑΙ Η ΚΩΜΩΔΙΑ
ΠΟΥ ΧΡΟΝΙΑ ΠΕΡΙΜΕΝΑΤΕ

ΠΕΡΙΠΤΕΡΟΥ

Πρωταγωνιστούν:
ΓΙΑΝΝΗΣ ΦΕΡΜΗΣ · ΜΑΚΗΣ ΔΕΜΙΡΗΣ · Β. ΜΑΛΟΥΧΟΣ
Ν. ΓΑΡΟΦΑΛΟΥ και η **ΜΑΙΡΗ ΜΕΤΑΞΑ**
ΚΑΤ. ΜΙΛΗΔΑΚΗ · ΑΘΗΝΑ ΜΕΡΤΙΡΗ · ΣΤΕΛΛΑ ΝΕΡΗ · ΜΙΧ. ΜΙΚΗΛΑΟΣ

Τραγουδούν:
ΜΑΙΡΗ ΛΙΝΤΑ
ΚΙΑ ΜΠΟΣΟΥ · Μ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

Χορεύουν: ΜΗΝΑΣ ΓΙΩΤΗΣ - ΕΛΣΑ ΡΙΖΟΥ και τό μπαλέτο τους
Εκπνοθεσία: ΝΙΚΟΣ ΑΒΡΑΜΕΑΣ Οργανότ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΒΑΓΙΑΣ

III. "Αγνοια κινηματογραφικής γλώσσας — Θεατρική μορφή

Ο παλιός ελληνικός κινηματογράφος χαρακτηρίζεται από την καθυστέρηση στην τεχνική εξέλιξη και την παντελή άγνοια της κινηματογραφικής γλώσσας που δίνει στις ταινίες μια καθαρά θεατρική μορφή. Στη δεκαετία του '50, όταν η αισθητική της κινηματογραφικής φωτογραφίας έχει νά επιδείξει σημαντικά επιτεύγματα διεθνώς, στην Ελλάδα τό πρόβλημα του «νά βλέπονται και ν' ακούγονται» οι ταινίες δέν έχει ακόμα βρει ικανοποιητική λύση. Μοναδική εξαίρεση ό Φίνος, οι ταινίες του όποιου κατάφεραν νά φτάσουν στό αντίθετο άκρο: σ' αυτές όλα «λάμπουν» (είναι εξίσου έντονα και μετωπικά φωτισμένα) και όλα ακούγονται στην ίδια ένταση³⁰, άποκτώντας τελικά την ίδια δραματουργική βαρύτητα.

Μέ δεδομένη, λοιπόν, την άγνοια της κινηματογραφικής γλώσσας, στόν ελληνικό κινηματογράφο δημιουργείται μία σπάνια τεχνική λήψης άπόλυτα θεατρική: «Η κάμερα τοποθετείται σέ γωνία από την όποία έχουμε γενική άποψη του μισού ντεκόρ. Τά πρόσωπα στήνονται "κατά μέτωπο" πρός την κάμερα σέ τρόπο που τό ένα νά μή "μασκάρει" τό άλλο... Έξαιτίας του περιορισμένου χώρου τό βασικό έκφραστικό στοιχείο του δράματος είναι ό λόγος ενώ καταργείται σχεδόν τελείως ή κίνηση. Ο φακός στην κάμερα είναι 40 - 50 (νορμάλ) ώστε νά μās δίνει μία αίσθηση στό μέτρο του πραγματικού»³¹. Τό κάθε πλάνο θά διατηρηθεί άκίνητο μέχρι νά τελειώσει μία βασική ένότητα διαλόγου όποτε τά πρόσωπα στήνονται μέσα σ' αυτό σέ άρκετά κοντινή πρός τόν θεατή θέση (συνήθως καθραρισμένα μέχρι τή μέση ή τά γόνατα), ώστε οι αντιδράσεις και έκφράσεις τους νά φαίνονται καλά. Άλλωστε, στό μεγαλύτερο μέρος των διαλογικών σκηνών του παλιού ελληνικού κινηματογράφου οι άνθρωποι δέν συζητούν ό ένας άπέναντι στόν άλλο αλλά ό ένας πλάι σχεδόν στόν άλλο και μέ

τό πρόσωπο στραμμένο κυρίως πρός τό φακό και όχι πρός τή μεριά του συνομιλητή τους. Η εφαρμογή της τεχνικής λήψης ίσχύει για όλα τά γένη.

Ανάλογη διαδικασία κινηματογράφησης χρησιμοποιείται και για την άπαραίτητη ψυχαγωγική σκηνή των ελληνικών ταινιών: τήν έξοδο στό μπουζούκια, που είναι άπαραίτητο «στολίδι» όλων των ελληνικών ταινιών της μαζικής παραγωγής. (Βλέποντας κανείς τίς ταινίες αυτές έχει την έντύπωση ότι κανένα άλλο τρόπο διασκέδασης δέν γνώριζαν οι Έλληνες στίς δεκαετίες '50 και '60). Ο λαϊκός τραγουδιστής μπορεί άλλωστε νά πει δύο-τρία άπανατά τραγουδάκια, άν ό χρόνος τό επιτρέπει, χωρίς καμιά έναλλαγή πλάνου ή ιδιαίτερη δραματουργική άνάγκη.

Τά έξωτερικά γυρίσματα ουσιαστικά καταργούνται. Η ύπαρξή τους περιορίζεται στόν άπολύτως άναγκαίο αριθμό και τή μικρότερη διάρκεια για τό πέρασμα από μία σκηνή σέ άλλη. Άλλωστε ό χώρος δέν έχει καμιά δραματουργική λειτουργικότητα στίς ταινίες της μαζικής παραγωγής. «Ο χώρος που περιβάλλει τούς ήρωες άποτελεί άψυχο ντεκόρ. Σέ καμιά περι-

26. Σ. Δημητρίου, ό.π., σ. 356.

27. Μανόλης Κούκιος, «Παλιά και νέα φρούτα», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 17-18/Ίαν.-Μάιος 1978, σ. 79.

28. Μανόλης Κούκιος, «Η ελληνικότητα, ένα ιδεολογικό και αισθητικό πρόβλημα του ελληνικού κινηματογράφου», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 5/Μάρτιος-Απρίλιος 1975, σ. 24.

29. Χ. Σωτηροπούλου, ό.π., σ. 173.

30. «Στό ντεκουπάζ και τό μοντάζ κάθε πλάνο δικαιολογούσε τήν ύπαρξή του μόνο όταν έδειχνε αυτόν που μιλάει. Η σιωπή ή ή παύση θεωρούνταν περιττές ή καλλιτεχνία». Πάνος Γλυκοφρύδης, «Ο θάνατος του κινηματογραφιστή», *Χρονικό 77*, καλλιτεχνική έκδοση της γκαλερί ΩΡΑ, σ. 204.

31. Τάκης Παπαγιαννίδης, «Τά σπάνια του ελληνικού κινηματογράφου», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, 4/Δεκ. 1969, σ. 11.

πωση δέν "ζωντανεύει" από τά χαρακτηριστικά στοιχεία πού τόν αποτελοῦν. Ξαφνικά οἱ ἥρωες μπορεῖ νά πίνουν καφέ στό Σύνταγμα καί μετά νά βρίσκονται στήν ἀγορά τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς κι ὅμως ὁ "ἄλλος κόσμος" πού τούς περιβάλλει εἶναι τό ἴδιο ἀσαφές καί ἐξομοιωμένος καί στίς δύο περιπτώσεις»³². Γιατί αὐτό πού ἐνδιαφέρει τούς κατασκευαστές τῶν ταινιῶν δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση τό περιβάλλον· ἀλλά οἱ πρωταγωνιστές, ἀποκομμένοι ἀπό τόν φυσικό τους χώρο καί καθαραισμένοι σέ κοντινά πλάνα ὥστε τό κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος νά μετατίθεται ἀπό τό γενικό στό εἰδικό, ἀπό τό κοινωνικό περιβάλλον στήν ἀτομική περίπτωση.

Οὐσιαστικά οἱ ταινίες τῆς μαζικῆς περιόδου εἶναι ταινίες «δοματίου» μέ «ἐσωτερική δράση» πού ἐκτυλίσσεται — ὅπως συμβαίνει μέ κάθε μαζική παραγωγή — μέσα σέ νεκρό κατακευασμένα σέ στούντιο, γιατί τό «γύρισμα στό πλατώ παρέχει ἄνεση γιά συνεχή δουλειά χωρίς περιττές καθυστερήσεις»³³. Ἀλλά τά νεκρό τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου εἶναι ἐπίσης μοναδικά στό εἶδος τους: στόν τακτικό θεατή δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις ὅτι ὁ τεράστιος ἀριθμός τῶν ἐλληνικῶν ταινιῶν διαδραματίζεται οὐσιαστικά σέ δύο νεκρό: ἕνα «πλούσιο» (πού παρουσιάζεται σάν ἐνιαῖος τεράστιος χώρος «νεοπλουτίστου» ἐντυπωσιασμοῦ) καί ἕνα «φτωχό» (πού διακρίνεται ἀπό μιά πραγματικά «στερεότυπη λιτότητα»). Καί τά δύο αὐτά νεκρό πολύ λίγη σχέση ἔχουν μέ τήν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς ὡς διαρροῦθημι χώρου καί διακόσμηση.

Παρ' ὅλη ὅμως τῆ θεατρική μορφή καί τήν ἄγνοια τῆς κινηματογραφικῆς γλώσσας πού ἀναδεικνύουν τά ἔργα τους, οἱ καλύτεροι ἀπό τούς σκηνοθέτες τῆς μαζικῆς παραγωγῆς κατάφεραν νά φτιάξουν ταινίες ἰσορροπημένες, μέ ἔξυπνα εὐρήματα, συχνά μέ κάποια ποίηση, σωστό συνδυασμό χιούμορ καί συγκίνησης, πού βασιζόμενες σέ πολύ καλές ἐρμηνεῖες νά ἀποτελοῦν ἕνα θέαμα διαχρονικό. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν γιά παράδειγμα οἱ περισσότερες ἀπό τίς ταινίες τοῦ Γ. Τζαβέλλα (ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τό «Σωφεράκι», 1953, τήν «Κάλπη κη λίρα», 1955, «Ἡ δέ γυνή νά φοβῆται τόν ἄνδρα», 1965), τοῦ Ἀλέκου Σακελλάριου («Λατέρνα, φτώχεια καί φιλότιμο», 1955, «Μακρυκωσταῖοι καί Κοντογώργηδες», 1959, «Καλῶς ἦρθε τό δολάριο», 1967), τοῦ Γ. Γρηγορίου («Διωγμός», 1964, «Νο Μίστερ Τζόνσον», 1965)· τό ἴδιο ἰσχύει γιά τίς ταινίες πού βασίστηκαν σέ σενάρια τῶν Γιαλαμά-Προετηνέτη («Τζένη-Τζένη» τοῦ Ντίνου Δημόπουλου, 1966, Ἡ κόμισσα τῆς φάμπρικας τοῦ Ντίμη Δαδήρα, 1969). Ταυτόχρονα, πολλές ἀπό τίς ταινίες αὐτές, γυρισμένες μέ λιτότητα καί σωστή οικονομία μέσων, διασώζουν καί τό ἀνθρώπινο πρόσωπο μιάς γραφικῆς κοινωνίας πού ἔχει πιά ἐξαφανιστεῖ (τό «Σωφεράκι», «Ὁ Φανούρης καί τό σοῦ του», «Ἡ κόμισσα τῆς φάμπρικας»).

Ἄλλωστε, ὅσο περισσότερο ἀπομακρύνονται ἀπό τῆ στατική θεατρική μορφή τους, ὅσο πῶ «κινηματογραφικές» γίνονται στό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καί τίς ἀρχές τοῦ '70 (υἱοθετώντας οὐσιαστικά τήν τεχνική τῆς διαφήμισης μέ τή συχνή χρήση τῶν ζοῦμ καί τῶν πρόχειρων «θεαματικῶν ἐντυπωσιασμών»), τόσο χειρότερες εἶναι γιατί χάνουν τήν αὐθεντικότητά καί τό πρωτόγονο γνήσιο χιούμορ τους. Γιά παράδειγμα ἡ πρόωμη παραγωγή τοῦ Σακελλάριου «Λατέρνα, φτώχεια καί φιλότιμο», «Ἡ θεία ἀπ' τό Σικάγο» (1957), εἶναι ἀσύγκριτα καλύτερη ἀπό τήν ὕστερη «Ἡ κόρη μου ἡ σοσιαλίστρια», 1966, «Ἡ κόμισσα τῆς Κέρκυρας», 1972. Ταυτόχρονα, οἱ ἀφθαστοὶ κωμικοὶ καρατερίστες, πού εἶχαν ἀποτελέσει τούς οὐσιαστικούς δημιουργούς τους, ἀρχίζουν ν' ἀποχωροῦν ἀπό τῆ σκηνή, ἀφήνοντας τό χώρο ἐλεύθερο γιά τούς πολύ λιγότερο προικισμένους ἐκπροσώπους τοῦ στόρ σύστημα.

Στό πλαίσιο αὐτό δέν εἶναι ἐκπληκτικό τό γεγονός ὅτι οἱ «δημιουργοί» τοῦ παλιοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου (δημιουργοί μέ τήν ἐννοια ὅτι δημιουργοῦν ταινίες ρῆξις μέ τήν παραδοσιακή γραφή τοῦ κινηματογράφου, ταινίες πού νά προκαλοῦν μιάν ιδιαίτερη αἰσθητική ἀπόλαυση πού δέν ἐφησυχάζει ἀλλά «κινητοποιεῖ» τῆ σκέψη τοῦ θεατή) προέρχονται ἀπό ἐξωκινηματογραφικούς χώρους:³⁴ ὁ Κούνδουρος ἀπό τῆ ζωγραφική, ὁ Κακογιάννης καί ὁ Δαμιανός ἀπό τό θέατρο ἢ ἔχαν μαθητεῦσει στό σχολεῖο τῆς ταινίας μικροῦ μήκους, ὅπως ὁ Κανελλόπουλος (καί ὅλοι σχεδόν οἱ σκηνοθέτες τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κινηματογράφου). Ἐπίσης δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι οἱ ταινίες τους δέν γίνονται στό πλαίσιο τῆς μαζικῆς παραγωγῆς τοῦ παλιοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου ἀλλά στό περιθώ-

ριο τῆς, καθώς τό μεγαλύτερο μέρος τῆς χρηματοδότησης προέρχεται ἀπό τούς ἴδιους ἢ ἀνθρώπους πού δέν λειτουργοῦν μέ τῆ στενή λογική τοῦ «ἐπαγγελματία» Ἑλληνα παραγωγού.

Ταινίες-σταθμοί στήν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου, ἢ «Στέλλα», (1955) καί τό «Κορίτσι μέ τά μαῦρα» (1956) τοῦ Κακογιάννη, ἢ «Μαγική πόλη», (1955) καί ὁ «Δράκος» (1956) τοῦ Κούνδουρου, ὁ «Οὐρανός», (1962) καί ἡ «Ἐκδρομή» (1966) τοῦ Κανελλόπουλου, τό «Μέχρι τό πλοῖο» (1966) καί ἡ «Εὐδοκία», (1971) τοῦ Δαμιανού, ἀνήκουν στίς ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις τῶν ταινιῶν τοῦ παλιοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου πού ὑποτάσσουν τόν ἦθοποιό, τῆ μηχανή λήψης καί τούς χώρους σ' ἕνα γενικότερο κινηματογραφικό ὄραμα πού ἀσχεῖ ἐντονή κριτική στόν μικροαστικό τρόπο ζωῆς καί ἀναλύει σέ βάθος τῆ δομή τοῦ κοινωνικοῦ περιγύρου.

IV. Κυριαρχία τοῦ ἦθοποιου

Τελευταῖο ἀλλά ὄχι ἔσχατο στοιχεῖο τῆς ἀνάλυσης τοῦ παλιοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου, ἡ παρουσία στίς ταινίες του τῶν βετεράνων ἦθοποιῶν τοῦ θεάτρου. Ὁ ρόλος τους εἶναι πραγματικά πρωταρχικός, καθώς ἡ ἄγνοια τῆς κινηματογραφικῆς γλώσσας καί ἡ θεατρική μορφή τοῦ τόν χαρακτηρίζει «μετατρέπει τούς ἦθοποιούς σέ αὐτοκράτορες τοῦ κινηματογραφικοῦ θεάματος, γιατί καταφέρνουν νά ὀργανώσουν ἀποκλειστικά τίς ταινίες γύρω ἀπό τό σῶμα τους, τήν παρουσίαν τους»³⁵. Κύριο στοιχεῖο τῆς δημοτικῆς τοῦ κωμικοῦ θεάματος εἶναι ὁ αὐτοσχεδιασμός πού κάνει τούς πρωταγωνιστές τῆς ἐλληνικῆς κωμωδίας νά στήνουν κυριολεκτικά μιά παράσταση στό περιθώριο τῆς ταινίας πού γυρίζουν, ἀγνοώντας τό σενάριο, τό ρόλο, τῆ διεύθυνση τοῦ σκηνοθέτη, συχνά ἀκόμα καί τήν παρουσία τῶν ἄλλων συναδέλφων τους³⁶. Αὐτός ὁ ἐκφραστικός πλοῦτος εἶναι ἄλλωστε τό στοιχεῖο πού καταφέρει νά ἀναιρέσει τήν ὑπερβολική στατικότητα τῆς κινηματογραφίσης: σέ ἀντίθεση μέ ὅ,τι συμβαίνει μέ τόν νέο ἐλληνικό κινηματογράφο, ἡ ἀκίνησις τῆς μηχανῆς λήψης, ὁ ἀργός χρόνος τῶν πλάνων καί ἡ ἐλλειψη ὀποιασδήποτε αἰσθητικῆς προδιαγραφῆς περνᾶνε ἀπαράτηρα, καθώς οἱ «δυναμικές διαφυγές» τοῦ βλέμματος τοῦ θεατή στό σῶμα τῶν ἦθοποιῶν εἶναι ἀνεξάντλητες.

Οἱ μόνοι σκηνοθέτες πού καταφέρνουν νά ὑποτάξουν τήν παρουσία καί ἐρμηνεία τῶν ἦθοποιῶν σ' ἕνα συνολικό κινηματογραφικό ὄραμα εἶναι οἱ δημιουργοί τοῦ παλιοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου: «...Οἱ πρῶτες "ἀνεξάρτητες" προσπάθειες, ὁ "Δράκος" καί οἱ ταινίες τοῦ Κακογιάννη, ὑπῆρξαν οἱ πρῶτες καί ταυτόχρονα οἱ τελευταῖες πετυχημένες ἀπόπειρες συνύπαρξης τῆς κυριαρχίας τοῦ ἦθοποιου καί τῆς ἐπίδρασης τοῦ σκηνοθέτη. Ὁ "Δράκος" ἀλλάζοντας τῆ χαρακτηριστική εἰκόνα ἐνός κωμικοῦ, σφράγισε μᾶλλον τό τέλος τῆς ἐποχῆς, μᾶς ψιθίρισε στό αὐτί: "Νά πῶς θά ἦταν οἱ ταινίες μέ σκηνοθέτη"»³⁷.

32. Ὁ.π., σ. 9

33. Ὁ.π., σ. 11.

34. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθοπλασίες», ὁ.π., σ. 16.

35. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθοπλασίες», ὁ.π., σ. 15.

36. Μανόλης Κούκιος, «Ἑλληνική Φαρσοκωμωδία», ὁ.π., σ. 9.

37. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθοπλασίες», ὁ.π., σ. 16.

Ὁ «Ἐλάσσων» Παλαμᾶς

τοῦ Διονύση Καγάλη

Θαυμασμός για τόν ποιητή Παλαμᾶ δέν ἀνήκει στά αὐτονόητα τῆς ἐποχῆς μας — ἐάν ὑποθέσουμε, πρὸς στιγμήν, ὅτι εἶναι ποτέ δυνατόν νά στηριχθεῖ κανεὶς στήν ἐννοια τῆς ἐποχῆς καί τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς¹, χωρίς προηγουμένως νά τήν ἔχει παραξάξει ἢ —ὅπως συνηθέστερα συμβαίνει— νά τήν ἔχει παραχαράξει. Ὄταν, στά 1824, ὁ Ἄγγλος κριτικός William Hazlitt συγκέντρωνε μιά σειρά ἀπό κριτικές προσωπογραφίες συγκαιρινῶν του ὑπὸ τόν γενικό τίτλο *Τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς*, ἡ ριζοσπαστική ἰδεολογία του καί ὁ φιλοσοφικός του ὀρίζοντας τοῦ ἐπέτρεπαν νά ὑποθέσει καί νά μεταχειριστεῖ ἀναλόγως τό μέτρο τῆς ἐποχῆς του, νά κατασκευάσει δηλαδή τήν κλίμακα μέ τήν ὁποία ὁ λόγος του θά ἔμπαινε σέ κάποιο λογαριασμό, γιά νά μετρήσει καί νά μετρηθεῖ. Ὁ καιρός του ἦταν μᾶλλον ὁ καιρός τοῦ ρομαντισμοῦ. Κι ὅταν πάλι, γιά νά ἐρθοῦμε πιό κοντά στόν δικό μας τόπο καί τή δική μας ἐποχή, ὁ Σεφέρης, ἐξόριστος μέ τήν ἐλληνική κυβέρνηση στό Κάιρο, νεκρολογεῖ τόν Παλαμᾶ, ἡ ἱστορική στιγμή πάλι, ὅπως κι ἂν τήν προσλάβουμε σήμερα, ἀποδίδει διαυγέστατα τό μέτρο καί τό λόγο αὐτῆς τῆς συνάντησης. «Τέτοια», γράφει ὁ Σεφέρης, «εἶναι ἡ ὥρα τοῦ Παλαμᾶ» (σ. 219): ὁ καιρός μᾶς κατορθωμένης ἐθνικῆς λογοτεχνίας. Γιατί «μέ τόν Παλαμᾶ μπαίνει πιά στόν κανονικό της δρόμο ἡ ἐλληνική λογοτεχνία» (σ. 224). Καί τέτοια, συμπληρώνουμε ἐμεῖς σήμερα, ἦταν ἡ ὥρα τοῦ Σεφέρη νά μιλήσει γιά τόν Παλαμᾶ, τότε, στά 1943, στό Κάιρο καί τήν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ ἀδήριτη βία τῆς στιγμῆς ὁμολογεῖται ἀπερίφραστα ἀπό τόν ἴδιο:

Σήμερα ζοῦμε σ' ἓνα στρατόπεδο. Μᾶς κατέχει ὁ πόλεμος. Ἐχομε ὅλοι σφιγμένα τά δόντια γιά νά ξολοθρέψουμε τό μεγάλο ἄδικο πού δέν πρέπει νά ξαναγίνει. Οὔτε κἀν τούς στοχασμούς μας δέν μποροῦμε καλά καλά νά τούς στοχαστοῦμε. Προσπάθησα μέ λίγα πρόχειρα λόγια νά σᾶς πῶ τήν κεντρική ἰδέα πού θά ἤθελα νά μελετήσω, νά ἐλέγξω καί ν' ἀναπτύξω, ἂν ἔγραφα γι' αὐτό τό πλατύ ἔργο πού κρίθηκε ὡς τά σήμερα τόσο λίγο, γιατί θρίσκει ἀκόμη τόσο κοντά κι ἀνάμεσό μας¹.

Ἡ ἀδήριτη βία ἀλλά καί ἡ ἀδήριτη σαφήνεια τοῦ καιροῦ ὑπαγορεύει κι ἐδῶ τό μέτρο καί συντονίζει, ὡς τό θάθος τῆς προοπτικῆς πού ἀνοιξε ἡ κρίσιμη ὥρα, τήν ἀπώ-

λεια μέ τή μεγαλύτερη διάρκεια, τόν ἔσχατο κίνδυνο μέ τήν προσδοκία. «Ἀνήκω στήν προτελευταία γενεά πού γνώρισε τόν Παλαμᾶ» (σ. 225), λέει πάλι ὁ Σεφέρης· καί παρακάτω: «Ἡ ἡμερομηνία τῆς ταφῆς του εἶναι συμβολική. Εἶναι μιά ἀρχή καί ἓνα τέλος» (σ. 225-6). Ὁ θάνατος τοῦ «ἐθνικοῦ ποιητῆ» ἢ «τοῦ τελευταίου διδάσκαλου τοῦ Γένους» (σ. 225) ἔχει κι αὐτός τόν καιρό του, γιά ὅποιον τουλάχιστον γνωρίζει τόν τρόπο νά κληρονομήσει, ὅπως μαρτυροῦν ἀπροσχημάτιστα καί οἱ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ πού διάλεξε ὁ Σεφέρης γιά νά κλείσει τήν ὁμι-

* Τό κείμενο, ὅπως περίπου δημοσιεύεται ἐδῶ, διαβάστηκε στίς 11 Μαΐου 1993, στό Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης, καί ἀποτελεῖ τό πρῶτο, εἰσαγωγικό μέρος ἐκτενέστερης ὁμότιπλης μελέτης.

1. «Κωστής Παλαμᾶς», *Δοκιμές*, Πρῶτος τόμος, γ' ἔκδοση, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1974, σ. 224.

λία του. Τόν φαντάζομαι νά τούς απαγγέλλει από μνή-
μης:

*Παιδί, τό περιβόλι μου πού θά κληρονομήσεις
δπως τό θρείς κι δπως τό δεῖς νά μὴν τό παρατήσεις.
Σκάψε το ἀκόμα πιό βαθιά καί φράξε το πιό στέρεα
καί πλούτισε τή χλώρη του καί πλάτυνε τή γῆ του.*

.....
Κι ἂν εἶναι

*κ' ἔρθουνε χρόνια δίσεχτα, πέσουν καιροὶ ὀργισμένοι,
κι ὅσα πουλιά μισέψουνε σκιασμένα, κι ὅσα δέντρα
γιά τίποτ' ἄλλο δέ φελᾶν παρά γιά μετερίζια,
μὴ φοβηθεῖς τό χαλασμό. Φωτιά! Τσεκούρι! Τράβα,
ξεσπέρμεψό το, χέρωσε τό περιβόλι, κόφ' το,
καί χτίσε κάστρο ἀπάνου του καί ταμπουρώσου μέσα,
γιά πάλεμα, γιά μάτωμα, γιά τήν καινούρια γέννα
π' ὄλο τήν περιμένουμε κι ὄλο κινάει γιά νά ῥθει,
κι ὄλο συντρίμμι χάνεται στό γύρισμα τῶν κύκλων².*

Ἄλλά ποιός εἶναι ὁ δικός μας ὁ καιρός, τώρα, στό συμ-
βατικό ὄριο μιᾶς ἐπετείου, πενήντα χρόνια μετά τό θάνα-
το τοῦ Παλαμᾶ καί τή διάλεξη τοῦ Σεφέρη; Ποιός εἶναι
ὁ προσχηματικός καιρός πού θά μάς ἐπέτρεπε νά μιλή-
σουμε γιά τόν Παλαμᾶ σήμερα — δέν θά τολμοῦσα κάν
νά πῶ «νά τόν κληρονομήσουμε» ἐκ νέου—, ὅταν τό «πλα-
τύ ἔργο» δέν εἶναι πιά κοντά μας μήτε ἀνάμεσά μας, πα-
ρά μόνο μέ τή γενική, τήν πολύ γενική ἀποψη μιᾶς ὑπαρ-
ξης πού ἐνσωματώθηκε στήν καθόλου παιδεία μας, ἀπο-
σπασματικά καί σχεδόν ἀνώνυμα: μέ τόν πολύ γενικό,
καί γιά τοῦτο ἀόριστο καί ἐξιδανικευμένο, τρόπο μέ τόν
ὁποῖο συνήθως λέγουμε πῶς ἓνα ἔργο ἀνήκει πιά στήν
ἑπιπέδότητά μας³. Ἐδῶ ἐγκτεῖται καί ἡ δυσκολία μέ τήν
κοινόχρηστη ἐπιπέδότητά. Για νά ὑπάρξει οὐσιαστικά
παράδοση, καί ὄχι μιᾶ ἀόριστη ἔφεση νοσταλγικῆς πα-
ραμυθίας, χρειάζεται κάποιος νά παραλάβει αὐτό πού
παραδίδεται, κάποιος πού γνωρίζει τί νά τό κάνει, πῶς
νά τό χρησιμοποιοῦσε, εἴτε γιατί ἡ χρήση αὐτή ἀνήκει
στήν αὐτονόητη διάρκεια τῆς τέχνης του εἴτε γιατί τόν
συνέχει ἡ ἀκατανίκητη φιλοδοξία τοῦ ἐπιπέδου. Για τή
σύγχρονη ποίηση, ἡ παραλαβή εἶναι πράξη θεληματικῆς
κατασκευῆς, πράξη δημιουργίας, ὅσο ἰσχυρά κι ἂν εἶναι
τά ἀκούσια ἀνακλαστικά τοῦ ἐκάστοτε συλλογικοῦ ὑπο-

2. Αὐτόθι, σ. 226-7. Ὁ Σεφέρης παραθέτει στίχους ἀπό τό ποί-
ημα "Οἱ πατέρες", ἀπό τό πρῶτο βιβλίο τῶν *Βωμῶν* (1915).
Γιά τήν ἀκριβεία, παραθέτει δλόκληρο τό τελευταῖο μέρος τοῦ
ποιήματος, ἐκτός ἀπό τούς δύο καταληκτικούς στίχους, πού
σιωπηρά τούς καταργεῖ:

*Φτάνει μιᾶ ἰδέα νά στό πῆ, μιᾶ ἰδέα νά στό προστάξη,
κορώνα ἰδέα, ἰδέα σπαθί, πού θά εἶν' ἀπάνου ἀπ' ὄλα.*

(βλ. Ἄπαντα, σ. 28-29)

Ἐάν δέν εἶναι τυχαία ἡ ἀπαλοιφή —πράγμα πού δέν τό
πιστεῦω— τῶν δύο αὐτῶν ἰδεολογικῶν καί ἀπό κάθε ἀποψη
κακῶν στίχων, τότε ἔχουμε καί ἓνα ἀπτό δεῖγμα τῆς στάσης
τοῦ Σεφέρη, ὡς ποιητῆ, ἀπέναντι σέ συγκεκριμένα ποιήματα
—καί ὄχι στό ἔργο ἐν γένει ἢ στήν παρουσία— τοῦ Παλαμᾶ.
Ἡ διπλή αὐτή ὀπτική διαφαίνεται, ὡστόσο, σέ ὄλη τήν ἐκτα-
ση τοῦ κειμένου του. «Τό σημαντικό» γράφει, «εἶναι ὅτι ὁ Πα-
λαμᾶς ὑπῆρξε», παρ' ὄλο πού «δέν εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Παλα-
μᾶς δέν ἔγραψε κακούς στίχους (σ. 222).

κειμένου. Χωρίς νά ὑποτιμοῦμε διόλου ὅ,τι ὑποχρεωτι-
κά παραδίδεται ὡς ἐγκύκλια μάθηση, δέν παύουμε ποτέ
νά παραλαμβάνουμε αὐτό πού θέλουμε ἀνυπερθέτως νά
παραλάβουμε. Μέ ἄλλα λόγια, ὅση παράδοση κι ἂν διεκ-
πειριώνεται ἐρήμην μας, σέ μιᾶ κοινωνία καθ' ὄλα μὴ
ἑπιπέδου, ὅπως εἶναι ἡ δική μας, κάθε ἐπιπέδου
παραλαβή εἶναι κίνηση ἐσκεμμένη, ἐπιτόνη καί στοχα-
στική: εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν στοχαστικὴ πράξη τοῦ «αὐτο-
δίδακτου», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Σεφέρης («στόν τόπο μας,
ὅπου ὄλοι εἴμαστε τόσο πικρά αὐτοδίδακτοι»).

Ὁμολογῶ, λοιπόν, ἀπό μιᾶς ἀρχῆς πῶς ὅ,τι θά μοῦ
κάνετε τήν τιμὴ νά ἀκούσετε ἀπόψε ἐκπορευεῖται ἀπό αὐ-
τὴ ἀκριβῶς τήν ἄγνοια ἢ ἔστω τήν ἀμφιβολία, ἴσως δέ
καί νά ὀφείλεται σ' αὐτήν: Εἰλικρινά δέν γνωρίζω πού
πατῶ, δέν εἶμαι διόλου βέβαιος γιά τό πού βρισκομαι,
σέ ποῖο ἔδαφος καί σέ ποιά ἐποχή, ὅταν μιῶ γιά τόν ποι-
ητῆ Παλαμᾶ. Ἀντιμέτωπος μέ δεκαοχτώ ποιητικά βι-
βλία, πολλά ἀπό τὰ ὁποῖα ὑπερκαλύπτουν σέ ἔκταση καί
σημασία δέκα ποιητικῆς συλλογῆς ἀπὸ ἐκείνες πού συ-
νηθίζουμε στίς μέρες μας· ἀναλογιζόμενος ἐπιπέδου μιᾶ
πυκνὴ καί ἀδιάλειπτη κριτικὴ παρουσία κοντὰ ἐξήντα
ἐτῶν, χάριη στήν ὁποῖα μποροῦμε σήμερα, σέ μεγάλο
βαθμό, νά μιλοῦμε γιά τήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λο-
γοτεχνίας καί ὄχι γιά ἐπιπέδου ἔργα γραμμένα σέ κά-
ποια νεοελληνικὴ μπροστά σέ τέτοιο μέγεθος, λοιπόν,
ὁ ἐρασιτέχνης δέν μπορεῖ παρά νά ἐπικαλεστεῖ τό γεγο-
νός ὅτι δέν εἶναι παλαμιστῆς καί νά προσπαθῆσει κατό-
πιν νά αἰτιολογήσει τήν αὐθαίρεσιν τῆς δικῆς του προ-
σέγγισης. Ἄλλά καί ὡς αὐτοδίδακτος στό ἔργο τοῦ Πα-
λαμᾶ (παρ' ὄλο πού πιστεῦω πῶς κανεῖς δέν εἶναι ποτέ
πραγματικὰ αὐτοδίδακτος: ὑπάρχουν πάντα οἱ φίλοι),
ὁμολογῶ πῶς αἰσθάνομαι ἰδιαίτερα ἀπαράσκευος καί
ἀνεπαρκῆς. Δέν ξέρω δηλαδή ἐάν μποροῦν πραγματικὰ
νά μετρηθοῦν μέ τό μέτρο τῆς ἐποχῆς μας ἡ χρήση καί
ὁ προσεταιρισμός πού θά μετατόπιζαν λίγο τό παλαμι-
κό ἔργο ἀπὸ τήν αὐτονόητη (ἐλπίζω) ἀκαδημαϊκὴ του
ἔδρα: δέν ξέρω ποῖο θά ἦταν τό πραγματικὸ ἀντίκρισμα
καί ποῖο τό ἀντίτιμο μιᾶς τέτοιας μετατόπισης, ἐάν ὁ λό-
γος τῆς δέν εἶναι, δυνάμει τουλάχιστον, κοινός. Στοχα-
στικὰ προτίθεμαι νά διερευνήσω τό θέμα, ὑποκλῆπτον-
τας κατὰ κάποιον τρόπο τήν τέχνη τῆς καλῆς ἀνάγνω-
σης, τήν τέχνη τοῦ φιλολόγου.

Σάν λαθραναγνῶστες συνήθως διαβάζουμε ὅ,τι ὀρα-
ματίζονται «τά στοχαστικά καί τ' ἄλλα μάτια» τοῦ πα-
λαμικοῦ λυρισμοῦ, στά σημεία ἀκριβῶς ὅπου ὁ Παλαμᾶς
σκηνοθετεῖ, τὴν μιᾶ μετά τήν ἄλλη, τήν παράδοση καί τὴν
δική του παραλαβὴ τῆς ποιητικῆς ἐντολῆς. Σάν πιστοὶ
προσερχόμεστε στά σημεία ὅπου ὁ Παλαμᾶς «ἐρεθίζεται
ἀπὸ τόν ἑαυτό του», ὅπως ἔγραφε ὁ Τέλλος Ἄγρας³,
στοχάζεται, συνοψίζει καί ὑπερβαίνει τόν ἑαυτό του, τόν
διαστέλλει καί τόν ἐκτείνει, γιά νά χωρέσει μέσα του ὄλο-
κληρο τό δράμα τοῦ λυρικοῦ του αὐτοπροσδιορισμοῦ.
Καί σάν θεατῆς συνήθως παρακολουθοῦμε τόν Παλαμᾶ
νά ἀνοίγει τό μεγάλο θέατρο τοῦ ἑαυτοῦ του, τὴν σκη-
νή ὅπου διαδραματίζεται ὁ διαρκῆς ἐπαναπροσδιορισμός
τοῦ πρῶτου ἐνικοῦ προσώπου τῆς ποίησής του, ὡς πραγ-
ματικὴ βιογραφία, ὡς ἱστορικὴ στιγμή καί ὡς θεωρητικὴ

3. "Τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς του", στό Τέλλος Ἄγρας,
Κριτικά, πρῶτος τόμος, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1980, σ. 152.

πρόβλημα· τή σκηνή ὅπου ὁ Παλαμᾶς ἐπανελημμένα ξαναγράφει καί προσφέρει τό κείμενό του σάν τό ἴδιο τό σῶμα τῆς παράδοσης. Καί στά σημεία ἀκριβῶς αὐτά διαστάζουμε νά παρέμβουμε, νά συνομιλήσουμε μαζί του ὡς καλοί ἀναγνώστες καί νά παραλάβουμε τό διαφορούμενο ρητορικό του δῶρο. Διαστάζουμε νά μπούμε στή λυρική σκιά τῆς αὐτογνωσίας του, ἐκεῖ ὅπου ὁ Παλαμᾶς γίνεται ἀναγνώστης, καλός εἴτε κακός, τοῦ ἑαυτοῦ του καί μᾶς παραδίδεται, ὄχι μόνον διεσταλμένος καί ἀπειλητικός, πάνοπλος καί μεταρσιωμένος, ἀλλά συχνά μέ ὅλη τήν ἄβολη σκευή τῆς ἀπορίας καί τῆς ἀβεβαιότητάς του, πατρικός συνάμα καί ἐξομολογητικός, ἔγκυρος πάντα ἀλλά καί ἀμήχανος:

*Κ' ἐγὼ ποιός εἶμαι; Ὅρθρος θαμπός χρυσῆς αὐγῆς καθάριας,
ἢ κάποιον ἀνάδομα στερνό στό σῆσιμο μιᾶς φλόγας;*

*Ξέρω; Δέν ξέρω τίποτε. Γνωρίζω μόνο, ἐγὼ εἶμαι
τοῦ ἀπόμερου ζευγολατιοῦ πού μέσα του πρωτόειδες
τό φῶς καί τῆς μητέρας σου τό χαμογέλιο, ἐγὼ εἶμαι
τοῦ ἀπόμερου ὑποστατικοῦ καί ὁ φυτευτής καί ὁ κῆρυξ,
τοῦ ἀπόμερου περιβολιοῦ πατέρας, καί δικός σου.*
(Βωμοί, ἔ.ἀ., σ. 27-28)

Τί λοιπόν παραλαμβάνουμε ἀπό τόν Παλαμᾶ, πῶς καί γιατί; Αὐτό θά ἦταν τό κρίσιμο ἐρώτημα γιά μᾶς σήμερα, τό ἐρώτημα τοῦ δικοῦ μας καιροῦ, ἐάν ἤμαστε σέ θέση νά τόν ὀρίσουμε, ἂν δηλαδή ἤμαστε σέ θέση νά κατασκευάσουμε τήν ἔννοια τῆς ἀσαφοῦς ἐποχῆς καί τοῦ ἀδιανόητου καιροῦ μας, μέσα στήν ποίηση ἢ ἔξω ἀπό αὐτήν, γιά νά ὑποδεχτοῦμε — μέ τὰ δικά μας μέτρα — τόν Παλαμᾶ. Τώρα πού ἔχουμε πιά ὅλο τό χρόνο γιά νά διαβάσουμε, ὅλο τό χρόνο γιά «νά στοχαστοῦμε τούς στοχασμούς μας», φαινομενικά τουλάχιστον, πῶς θά διδάξουμε τά μάτια μας νά ξαναδοῦν, τ' αὐτιά μας νά κρυφακούσουν, τή φωνή μας νά ξαναψιθυρίσει αὐτό πού εἶναι τόσο παράξενα κι ἀπό καιρό δικό μας, ὥστε χάθηκε, μαζί μέ τήν ἰδέα τῆς κατασκευῆς του, στό μεγάλο θέατρο τῆς μνήμης μας; Ἡ ἰδέα αὐτή δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν τόσο δυσανάγνωστη καί τόσο ἀπλή, τήν τόσο σύνθετη στίς προϋποθέσεις της καί τόσο λιτή στά μέσα της, τή μικρή ἰδέα τοῦ λυρισμοῦ, ὅπως φύεται καί ἀναπτύσσεται στή σκιά τῶν μεγάλων ἔργων καί τῶν μεγάλων ιδεῶν τοῦ Παλαμᾶ καί κατά μείζονα λόγο στή “Φοινικιά”, τό ποίημα πού κυρίως θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀπόψε. Ἡ ἀποψή μου εἶναι, συντομογραφικά, ὅτι χωρίς αὐτή τή στοιχειωμένη λυρική σκιά τὰ μεγάλα ἔργα μένουν ἀνυπόστατα, ἄυλα, ἐξαχνωμένα καί ἐκτός κλίμακας. Ἡ “Φοινικιά”, ξέχωρη καί μοναδική μέσα στό ἔργο του, εἶναι τό «ἀπόμερο περιβόλι» στό ὅποιο ὁ Παλαμᾶς κατ' ἐξοχήν ἐπιχειρεῖ νά ὀρίσει τόν τόπο, τό μέτρο καί τόν καιρό τοῦ λυρισμοῦ του: τά μάτια του μαζί καί τή φωνή του. Στή “Φοινικιά” διαδραματίζεται ἡ καταστατική ἀγωνία τῆς παλαμικῆς ποίησης καί κατ' ἐπέκταση ἡ δυνατότητα κατ' ἑαυτή τοῦ νεοελληνικοῦ λυρισμοῦ, τό βάθος, ἡ προοπτική καί ἡ κλίμακά του. Εἶναι ὁ χῶρος τῆς μεγαλύτερης λυρικής αὐτογνωσίας στό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, μιᾶς αὐτογνωσίας, ὅμως, πραγματοποιημένης μέσα στό ἴδιο τό στοιχεῖο τῆς ἀπορίας της: τόν λυρισμό. Ἡ “Φοινικιά”, ἐν ὀλίγοις, *βλέπει καί βλέποντας ὑμνεῖ τή δυνατότητα μιᾶς «ἀσάλευτης ζωῆς»* μέσα στήν ἀλλαγῆ, ἐκεῖ ὅπου τὰ «μεγάλα ὀράματα» ἐθελοτυφλοῦν, κυνηγώντας τό ἀσύν-

ληπτο ἰδανικό ἑνός μείζονος γένους: τό *σύγχρονο ἔπος*. Καί τίς δύο αὐτές κλίμακες, τήν ἐλάσσονα, ἄς ποῦμε, καί τή μείζονα, πού δέν ἰδιάζουν πάντα σέ συγκεκριμένα ἔργα ἀλλά συχνά διαπλέκονται καί συνηχοῦν («μαζί, ἐπικό καί λυρικό τό δράμα τῆς ψυχῆς μου», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στούς Βωμούς), ὀφείλουμε καί ἀξίζει νά τίς μελετήσουμε, τόσο στήν ἀμοιβαιότητα ὅσο καί στήν ἀντίθεσή τους. Ἀλλά τό μέτρο τοῦ καιροῦ μας, τήν κλίμακα τῆς δικῆς μας ἀνάγνωσής τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, πιστεύω ὅτι τὰ παραλαμβάνουμε στήν εὐεργετική σκιά τῆς “Φοινικιάς”, προσπαθώντας ἴσως νά καταλάβουμε τήν πιό παράξενη ἀναφώνηση τῶν πιό παράξενων λουλουδιῶν τῆς πιό παράξενης εὐγλωττίας τοῦ λυρισμοῦ μας:

Τά μάτια εἶμασ' ἐμεῖς, εἶμασ' ἐμεῖς τά μάτια (στ. 64).

Διερωτῶμαι, λοιπόν, τί θά μπορούσε νά προσφέρει ἡ τέχνη τῆς ἀνάγνωσής στή σημερινή πρόσληψη καί τήν ἐπανεκτίμηση τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ἀνερώτηση εἶναι διπλή: Δίχως αὐτή τήν ἐπανεκτίμηση δέν νομίζω πῶς μπορούμε νά ἔχουμε σαφές στίγμα γιά τό πού βρῖσκεται, πρὸς ποιά κατεύθυνση πλῆει ἢ πού θαλασσοδέρνει ὁ λυρισμός σήμερα. Μῆτε εἶναι δυνατόν, ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐπιβιώσει ἡ τέχνη τῆς ἀνάγνωσής, καί δι' αὐτῆς ἡ σύνθετη τέχνη τῆς φιλολογίας ὡς διαπλαστική λειτουργία τῆς καθόλου μνήμης ἑνός πολιτισμοῦ, χωρίς νά δοκιμαστῆ στό δύσκολο στοιχεῖο τῆς ποίησης καί τῆς ποιητικῆς τοῦ Παλαμᾶ, εἰδικά σήμερα, ὅταν ἔχουν ἀρχίσει πιά νά καταρρέουν οἱ προκαταλήψεις πού μᾶς κράτησαν ἐπὶ χρόνια μακριά ἀπό τή δημόσια ἀναστροφή μέ τίς παλαιότερες μορφές τοῦ λυρισμοῦ μας, τίς κακῶς λεγόμενες παραδοσιακές. Ἀκόμη καί ἡ σημασία τῆς λέξης *ἀνάγνωσις* εἶναι ἐξαιρετικά σύνθετη, περιλαμβάνει δέ στήν ἔκτασή της χρήση της καί ἕναν τελεστή ἀξίας, ὅπως μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς:

Τό διάδασμα στήν ἀρχαία μας γλῶσσα λέγεται ἀ ν ἄ γ ν ω σ ι ς. Τό δεύτερο συνθετικό τῆς λέξης εἶναι ἡ γ ν ὤ σ ι ς. Ἀνάγνωσις μάλιστα σημαίνει καί τοῦτο: καλό γνώρισμα. Καί μίαν ἄλλη ἐκδοχή ἔχει: Ἀ ν ἄ γ ν ὠ ρ ι σ ι ς. Θά μπορούσα νά πῶ πῶς οἱ καλοί μου φίλοι — τούς φαντάζομαι τέτοιους, γιατί τούς ἄλλους, πού μιλοῦνε, σάν ἀπό προμελέτη, ἀδιάντροπα ἢ ἀνόητα γιά μένα, δέν καταδέχομαι νά τούς λογαριάσω —, θά μπορούσα νά πῶ πῶς οἱ καλοί μου φίλοι φαίνεται σά νά μή μέ διάβασαν· ἢ σά νά μέ διάβασαν, ξεχνώντας νά φορέσουν τὰ κριτικά τους ματογυῶλια⁴.

Ἀπαντᾷ ἐδῶ ὁ Παλαμᾶς, σέ μιά σπάνια γι' αὐτόν στιγμή πικρίας, στήν κατηγορία τῆς ἀοριστίας ἢ τοῦ ἀκαθόριστου, τήν ὁποία εἶχε ἐγκαινιάσει, πρῶτος ἴσως καί καλύτερος ἀπ' τούς καλούς του φίλους, ὁ Ψυχάρης. Ἀπαντᾷ ὅμως, ὡς συνήθως, ὄχι σμικρύνοντας — ὅπως συχνά ἐπισυμβαίνει στήν πολεμική — ἀλλά διευρύνοντας τόν ὀρίζοντα τῆς συζήτησης. Ἡ τέχνη, λοιπόν, τῆς ἀνάγνωσής — καί θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά ἐπιμείνω ἐξίσου στήν ἀρχαιοπνευστή σημασία τῆς πρώτης λέξης — ἐνέχει τίς σύν-

4. “Πρόλογος”, Ἡ ἀσάλευτη ζωή, 6^ο ἔκδοσις, Λογοτεχνικά ἔκδοσις Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη, Ἀθήναι 1920, σ. 5.

θετες πράξεις τῆς γνώσης καί τῆς ἀναγνώρισης, ἀλλά καί ἕναν τελεστή ἀξίας, ἕναν τελεστή ἠθους: 'τό καλό γνώρισμα', ὅπως τό λέει ὁ Παλαμᾶς. 'Ὁ καλός φίλος καί τό καλό γνώρισμα: Οἱ δύο αὐτές ἔννοιες ρυθμίζουν τό σημασιολογικό βάθος τῆς 'φιλολογίας' καί ἀποτελοῦν δυναμικές προϋποθέσεις γιά τή σωστή ἄσκησή της. 'Ὁ καλός φίλος καί τό καλό γνώρισμα ἀνοίγουν μιά πραγματολογική διάσταση πού μᾶς ἐπιτρέπει νά μιλοῦμε γιά τήν τέχνη, καί ὄχι τήν ἐπιστήμη, τῆς φιλολογίας: μιά τέχνη ἀπόμειρη, μιά τέχνη χρυσοχόου, ὅπως ἔγραφε ὁ Νίτσε, κατ' ἐξοχήν λεπταίσθητη καί ἀργή· μιά τέχνη πού κινεῖται πάντα σέ ρυθμό *lento*, μέ τήν ἀργή ὠρίμανση τῆς καλῆς μνήμης, τῆς καλῆς ἀνάγνωσης καί τῆς καλῆς φιλίας, ὅποια κι ἂν εἶναι τά ἀναπόφευκτα ξεσπάσματά της⁵.

Η τέχνη τῆς καλῆς ἀνάγνωσης, ἐφ' ὅσον μάλιστα θρῆσκόμεστε ἐδῶ μεταξύ καλῶν φίλων τοῦ Παλαμᾶ, ἐπιβάλλει νά προκαταβάλουμε ἕνιες διευκρινήσεις καί διασαφήσεις: ἐπιβάλλει νά ὀνομάσουμε τίς προϋποθέσεις μας, ὅσες γνωρίζουμε, καί νά ὀρίσουμε τόν τόπο καί τόν καιρό μέσα στόν ὁποῖο θά εὐδοκιμήσει, ἐάν ὑπάρξει, τό καλό γνώρισμα ἑνός ἔργου. Καί πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐπιβάλλει νά διευκρινήσω, ἀναδρομικά ἀλλά καί προληπτικά, τό θέμα μου. 'Ὁ τίτλος τῆς ὁμιλίας σᾶς ἔχει ἤδη προειδοποιήσει ὅτι θά καταπιασῶ, ὅτι προσπαθῶ ἀπό ὦρα τώρα νά καταπιασῶ, μέ τόν «ἐλάσσονα» Παλαμᾶ. Εἰκάζω καί συμμερίζομαι τήν ἀπορία καί ἐνδεχομένως τήν ἀνησυχία τῶν καλῶν φίλων τοῦ ποιητή: Ποιός εἶναι ὁ «ἐλάσσων» Παλαμᾶς; Σέ οἰοδῆποτε ἐπαρκές γραμματολογικό σχῆμα ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν μείζων ποιητής καί ἀναμφίβολα ὁ κατ' ἐξοχήν μείζων κριτικός τῆς λογοτεχνίας μας. Σπεύδω, λοιπόν, νά διευκρινήσω ὅτι ἡ διάκριση ὅπως τή χρησιμοποιοῦ δέν ἔχει τή συνήθη ἀξιολογική σημασία της. 'Απεναντίας, ὁ «ἐλάσσων» Παλαμᾶς, τήν ὑπόσταση τοῦ ὁποῖου διερευνοῦμε ἐδῶ, εἶναι κατά τή δική μου κρίση καταστατικά μείζων ποιητής τοῦ λυρισμοῦ μας. Μολιταῦτα διαισθάνομαι, ἂν προσλαμβάνω σωστά τά μέτρα τῆς ἐποχῆς μας, ὅτι αὐτή ἡ αἴσθησι τοῦ μείζονος, ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς ἀκαδημαϊκῆς νάρκωσης στήν ὁποία ἔχει ἐπί δεκαετίες ὑποβληθεῖ ἀλλά καί ἀπό τήν ἴδια τή φύση της, τείνει σιγά σιγά νά ἐξαφανίσει — ἐάν δέν τό ἔχει ἤδη κατορθώσει — τόν Παλαμᾶ ὡς ποιητή συγκεκριμένων ποιημάτων. Καί λέγοντας 'συγκεκριμένα ποιήματα' δέν προτείνω νά ἐγκαταλείψουμε τό ὄλον χάριν τοῦ ἐπιμέρους, τοῦ οἰονεῖ 'ἀδέσποτου' λυρικοῦ μικροτεχνήματος (μολονότι καί αὐτή ἡ προσέγγιση ἀποδίδει κάποτε παιδαγωγικά πολύτιμη) δέν προτείνω νά ἀντιπαρατάξουμε συνολικά μίαν «ἀποσπασματική» λογική στήν ὀλοκληρωτική ἔφεση τοῦ παλαμικοῦ λυρισμοῦ. 'Εννοῶ πρωτίστως ὅτι ἡ τέχνη τῆς καλῆς ἀνάγνωσης μπορεῖ καί ὀφείλει νά ἀνακτῆσει τήν ὑλική διάσταση τοῦ παλαμικοῦ ποιήματος, ὅση κατ' ἀνάγκη περισεύει στήν ἀφηρημένη αἴσθησι τήν ὁποία συνήθως μᾶς παρέχουν τά γραμματολογικά σχήματα. 'Εννοῶ ὅτι ὀφείλουμε νά ἀνακτῆσουμε «τήν ὑλική, τήν αἰσθησιακή σχέση τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τό ποίημα», ὅπως ἀκριβέστατα τό διετύπωσε ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς:

Ἄσκησι τῆς ποιήσε· τό ποίημα: ὄχι ἕναν κόσμον ἐμορφιάς καί ἔμπνευσης, ἀλλά τήν πραγματική, τήν αἰσθησιακή ἀπόλαυση τήν ὁποία μᾶς παρέχει τό ποί-

ημα, τό ἔργο τό συντελεσμένο, τήν χαρά τοῦ μέτρου, τῆς πλούσιας ρίμας, τῆς φανταχτερῆς εἰκόνας, τῆς πλαστικῆς διατύπωσής τῶν σκέψεων⁶.

Συγκεκριμένο ποίημα, ἀπλούστερα, εἶναι ἡ 'μορφῆ' ὡς συνολικό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα, ἡ ὁποία ἐπιθυμεῖ νά κατοικήσει τή φωνή μας καί τήν αἴσθησι πού ἔχουμε γιά τόν κόσμο ὅπου ζοῦμε· εἶναι τό ποίημα τό ὁποῖο ἐπιθυμοῦμε νά ἀκούσουμε, νά ξαναδιαβάσουμε, νά σκεφτοῦμε, νά ἀποστηθίσουμε καί νά τό ἀπαγγείλουμε ἴσως στούς καλούς μας φίλους.

Εἶναι ἀνάγκη, λοιπόν, νά ξαναδιαβάσουμε τόν Παλαμᾶ ὡς ποιητή συγκεκριμένων ποιημάτων, νά ξανακούσουμε τή φωνή του, καί πρὸς τοῦτο χρειάζεται νά ἐπανεφεύρουμε, νά ἐπινοήσουμε ἐκ νέου, τήν ἐλάσσονα κλίμακα στό ἔργο του. Χρειάζεται, ἀκόμη ἐπιτακτικότερα, νά ὑποθέσουμε ἕναν κόσμον οἱ κάτοικοι τοῦ ὁποῖου ἀπαγγέλλουν ἀπό μνήμης στίχους τοῦ Παλαμᾶ. Αὐτός θά ἦταν ὁ κόσμος τῶν 'καλῶν φίλων', ὄχι κατ' ἀνάγκη ἰδανικός. Καί χρειάζεται, κατόπιν, νά ἐπινοήσουμε τή συνάφεια αὐτοῦ τοῦ ὑποθετικοῦ κόσμου μέ τόν δικό μας, νά ἀνιχνεύσουμε τή λανθάνουσα μεταδῶση τοῦ πρωτογενῶς προφορικοῦ μέσα στίς μορφές, τούς θεσμούς καί τά μνημεῖα τοῦ δικοῦ μας, γραπτοῦ πολιτισμοῦ. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ποσῶς τό ὑπερβατολογικό ἐπιχειρημα ὅτι δέν θά βρεθεῖ οὔτε στιγμή ἑνός τέτοιου προφορικοῦ πολιτισμοῦ πού νά μήν προϋποθέτει τή συστατική πράξι τῆς γραφῆς, πού νά μήν προϋποθέτει κάποια ἔννοια ἢ κάποιο θεσμὸ τῆς γραφῆς· οὔτε στιγμή ἀμόλυντη ἀπό τήν τεχνολογία τοῦ πολιτισμοῦ. Τό γνωρίζουμε. 'Ὁ στίχος, ἄλλωστε, εἶναι κι αὐτός ἐν μέρει μιά ὀλόκληρη τεχνολογία τῆς μνήμης, μιά ὀλόκληρη μνημοτεχνία. Στρατηγικά, ὡστόσο, μᾶς ἐνδιαφέρει πρωτίστως ἡ δυναμική αὐτῆς τῆς διάκρισης καί μᾶς συνεπαίρνει ἡ ὑπόθεση ἑνός πρωτογενῶς ἔμμετρον λόγου. 'Ὁ, τι πραγματοποιεῖται ἀκόμη ὡς ἔμμετρον λόγος, μέ τόν μεταμεσονύκτιο κόπο τοῦ γραφείου καί τῆς βιβλιοθήκης, ἐξακολουθεῖ παραταῦτα νά ζητᾶ τήν ἀπό μνήμης καί ἀπό στήθους λειτουργία τοῦ ποιητικοῦ ἀποτελέσματος. 'Ὁ, τι γράφεται ἀκόμη ὡς ἔμμετρον λόγος ἐξακολουθεῖ νά προφέρεται, ἔστω δευτερογενῶς καί ἀποσπασματικά, σέ αὐτόν τόν ὑποθετικό κόσμον, ὅπου «κάθε πουλί ὀνειρεῖται πῶς εἶναι

5. Βλ. Friedrich Nietzsche, *Morgenröte*, εἰσαγωγή, 5.

6. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Κωστής Παλαμᾶς. Ἡ πορεία του πρὸς τήν τέχνη*, ἔκδοσι γ', Νεφέλη, Ἀθήνα 1989, σ. 13 καί 12 ἀντιστοίχως. Ἡ προσέγγισι τοῦ Δημαρᾶ ἔχει σήμερα (ὅπως θά εἶχε, εἰκάζω, καί τό 1947) γενικότερη στρατηγική σημασία: Μᾶς ἐπιτρέπει νά φυγαδεύσουμε τό 'συγκεκριμένο ποίημα', ἀλλά καί τόν Παλαμᾶ συνολικά ὡς 'στοχαστικό τραγουδιστή', ἀπό τόν ἰδεοκρατικό κλοιό τόν ὁποῖο ἐπεξεργάσθηκε μιά ὀρισμένη 'Χαϊδελδέρη' (Κ. Τσάτσος, Κ. Δεσποτόπουλος, Ε.Π. Παπανοῦτσος), ἐπινοημένη, θά 'λεγε κανεῖς, γιά νά προσεπικυρώσει τήν ἀπέχθεια τοῦ 'Αποστολάκη πρὸς «τίς φουσκωμένες φιλοσοφικές ἀερολογίες τοῦ Παλαμᾶ» (βλ. *Ἡ ποίησι στή ζωή μας*, 6' ἔκδοσι, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», χ.χ., σ. 120). Τή στοχαστική διάστασι τοῦ παλαμικοῦ λυρισμοῦ δέν μποροῦμε κατὰ κανένα τρόπο νά τήν προσεγγίσουμε ἐρήμη τῆς 'μορφῆς', δηλαδή τῆς ἀμετάθετης ὑλικῆς παρουσίας τοῦ ἐπιμέρους κατορθωμένου λυρικοῦ ποιήματος.

ἀηδόνι», τόν κόσμο από τόν ὁποῖον προέρχεται ἡ κοινή λέξις 'τραγουδῶ'. Ἐάν δέν ὑποθέσουμε αὐτόν τόν ἄγραφο κόσμο ὡς δυνητικά δικό μας, δέν πιστεύω ὅτι εἴμαστε σέ θέση νά κατανοήσουμε τόν Παλαμᾶ, γιά τόν ὁποῖον ἡ εὐεργετική ἀνωνομία τοῦ τραγουδιοῦ («Ἔ ψάλτης δίχως ὄνομα καί χίλια ὄνοματά ἔχει») δέν εἶναι ἀπλῶς ἀκίνδυνη μεταφορά, κληρονομημένη — ὡς ἐκ περισσοῦ — μαζί μέ τά ὑπόλοιπα ἐργαλεῖα καί ρητορικά στερεότυπα τοῦ λυρικοῦ ἐπαγγέλματος. Τήν κοινή λέξις 'τραγουδῶ', μία ἀπό τίς καταστατικές μεταφορές τῆς ποιήσεώς του, ὁ Παλαμᾶς τήν πληρώνει ἀκριβῶς, μέ ρήτρα ψυχῆς καί ὀλόκληρης ζωῆς, ὅπως ἐλεγειακά μαρτυρεῖ καί τό ἀκόλουθο, σχετικῶς ὄψιμο λυρικό ἀριστοτέχνημα, εἰπωμένο, θά 'λεγε κανεῖς, στό χεῖλος τοῦ κόσμου, ὅταν ὅλα τά "ἔργα" ἔχουν πιά τελειώσει:

*Βαστῶ μᾶς φλόγας τόν καπνὸ κ' ἐνός καπνοῦ τόν ἴσκιον
σέ τοῦτον τό σκοπὸ.*

*Κάποτε κάποιον ἀφάνταστο τραγοῦδησα τραγοῦδι
ξανά δέ θά τό πῶ.*

(Ἄπαντα 7, σ. 479)

Ὁ 'ἐλάσσων' Παλαμᾶς θά συστοιχοῦσε, ἀπό αὐτὴ τήν ἀποψη, μέ τόν 'λυρικό' Παλαμᾶ, ὅπως ἐναργέστατα τόν περιέγραψε, ἀντιδιαστέλλοντάς τον πρὸς τόν 'ρητορικό' Παλαμᾶ τῶν 'μεγάλων ὀραμάτων', ἕνας ἀειμνηστος καλὸς φίλος τῆς ποιήσεώς του, ὁ Λίνος Πολίτης⁷. Εἶναι ὁ Παλαμᾶς τοῦ αὐτοτελοῦς λυρικοῦ ποιήματος, τοῦ μικροῦ εἴτε τοῦ ἐκτενέστερου, τοῦ πλαστικοῦ στίχου καί τοῦ ἀπηρτισμένου στροφικοῦ σχήματος· ὁ Παλαμᾶς πού ὠρμιάζει 'ἐπτανησιακός' μέ τὰ δεκατριεσῶν σονέτα τῶν "Πατρίδων" (1895), πού κορυφώνεται πρῶτα ὅσο καί μοιραία στὸν *Τάφο* (1898), ἀλλὰ συνεχίζει νά τραγουδᾷ, εἰς πείσμα κάποτε τῆς ρητορικῆς του ὑπερβολῆς, σέ κάποιες ἀπό τίς "'Ἐκατό φωνές" (1902), στοὺς *Καημούς τῆς λιμνοθάλασσας* (1912), στὸν ἀναδρομικὸ λυρισμὸ τοῦ *Ἡ πολιτεία καί ἡ μοναξιά* (1912), σέ ὀρισμένα ἀπὸ *Τὰ Δεκατετράστιχα* (1919), στὰ "Παθητικά κρυφομῆματα" (1910-1911/1925) καί σέ τόσα ἄλλα ποιήματα, ἄλλοτε ὁμαδικὰ συγκεντρωμένα σέ τόμους (συχνά κατὰ τὴ μετρικὴ ἐνότητα τῆς ἔμπνευσής του) καί ἄλλοτε διεσπαρμένα ἐδῶ καί ἐκεῖ, γιά νά μᾶς αἰφνιδιάζουν. Εἶναι ὁ Παλαμᾶς, γιά νά χρησιμοποιοῦμε τό πιό κοινόχρηστο παράδειγμα, πού ξαφνικά κατασταλάζει, ἀδιανόητα ἀπλῶς καί ἀπείρως δραστικός, στό "Ῥόδου μοσκοδόλημα" (*Ἡ πολιτεία καί ἡ μοναξιά*)· ἢ, πάλι, ὁ Παλαμᾶς πού αἰφνίδια πικρῶναι, ἐπιγραμματικά ἐσωστρεφῆς καί ἀδόκητα σκληρός, στό σονέτο "'Ἀγορά" (*Ἡ ἀσάλευτη ζωὴ*). Ὁ Τέλλος Ἄγρας συγκεφαλαιώνει γραμματολογικά τό θέμα μας: «Ὁ Παλαμᾶς ἀναγέννησε τόν λυρισμὸ στήν ἐλληνικὴ ποίηση»⁸. Καί εἶναι, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ Παλαμᾶς τῆς "Φοινικιάς" (1900), ὅπως ἰσχυρίστηκα προηγουμένως.

Ἄλλὰ παρόμοιες δειγματοληψίες στήν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ, ὅσο πειστικές κι ἂν δείχνουν οἱ διακρίσεις πού τίς ὑποκινοῦν, ἐντέλει ἀδυνατοῦν νά ὀρίσουν ἀποτελεσματικά τό θέμα μας. Προκύπτει ἄλλωστε φυσιολογικὴ καί ἀναμενόμενη κάθε ταξινομητικὴ, δειγματοληπτικὴ προσέγγιση, ὅσο παράδοξη κι ἂν εἶναι, σέ τελικὴ ἀνάλυση, ἢ σταθερὴ ἀνάγκη μας νά ἀνθολογήσουμε ἕναν ποιητὴ πού ἀποδεικνύεται κάθε φορὰ ἀπροσμέτρητος

μέ τὰ συνήθη ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθολόγου. Δεδομένου τοῦ δυσθεώρητου ὄγκου τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, ἀλλὰ καί τοῦ συχνά ἀθροιστικοῦ χαρακτήρα τῶν ἐπιμέρους συλλογῶν, ὁ ἐκάστοτε μελετητὴς ἀναγκάζεται νά ἐπινοήσῃ ἕναν τρόπο εἰσόδου, πρόσδεσης καί διέλευσης στό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, μόνιμο εἴτε προσωρινό, πού μοιραία θά ἀναλογεῖ μέ τό κινητήριον ἐρώτημά του, μέ τόν καιρὸ καί τό μέτρο τῆς δικῆς του φιλολογικῆς συγκρότησης. Ὅπως χαρακτηριστικά ἀποφαίνεται ὁ Τέλλος Ἄγρας: «Πρέπει κανεῖς νά ξανατυπώσῃ, θά 'λεγε, τόν Παλαμᾶ μέ τό νοῦ του»⁹. Παραταῦτα, τό μέτρο πού ἐμεῖς ἀναζητοῦμε, σήμερα, βρῖσκεται — τολμῶ νά πῶ — πέραν τοῦ ἀναπόφευκτου ἀνθολογίου καί δέν μπορεῖ παρά νά προκύψῃ, ἐάν προκύψῃ, λογικά πρότερο ἐκείνου. Λέγοντας, λοιπόν, ὅτι πρέπει νά ἐπινοήσουμε — δηλαδή νά ὑποθέσουμε δημιουργικά — τήν ἐλάσσονα κλίμακα στό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, δέν ἐπιδιώκω ἀπλῶς νά αἰτιολογήσω τίς δικές μου, θεμιτές ἄλλωστε, προτιμήσεις. Ἐννοῶ ὅτι ὀφείλομε σήμερα νά σκεφτοῦμε τὴν ἀναγκαιότητα αὐτοῦ τοῦ 'ἐλάσσονος' Παλαμᾶ, ἀκόμη καί χωρὶς νά ἔχουμε λυμένο τό ζήτημα τῆς σχέσης του μέ τόν ἄλλον, τόν 'μείζονα' Παλαμᾶ, χωρὶς δηλαδή νά προεξοφλοῦμε τὴν ἐνότητα τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, ἢ ὁποῖα θά ἀπασχολήσῃ, ὅπως ἔχει ἤδη ἀπασχολήσῃ, ἐπαρκέστερους καί ἰκανότερους μελετητές. Δέν ἐπιδιώκω, ἐπομένως, νά ἀπομονώσω ἕνα κατὰ τό μᾶλλον αὐθαίρετο σύνολο ἀπὸ ποιήματα ἐλάσσονος τόνου, καί μάλιστα εἰς βάρος τῶν ὑπολοί-

7. "Ἡ μετρικὴ τοῦ Παλαμᾶ", στό Λίνος Πολίτης, *Μετρικά*, Ἐκδόσεις Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, χ.χ. Μιλώντας γιά τόν δεκαπεντασύλλαβο τῆς *Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ* καί τῶν *Βωμῶν*, γράφει: «Ἀντιπροσωπεύει ὁ στίχος αὐτὸς τὴ μὴ πλευρά τῆς ἁρσωπικότητάς του, ἴσως τὴν περισσότερο σημαντικὴ, τὴ "ρητορικὴ" (ὁ ὅρος δέν κλείνει καμιά πρόθεση ἀξιολογικῆ), πού ξεκινώντας ἀπὸ μερικά κομμάτια τῆς "'Ἀσάλευτης ζωῆς" ("Ἐκατό φωνές", "'Ἀσκραῖος" κ.ἄ.) ἐξακολουθεῖ στὸν "Δωδεκάλογο" καί στὴ "Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ" καί κορυφώνεται στοὺς "Βωμούς" |σ. 74|». Καί παρακάτω, στὴ σελίδα 118, διαβάζουμε: «Λυρικά καί πλαστικά σονέτα σάν τῶν "Πατρίδων" σπάνια ξαναβρίσκουμε στὴν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ. Ἐξῆ ἀπὸ ἄλλα ποσοδικὰ παραδείγματα, ἔχουμε σονέτα του συγκεντρωμένα σ' ἕνα τόμο. "Τὰ δεκατετράστιχα" (1919)... Τό ἴδιο ὅπως καί στοὺς δεκαπεντασύλλαβους τῆς "Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ" καί τῶν "Βωμῶν", δέν εἶναι ἡ λυρικὴ ὑπόσταση τοῦ Παλαμᾶ πού ἐκφράζεται ἐδῶ, παρά πιό πολὺ ἡ ρητορικὴ». Εἶναι σαφές ἀπὸ τὰ παραδείγματα ὅτι ἡ διάκριση τοῦ Λίνου Πολίτη, στηριγμένη κατὰ κύριο λόγο στὴν ἐκ τοῦ σύνεγγυς μελέτη τῆς μετρικῆς ἀνέλιξης τοῦ παλαμικοῦ στίχου καί τῆς παλαμικῆς στροφῆς, δέν συμπίπτει εἰδολογικά μέ ἐκείνη πού ἀποτολμῶ ἐδῶ. Συμβαίνει συχνά ὁ 'ἐλάσσων' τόνος νά μετέρχεται μέσα ἀπὸ ἐκεῖνα πού ὁ Πολίτης θά ὀνόμαζε 'ρητορικά'. Ὅσον ἀφορᾷ, ὅμως, τὴν αἰνιγματικὰ ἰδιότυπη, τὴ σχεδὸν ἰδεοληπτικὴ περίπτωση τοῦ δεκατετρασύλλαβου στίχου, καθὼς καί τὴν κεντρικὴ θέση πού κατέχει ἡ "Φοινικιά" στὸν λυρικό δίον τοῦ Παλαμᾶ, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Πολίτη πιστεύω ὅτι ἀναδιφοῦν πολὺ θαυτέρα ἀπὸ τόν λόγο παρόμοιων περιγραφικῶν διακρίσεων καί στάθηκαν γιά μένα κάτι περισσότερο ἀπὸ πολυτιμές.

8. "Ὁ λυρισμὸς τοῦ Κωστή Παλαμᾶ καί τὰ *Παθητικά κρυφομῆματα*", στό Τέλλος Ἄγρας, *Κριτικά*, ἔ.ἄ., σ. 123. Ὁ Ἄγρας, βεβαίως, ἀνακαλεῖ μίαν σημασίαν 'γένους' στὴν ἐννοία τοῦ λυρισμοῦ πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ τὴν ἐπιμεριστικὴ καί κατὰ βάσιν μορφολογικὴ χρῆση τοῦ ὄρου στὴ μελέτη τοῦ Λίνου Πολίτη.

9. "Τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς του", ἔ.ἄ., σ. 145.

πων, παρά τό γεγονός ότι ή προτίμησή μου σαφώς μεροληπτεϊ πρός τόν άνεπίδοτο κόσμο τού έλάσσονος. Ένωώ πρωτίστως ότι μάς χρειάζεται μιá θεωρία αὐτοῦ τού έλάσσονος νόμου, μέ τή διπλή άποδοχή τής λέξης νόμος: τήν κοινόλεκτη, αλλά και τήν ειδικότερη αρχαία σημασία ενός 'τρόπου' ή 'δρόμου' στή μουσική. Χρειάζεται, άν πραγματικά μάς άπασχολεί ό Παλαμάς, νά έπινοήσουμε, όπως είπα, τήν έλάσσονα κλίμακα, στό βαθμό άκριβώς πού χρειάζεται νά ξαναβροῦμε τό μέτρο και τήν κλίμακα τού λυρισμοῦ στόν δικό μας καιρό. 'Η μιá άνάγκη συστοιχεί άπολύτως μέ τήν άλλη και μετριάζει κάπως τό ήθικό βάρος τών ρημάτων πού τήν έπιτάσσουν: ρήματα όπως «οφείλουμε», «χρειάζεται», «πρέπει». 'Αλλά ό έλάσσων νόμος είναι μειζονος σημασίας και ώς πρός τούτο: 'Ότι δύναται νά μετατρέψει σέ συνθήκη άπολαύσεως

τίς ύποχρεώσεις και τίς όφειλές πού άπορρέουν από τόν 'μείζονα νόμο' τής συνείδησης και τής αὐτοσυνειδησίας: ότι δύναται νά μετατρέψει τίς συστατικές άντινομίες τής συνείδησης σέ λυρική μορφή: «Τό χάσμα τής πληγής γίνεται συντριβάνι» (στ. 40). 'Η άναγκαιότητα τής λυρικής μορφής είναι σέ θέση νά άφομοιώσει τή συντριπτική άναγκαιότητα τού κόσμου ώς συνθήκη άπολαύσεως. Αὐτός είναι άλλωστε και ό άλληγορικός τόπος τής "Φοινικιάς" — τό ποίημα όπου κατά μείζονα λόγο μπορούμε νά άκούσουμε τή θεωρία τού έλάσσονος νόμου, λυρικά διατυπωμένα από τά «γαλανά λουλουδάκια»:

*'Ακούσαμε τής γής τό μέγα καρδιοχτύπι.
Νέο τραγούδι άφάνταστο πού δέν είπώθη,
'Ηχος πού τίποτ' από μέσα του δέ λείπει.*

‘Ο Παλαμάς, ό ρυθμός και τό πάθος

του Παντελή Μπουκάλα

*«Τί νόημα για σέναν' έχει ό τάφος;
'Η ζωντανός ή πεθαμένος, όμοια
μιλάς και φέγγεις».*

Κωστής Παλαμάς,

«'Ωδή στό θάνατο τού Ibsen».

Έπί μισόν αιώνα, ό Κωστής Παλαμάς, κι αὐτό τό δέχονται κι οί όρκοισμένοι άρνητές του, κι άς φρονοῦν ότι ξεμπερδεῦουν μέ τή δυναμική πολλαπλότητά του χαρακτηρίζοντάς τον «παλιωτικό», στάθηκε δείκτης μέ άξία αὐθέντου στό πνευματικά του τόπου. Στάθηκε τό πρόσημο μιáς εποχής· και δέν ήταν λίγοι όσοι τό είπαν όρόσημο και φάρο — δέν ήταν άνάγκη νά μαθητεύσουν στή δική του γενναιοδωρία και άγαπητική άπλοχερία για νά τό πούν· τό ύψος του έπαληθεύει τή γνώμη τους. Ένα ύψος πού δέν τόν άπομάκρυνε από τήν ταπεινοφροσύνη ούτε και θόλωσε τήν όξυδέρκειά του.

Πολύ άπλά και μέ τή βέβαιη γνώση ότι «ή θάλασσα δέν έξαντλείται»: Έκτός από τά πολύτροπα ποιήματά του, τά βαρύτιμα τού νοήματος και όμόδοξα τής μουσικής, θά τού όφείλουμε εις τό διηνεκές τή σωστική γνωριμιá τού 'Ανδρέα Κάλβου, αλλά και τού Διονυσίου Σολωμοῦ (και πιστεύω πώς άν μοίρα καλή έφερεν τόν Μεσολογγίτη στήν Κέρκυρα, στό τέλος θά τούς έπειθε τούς δύο νησιώτες νά φιλιώσουν και νά μιλήσουν).

Τού όφείλουμε τή θέσπιση τής νεοελληνικής κριτικής και τήν άρτίωση τού έξοπλισμοῦ της. Λέει ό Τέλλος 'Αγρας στό *Κριτικά* του (τόμ. Α', Έρμής, 1980): «... Ακόμη δυσκολότερα φαντάζεται κανείς ποιá θά ήταν, χωρίς τόν Παλαμά, ή Νεοελληνική Κριτική, ή γνωστή μας πιά ως καθιερωμένη κριτική τής Λογοτεχνίας, και ή διδλοκρισία. Γιατί, άληθινά, ναί, μόνον μ' αὐτόν έλαβαν όλα αὐτά όντότητα και συνείδηση κι έγιναν έννοια και πράξη. 'Η Νεοελληνική Κριτική γεννήθηκε μόνον από τήν αϊ-

σθηση εκείνη, τήν αίσθηση τού κριτικοῦ χρέους — και μάλιστα ενός κριτικοῦ χρέους προικισμένου μέ τήν έπιμονή και τή δύναμη και τήν ευγένεια πού μόνον ένας Παλαμάς μπορούσε νά τά 'χη».

Και τού όφείλουμε τήν «έξασφάλιση» τής δημοτικής, τή λογοτεχνική νομιμοποίησή της, τήν έδραίωση και τόν πλουτισμό της, τό ότι, όπως τόν έκλαψε στό ξόδι του ό Σικελιανός, «πῆρε τή φτωχή μιλιá» τού λαοῦ, και «'Ηρωας τήν ύψωσε ως στ' άστέρια». Προσπερνούμε τίς σχετικές φράσεις τού Μάρκου Αυγέρη, από τό διβλίο του *Έλληνες λογοτέχνες* ('Ικαρος, 1971) («Χωρίς τό παλαμικό έργο, ή τύχη τής καθαρεύουσας δέν θά κρινόταν τόσο γρήγορα και τόσο όριστικά κι ό άγώνας για τή δημοτική γλώσσα δέν θά έπαιρνε ίσως τόσο πλατύ έθνικό χαρακτήρα», και «'Ο Παλαμάς είναι ή Σύνοψη και ή 'Ιερή Βίβλος τού δημοτικισμού»), για νά σταθοῦμε περισσότερο σέ μιá από τίς πιό άφειδώλευτες κρίσεις τού Σεφέρη, τίς πιό γενναίες, πού, σάν όφειλή και προσωπική, τή φύλαξε για τόν Παλαμά, «τελευταίο διδάσκαλο τού γένους», όπως έν θερμώ, μά και συνάμα ψυχραίμα, τόν άποκάλεσε λίγες ήμέρες μετά τό θάνατό του (βλ. *Δοκιμές*, τόμ. Α', 'Ικαρος, 1981):

«Πιστεύω πώς ό Παλαμάς είναι ένα τόσο σημαντικό πρόσωπο στήν ιστορία τής ελληνικής ποιητικής έκφρασης, γιατί, μέ δύο λέξεις, είναι τό σημείο όπου λύεται και ξεσπά και βρίσκει τήν καθαρόσή του ένα ύπόκοφο δράμα πού παίζεται δύο χιλιάδες χρόνια για τόν έλληνισμό. (...) Θά πρέπει νά περάσουν, νομίζω, πολλά χρόνια για νά

δρεθεί άνθρωπος πού νά έχει τέτοια εμπειρία τής γλώσσας μας. Ὁ Παλαμᾶς τήν ἤξερε ὡς πέρα, ὡς τήν πιό παρὰ μερῶν γωνιά τής ἀρχαία, μεσαιωνική, ἰδιωματική, σέ κάθε τῆς ἀπόκρωση, σέ κάθε τῆς τόνο. Ὁχι, δέν τήν ἤξερε ὅπως οἱ Φαρισαῖοι καί οἱ Γραμματεῖς, τήν εἶχε μέσα του αὐτή τήν τρομερή ἀρθρωτική δύναμη, αὐτή τήν Ἀναδυμένη. (...) Ἀπό τόν Παλαμᾶ καί πέρα, ὕστερα ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια, ἡ διπλή ἑλληνική παράδοση ἐνώνεται σέ μιὰ γραμμή».

Λυρική σπουδή

Σήμερα, μισόν αἰώνα μετά τό θάνατο τοῦ Παλαμᾶ, πού ἐστάθη καί θάνατος τοῦ φόβου γιά τίς κατεχόμενες ψυχές, ἡ «βαριά σκιά» τοῦ ποιητή, ὅπως τήν ὀνόμασε ὁ Κ.Θ. Δημαράς, φαίνεται ὅτι πῆρε νά διαλύεται καί νά ἀδυνατίζει. Καί πιά, τά ἐρωτήματα ἄν τό ἔργο του ἐξακολουθεῖ νά σημαίνει κι ἄν ἡ προσωπικότητά του φαίνει, προσποιοῦνται ὅτι ἐγείρονται στό δάθρο τοῦ αὐτονόητου — ἄν κίολας δέν θεωρεῖται ἀπό πολλούς λογοτεχνικός πουριτανισμός ἢ ὀπισθοδρομία τό νά ἀσχολεῖσαι μέ τό παλαμικό ἔργο ὡς ὑπάρχον καί δρῶν καί ὄχι ὡς ὑπάρξαν, ὅπως καί μέ τό ἔργο τοῦ Σικελιανοῦ, ἢ, σέ μικρότερη ἀλλά σημαντική κλίμακα, μέ τό ἔργο τοῦ Μαλακάση ἢ τοῦ Γρυπάρη.

Πόσο στέκει, ἄς πούμε, ὁ λόγος τοῦ Ι.Ν. Γρυπάρη «εἴμαστε ὅλοι παιδιά τοῦ Παλαμᾶ»; Ἔνας τρόπος γιά νά ὀροῦμε μιὰ πρώτη ἀπόκριση εἶναι νά στραφοῦμε στόν Σεφέρη, πού ἀκριβῶς ἐπειδή «ἀσκήθηκε τεχνικά μέσα στό ἐργαστήρι τῆς γλώσσας τοῦ Παλαμᾶ» (Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνικά*, τόμ. Γ', Γνώση, 1988) ὀδηγήθηκε στήν ἀστικότερη δική του δημοτική· στή *Στροφή* του, μιὰ σχεδόν προγραμματισμένη τελετουργική πατροκτονία, ὁ παλαμικός τρόπος πολεμεῖται βέβαια, ἀνασκευάζεται μέ μιὰ ἀγάπη θανάσιμη, ἀνασυντίζεται καί ἐκτρέπεται, γιά νά προοικονομήσει ἔτσι ὁ ποιητής ὅ,τι ἀργότερα κατόρθωσε, ὅμως ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει· καί ὄχι σάν ἀπόηχος ἢ φόντο ἀλλά σάν πηγὴ ἀναβάλλουσα, δισημῶς ἀναβάλλουσα· νά ἀναβρῦζει μέ ἀδέσποτο πλοῦτο, ὑπερβαίνοντας τό σεφερικό πρόγραμμα, καί ταυτόχρονα νά ἀναγκάζει τόν Σεφέρη νά ἀναβάλλει καί νά καθυστερεῖ τήν τελεσίδικη διαφυγὴ ἀπό τήν παλαμική κληροδοσία.

Καί ὕστερα, πόση ἀπό τήν ἀναγνωρισμένη γιά τόν Παλαμᾶ «λυρική σπουδή» κατοικεῖ, ἀλλιῶς ρυθμισμένη, στό ἔργο τοῦ Ἐλύτη, καί πόσα ἴχνη τοῦ παλαμικοῦ ποιητικῆ-ἱεροφάντη καί προφήτη μπορεῖ νά ἐντοπιστοῦν στά ἑλυτικά ποιήματα; Καί ποῖον γόνο κατέλιπε ἡ σατιρική του ὀρμή στόν Κ.Γ. Καρυωτάκη ἀλλά καί στόν Μανόλη Ἀναγνωστάκη; Καί ἡ εὐροια ἀφ' ἑνός τοῦ Γιάννη Ρίτσου, πού δέν ἀπέχει πάντοτε ἀπό τήν αὐτοανατύπωση, ἡ ἰδεολογική ἀφ' ἑτέρου ὀρμή τῆς ποιήσῆς του, πού ἀρκετές φορές ματαιώνεται στό ὄριο τῆς λαϊκότητος προφάνειας, σέ ποιά σχέση, ἐνδεχομένως ἀκόμη καί πτωτική, δρῖσκονται μέ τά παλαμικά πρότυπα;

Λοιπόν; Ἰσχυσε τελικά γιά τόν ἴδιο τόν Παλαμᾶ ὁ δίκος του γνωστικός στίχος «καταποτήρας ὁ Καιρός πέρασε καί ἀπό σένα»; Καί ἄν ναί, τί νά ἴφταιξε γι' αὐτό, πέρα ἀπό τή μίζερη ἐκπαίδευση πού πρόχειρα μάς μαθαίνει ὅ,τι πιό εὐκόλο καί ἀκίνδυνο τῶν ποιητῶν, ἄς πούμε τόν «Ὀλυμπιακό Ὑμνο»· πέρα ἀπό τήν πάντοτε ἐξωστρεφή παιδεία μας, καί πέρα ἀπό τήν ἀμνήμονα, μά φυσική, σπουδὴ νά χρησιμοποιοῦμε κάθε νέα θεωρία ἢ τεχνολογική ἀναζήτηση σάν ἀνάγκη πού μάς χωρίζει ἀπό τό ὡς τότε κατορθωμένο;

Ὁ Παλαμᾶς μεγάλωσε τήν ποιήσῆς του καί τόν, ἀχώριστο, λογισμό του μέσα στίς ἀντιφάσεις του· δέν τίς ἐξόρκισε, καθῶς ἐμεῖς τό συνηθίζουμε, μά τίς πολέμησε, τίς ἔκανε ρητές, τίς δεξιώθηκε ἀτμητες, τίς ὑπῆρξε. Βαθιά διχασμένος, «συγκλονισμένος ἀπό τό ρυθμό τῆς Ἀντίθεσης», ὅπως καλά τό ἔδειξε ὁ Κ.Θ. Δημαράς στή μελέτη του, τοῦ 1943, *Κωστής Παλαμᾶς. Ἡ πορεία του πρὸς τήν τέχνη* (ἐπανεκδόθηκε ἀπό τὴ Νεφέλη τό 1989) ἔκανε τὴν ποιήσῆς του ἕνα πεδίο ὅπου, ὑπὸ κλίμακα, ἀναπτύχθηκαν ὅλες οἱ ἀντιπαλότητες καί δόθηκαν ὅλες οἱ μάχες πού γίνονταν στό σύνολο τοῦ ἐθνικοῦ χώρου, καί ὄχι μόνον τοῦ καλλιτεχνικοῦ. «Τῆς ἐπιχῆς μου θάλασσας τὴ γαληνιά τὴ δέρονουν/παθητικές ἀνεμικές καί λυρικά μελέτμια», ἔγραψε στή *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ*, δίνοντάς μας δείκτη καλῶ· καί στό ἴδιο ἔργο του αὐτοῖστορεῖται ὡς «ποιητῆς καί δυνατός καί λιγοθυμισμένος».

Δημιουργός γλώσσας

Σ' αὐτὴ τὴ θάλασσα, πολλά τά πλεούμενα· καί γνώση καί συγκίνηση, καί γλώσσα καί μουσική, καί πρόγραμμα καί ὄραμα, καί λυρισμός (πού αὐτὸς τόν ἀπέσπασε ἀπὸ τὴ φλούδα καί τόν αἰμάτωσε) καί ἔπος, καί σάτιρα καί πόνος. Καί πάθος. Ὁ ἴδιος, καί πάλι, τό ὄρισε: «Τέλος κι ἀρχὴ τό Πάθος». Μέ κεφαλαῖο τό πῖ. Τό Πάθος, λέει ὁ Ἄγρας, «εἶναι ὁ ποιητικὸς νόμος τοῦ Παλαμᾶ».

Καί πάθος σημαίνει ξόδεμα. Σημαίνει δόσιμο. Σημαίνει ν' ἀγαπᾶς καί τό πιό ταπεινὸ, νά ἐναντιώνεσαι καμιά φορά καί στό ἀσήμαντο, νά εἶσαι τρυφερός καί μέ τὴν ἴρα ἀκόμα καί νά τὴν ἀφήνεις νά μπλέκει, ἄσθηστη, μέ τούς τελειωμένους στίχους σου. Σημαίνει νά κινδυνεύεις κινδύνους πολλούς, κι ἀνάμεσα σ' αὐτούς τῆς παλλιλογίας, τῆς διδαχῆς ἢ μιᾶς εὐρύτητας πού ἀραιώνει τὴν πυκνότητά. Ἀλλά πῶς ἀλλιῶς θά γινόταν ὁ Παλαμᾶς καί δημιουργός γλώσσας καί δημιουργός κριτικῆς ἱστορίας καί δημιουργός λογοτεχνικῆς συνείδησης καί ὀραματιστῆς καί προφήτης — καί πόσες φορές δέν ὀνομάζει προφήτη τόν ποιητὴ...

Πάθος σημαίνει νά ὑπάρχεις καί μέσα ἀπὸ τίς λέξεις καί πέρα ἀπ' αὐτές, νά μὴν ἐτοιμάζεις τό γλιτωμὸ σου στόν ὅποιο πύργο σου, ἀλλά νά φτάνεις ἀκόμη καί νά «εὐτελίζεις τὴν ζωὴ σου» (τὴν ἀριστοκρατικὴ σύλληψη τῆς ζωῆς σου ἴσως· γιατί πόσοι «ἀνθρώποι τοῦ πνεύματος» δέν πειράστηκαν ἀπὸ αὐτὴ τὴ δόξα καί δέν θεώρησαν τὴ διαφορά τούς μεγαλεῖο;) μέ τῶν πολλῶν τόν καημό. Σημαίνει νά ἐφευρίσκεις ὀλοένα τὴν καλοσύνη σου, κι ὀλοένα τόν ἑαυτὸ σου νά δωρίζεις· κι ὁ Παλαμᾶς εἶναι, ἀκόμη εἶναι, ἕνα ὑπέροχο δῶρο πού ἡ ἀπόλαυσή του ἀπαιτεῖ πάθος ἰσότημο μέ τό δικό του — πού ὅμως παραμένει δυσεῦρετο ἢ πνίγεται ἀπὸ τίς περικοκλάδες πού παραγάγει ὁ πόθος τοῦ νεωτερισμοῦ ὅταν ἀκκίζεται.

«Ὁ Παλαμᾶς εἶναι παραδοσιακός, γιατί νά τόν διαβάσουμε;», ἀκούγεται ψέγων ὁ μεταμοντέρνος κοινὸς τόπος. Μά ἐπειδὴ εἶναι ἡ παράδοσή μας, ἡ ἀπολύτως ἐνήμερη τῆς ἐποχῆς τῆς καί τοῦ ἐυρωπαϊκοῦ περιγύρου τῆς, ἡ ἀπολύτως ἐνήμερη τῶν προδρομῶν τῆς, ἄμεσων καί ἀπώτατων, ἡ ἀπολύτως νεωτεριστική. Ὅταν ὁ Παλαμᾶς καταργοῦσε τὴν τομὴ τοῦ δεκαπεντασύλλαβου, αἰρόμενος πάνω ἀπὸ μιὰ προῖκα αἰῶνων, γιατί τέτοια τομὴ ὑπῆρχε καί στόν δακτυλικὸ ἑξάμετρο, καινοτομοῦσε μέ παραδειγματικά σεβαστικὴ ἀντίληψη καί ἐν ταυτῶ ἀποτελεσματικὴ — ὅ,τι μάς λείπει.

Κι ὄχι ἀπλῶς σεβασμός παρά ὑποταγὴ ἐκούσια καί αὐτοταπεινώση γενναία. Διότι δέν εἶναι λόγος κενὸς καί αὐ-

Δύσκολος επίσης διότι ή μορφή τών ποιημάτων του είναι και στοχασμός, και ό στοχασμός του δέν δίδεται εκτός μορφής. Ίσως έτσι εξηγούνται οι πολλές διαφορετικής κατεύθυνσης και απόληξης αναγνώσεις πού έγιναν λόγω χάρη στον Δωδεκάλογο τού γύφτου. Κάθε μελετητής, στό μέτρο τής αναγνωστικής του όξυδέρκειας ή τών ιδεολογικών του προλήψεων, αποσπούσε από τό έργο τά δικά του κέρδη. Και καταπιάστηκαν πολλοί μέ τό συγκεκριμένο έργο, είτε σε αυτότελείς εργασίες είτε σε μελέτες γιά τόν Παλαμά γενικότερα — ό Ίωάννης Συκουτρής, ό Αιμίλιος Χουρμούζιος, ό Δημαράς, ό Άνδρέας Καραντώνης, ό Κωνσταντίνος Τσάτσος, ό Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ό Σπύρος Μελάς, ό Μάρκος Αυγέρας, ό Νίκος Ζαχαριάδης...

Και δύσκολος ό Παλαμάς έπειδή ή πρόσληψη τών ποιημάτων του δέν μπορεί νά επιτευχθεί παρά έν τώ συνόλω τους, χωρίς κερματισμό· πολύδυμα όπως είναι, μέ τόν πυρήνα τους σπασμένο σε «λόγους» παράπλευρους ή και διαφιλονικούντες (δώδεκα στόν Δωδεκάλογο, δώδεκα και στη Φλογέρα), δέν προσφέρουν άγκωνάρια γιά νά πιαστεί ή αναγνωστική όρεξη, παρά προτείνουν όλόκληρο τό οικοδόμημα.

Λιγοστοί είναι, άς πούμε, οι γνωμικοί στίχοι στό τεράστιο παλαμικό έργο, έν αντίθεση μέ ό,τι συμβαίνει στό καθαφικό, πού θά μπορούσαν νά απομνημονευθούν, νά μεταδοθούν, νά υποστούν πολυειδή δημόσια χρήση. Ό Παλαμάς καταθέτει ένα όλον, ένα σύστημα ποιητικό και ιδεολογικό, άφού ως όλον τό είχε δραματιστεί και έτοιμάσει, άλλιώς τονισμένο κάθε φορά μέσα στην πολυσχιδία του. Δέν θά μπορούσε νά έχει γίνει άλλιώς: τούτος ό ποιητής στάθηκε από τούς λίγους πού ύπηρετησαν ισότιμα και τίς τρεις μούσες. Και τή Μελέτη και τή Μνήμη και τήν Αύδή. Ή έντοκος ανάγνωση τού έργου του προϋποθέτει άριστες σχέσεις μέ τίς δύο πρώτες και έστω άνεκτές μέ τήν τρίτη. Έξ ου και οι δυσκολίες.

τάρεσκος ό λόγος πού χρησιμοποιεί τό σκληρότατο ρήμα «σέρνεται» γιά νά εικονίσει τή σχέση τής γραφής του μέ τή φωνή και τό ρυθμό από τόν όποιο γαλακτίστηκε. Άν ή άδικία μας διαστεί, δέν θά τολμήσει νά δεί τίποτε πέρα από τό φολκλόρ σε τούτους τούς στίχους: «Γιαννιώτικα, σμυρνιώτικα, πολιτικά, / μακρόσυρτα τραγούνια άνατολίτικα / λυπητερά, / πώς ή ψυχή μου σέρνεται μαζί σας! / Είναι χυμένη από τή μουσική σας / και πάει μέ τά δικά σας τά φτερά». Άν, όμως, ό αναγνώστης (πού έδω πρέπει νά υπάρξει και ως άκροατής) άφήσει γιά μιá στιγμή παράμερα τίς θεωρίες του τίς θεωρητικές, άν λύσει τούς κόμπους του, θά δεί νά υποδηλώνεται, και ταντόχρονα νά πραγματώνεται, σε αυτούς άκριβώς τούς στίχους ό τρόπος άπόκτησης τής παράδοσης. Ή ψυχή του ποιητή σέρνεται γιά νά ύψωθεί ό λόγος του, νά τελειωθεί σε μουσική.

Σύμμετρος στοχασμός

Σέ μουσική λοιπόν. Σέ τραγούδι (νά και κάτι άλλο πού χρωστάμε και σε αυτόν: μάς υπέδειξε ότι τά δημοτικά δέν έχουν συλλεκτική άξία παρά άξία χρήσης και άπόλαυσης). Αυτή ήταν ή έμμονή τού Παλαμά. Κι αυτή ή ποιήσή του: σύμμετρος στοχασμός. Μάς τό δηλώνει αυτό κατ' επανάληψη, τότε μέ άγωνία πού χάνει τό «άπιστο» και τό «άπαράδοτο», τότε σάν διαβεβαίωση. Πότε μέ τά μόνο πού χρησιμοποιεί (όπως τό «Μουσικήν ποίει, και εργάζου» τού πλατωνικού Φαιδρου, πού υπάρχει ως γενικός δείκτης στόν Δωδεκάλογο τού γύφτου) και τότε

μέ τούς στίχους του. Στη Φλογέρα τού βασιλιά λόγου χάρη βεβαιώνει: «Δέν ξέρω παρά νά τραγουδά». Ή πάλι υποδεικνύει τήν (σταθερά όμολογούμενη) άπειλή τής διαφυγής: «Μά έγώ φλογέρα μουσική και όνειροχτυπημένη / τό καταλόγι τεχνικά δέ δύναμαι νά πλέξω / γιά νά ίστορίσω ξάστερα...». Και στόν Δωδεκάλογο τού γύφτου: «καθώς δένω και τό λόγο / δαίμονα και ξωτικό / στό χρυσό τό δαχτυλίδι / στό Ρυθμό».

Μέ κεφαλαίο ό Ρυθμός, όπως άλλου τό άλλο μισό τού κρίσιμου όδηγητικού ζεύγους, τό Πάθος. Γιατί γιά τόν Παλαμά «άπάνου άπ' όλα είναι ό ρυθμός μαγνήτης». Άφού «τά πάντα μέτρο». Και άφού «τά πάντα τ' άνίερα ό ρυθμός τ' άγιάζει» (τά τρία αυτά σπαράγματα από τή Φλογέρα τού βασιλιά). Κάπως παράφωνα και παράταιρο άκούγεται αυτό στην πεζολόγο εποχή μας, πού τό γραμματίο τού έλεύθερου στίχου εισπράχτηκε πολλές φορές σάν άποδέσμευση από όποιασδήποτε λογής μουσική και μέτρο. Κι ά, πώς ταιριάζει έδω, επιτέλους διδακτικός, ό άλλος στίχος τού Παλαμά: «Έλεύθερος, τού στίχου μόνο ύπάκουος».

Δύσκολος ποιητής

Δύσκολος ποιητής ό Παλαμάς, και άς έχει έτοιμάσει άντίθετη γνώμη ή λειπή παιδεία μας. Και άς μήν τό παραδέχεται ό ίδιος όταν λέει, διαβάζοντας άκριβώς τήν κρίσιμη Στροφή τού Σεφέρει: «Άνήκη σ' έκείνους πού τό κλειδί τούς χρειάζεται, όσο και άν μερικοί, μπορεί άπόρροσκοι, μέ όρίσκουν δύσκολο, ή άλλοι, άνόητοι άσφαλώς, μέ χειροτονούν "άκατάληπτο"». Δύσκολος διότι ό νούς του προβαίνει μέ άλματα συχνά έναντιούμενης φορής και ό λόγος του συναιρεί γενεές γενεών μνήμη, γραμματικής και γραμματολογίας· διότι ή ευαισθησία του δέν μονοδρομεί, γι' αυτό άκριβώς και δείχνει νά νοσηραχείται: γιά νά έπινοήσει τή συγκίνηση όταν αυτό τού υποδεικνύει τό χρέος του.

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ: Άνεόδητη έπιστολή
Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ: Γ. Θεοτοκάς, ή πτώση τών Θεών
ΝΙΚΟΣ ΚΑΧΤΙΤΗΣ: Έπιστολή στόν Έ. Χ. Γουστός

ΘΑΝ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ: Συναίσθημα	Π. ΖΑΝΝΑΣ: Γιά τόν Άϊζοντάιν
Ι. ΚΑΛΙΝΟ: Προσωπογραφία	Σ. ΠΛΑΣΚΟΒΙΤΗΣ: Τό βίνετο
Π. ΚΑΛΙΟΤΟΣ: Φωνή	Ν. ΧΟΥΓΙΑΡΑΣ: Ποίματα
Σ. ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ: Κάμπουρ	ΒΑΣ. ΠΑΠΑΣ: Ποίματα
ΡΕΝΕ ΣΑΡ: Ταξιδιώτες	Γ. ΤΖΑΝΕΤΑΚΗΣ: Ποίματα
ΣΠ. ΒΡΕΤΤΟΣ: Πόηση	ΓΚΥ ΝΤΕ ΜΩΪΑΣΑΝ: Δομάτιο 11
ΗΛΙΑΣ ΓΚΡΗΣ: Ποίματα	ΑΚ. ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ: Ποιήματα

ΝΕΟΤΑΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ:

Άρετριές, έπεράς, τό παρόν. Σαζουάν μέ τόν Τ. Γουδέλη οι: Βασίλης Παπάς, Βεγγ. Κέσσος, Γ. Τζανετάκης, Κ. Μαρκοπούλης.
Γ. ΜΠΑΣΔΕΚΗΣ: Ποίματα. ΒΑΣ. ΚΑΛΑΜΑΡΑΣ: Πόηση. ΑΝ. ΒΙΣΤΩΝΙΤΗΣ: Ύπομνησάματα. ΠΑΝ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ: Ποίματα. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Ό Φ. Γκ. Αίρας γράφει από τήν Νέα Γόρση. ΜΟΥΣΙΚΑ ΦΥΛΑ: Γιά τόν Έρικ Σατί. Γράφει ό Σάκης Παπαλημεριού. ΤΟ ΣΙΝΕΜΑ: Γράφουν: Δημοσθένης Κούρτοβις, Τάσος Γουδέλης. ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ: Διαβάζοντας τόν ξένο τύπο. Γράφουν: Μ. Σπυριδοπούλου, Β. Σουβίνος, ΤΑ ΦΥΛΑ: Σχόλια γιά τήν επαιαρότητα. Γράφουν: Τ. Γουδέλης, Ά. Νομικός, Μ. Κράμερ, Γ. Κόκκος, Χλόη Κ. Μουρβέρ.

75-76

Σελίδες 176. Τιμή 1000 δραχ.

«Υ.Γ.»

Μανόλη Αναγνωστάκη

της Δώρας Μέντη

Τό ΥΓ. τοῦ Μ. Ἀναγνωστάκη τυπώθηκε τό 1983 ὡς ἰδιωτική ἐκδοσή ἐκτός ἐμπορίου σέ 100 ἀντίτυπα. Ὅσοι ἔλαβαν τότε τό ΥΓ. γνώριζαν τήν ἀπόφαση τῆς σιωπῆς, πού ὑπαγορευόταν τόσο ἀπό τήν ἀπόσταση ὅσο καί ἀπό τή μνήμη τῆς νεότητας, ἡ ὁποία ταυτίζεται στή συνείδηση καί στή γραφή τοῦ Μ. Ἀναγνωστάκη μέ τήν ἐποχή τῆς ἱστορίας καί τοῦ μύθου πού ἔζησαν οἱ μεταπολεμικοί ποιητές.

Μέ τήν παρούσα δημόσια ἐκδοσή τοῦ ΥΓ. μοιάζει νά κοινοποιεῖται ἐπίσημα τό «τέλος» ἐνός ποιητικοῦ ἔργου, στό ὁποῖο ἤδη εἶχαν ἐμφανιστεῖ ποιήματα μέ τόν τίτλο «Ἐπιλογος» (Ἐποχές 3/1951, Ὁ Στόχος/1970), καί εἶχε προαναγγελθεῖ ποικιλοτρόπως ἡ σιωπή:

Γιατί ἡ ποίηση δέν εἶναι ὁ τρόπος νά μιλήσουμε
Ἀλλά ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τό πρόσωπό μας
(«Ἐκεῖ...», Ἡ Συνέχεια)

Ἡ Συνέχεια (1954) ἦταν ἕνας τρόπος γιά νά διανυθεῖ ἡ πορεία ἀπό τή νεανική ἰδεολογική ἀφοσίωση τῶν Ἐποχῶν στήν ἱστορική ἀναγκαιότητα τῆς πράξης, ἕως ὅτου διαμορφωθεῖ καί πάλι μέσα σέ νέες συνθήκες ἡ πολιτική προοπτική τοῦ Στόχου (1970). Δίπλα, ὅμως, στόν ποιητικό λόγο πού «συνέχιζε», ἡ σιωπή ἐρχόταν νά κατακαθίσει ἐπάνω ὡς αἶσθημα καί ὡς σύμβολο ἐνός κοινωνικοῦ μύθου, συνηχώντας μέ τήν «ἀνάμνηση θανάτων» καί

Γράφοντας ποιήματα χωρίς
ἤχους καί λέξεις
(«Ἡρῆες ὅταν ἐγώ...», ὁ.π.)

Πολλές φορές μάλιστα ἡ γραφή ἔπαιξε τό ρόλο τοῦ συμπαθητικοῦ ἀπολογητῆ στό ὄνομα τῆς ἀλήθειας τοῦ χαμένου μύθου, μέ τή διαφορά ὅτι, ἄν καί ἀπολογητική, δέν θέλησε νά ἀπεξαρτήσῃ τό ὑποκειμενικό αἶσθημα ἀπό τή δεοντολογία τῆς ἰδεολογικῆς ἠθικῆς, ἡ ὁποία στρεφόταν στήν ἀναζήτηση τῆς συνέχειας. Ἡ ἐπιλογή αὐτῆς τῆς γραφῆς ἀναδείχθηκε σέ πρῶτο πλάνο καί συνδέθηκε ἐν πολλοῖς μέ τή φωνή τοῦ ποιητῆ. Ἀλλά ἐξίσου δηλωμένη ὑπῆρξε καί ἡ ἀντίστροφη πρόθεση, ἡ ἀπώθηση τοῦ λόγου ἐλλείπει τῆς ἐποχῆς (Γιατί καί ἡ Ἐποχή ὑπῆρξε, «Ὅλα τά πρόσωπα...» Ἡ Συνέχεια), πού ἐκδηλώθηκε πότε μέ τό πληγωμένο καί πότε μέ τό καυστικό βλέμμα τοῦ «ἐπιζῶντος» καί διαμόρφωσε τή βιοθεωρητική στάση τῆς ποιητικῆς:

Τεντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν
λόγων σου τήν πανοπλία (...)
Καί τῆς Σιωπῆς τό μέγα διάστημα, ἔτσι,
Τεντώσου νά πληρώσεις συμπαγῆς
(«Αὐτοί δέν εἶναι οἱ δρόμοι...», ὁ.π.)

Ὁ «ἐπιζῶν» μέ τίμημα τῆ σιωπῆ τοῦ ὑπερασπίζεται τό ἄλλοτινό χρώμα, τήν εἰκόνα τῶν πραγμάτων «πού δέν ἔπρεπε ἀκόμα νά εἰπωθοῦν» (Περιθώριο '68-69). Γι' αὐτό τόσο ὁ λόγος ὅσο καί οἱ ἀποσιωπήσεις τῆς γραφῆς ἀπευθύνονται στήν πλειονότητά τους σέ συγκεκριμένους ἀποδέκτες, πρόσωπα ὑπαρκτά μέσ στή ροή τοῦ βιωματοικοῦ χρόνου, μορφές καί αἰσθήματα πού χοχλιώνονται καί ἀποτελοῦν σέ μόνιμη βάση τόν ἀπόηχο τοῦ κειμένου:

Στό τέλος ὅταν ὅλοι περάσουν σάν κι ἐμάς.

(«Οἱ ἐπίγονοι», Ἡ Συνέχεια 3)

Τά ἴδια πρόσωπα θά τά συναντήσουμε μέ γυμνές ἀπαριθμήσεις ὀνομάτων ἢ στίς διηγήσεις τοῦ Περιθωρίου '68-'69 (1985), σέ ἕναν ἀνοικτό διάλογο μέ τίς ἡμέρες καί τά ἔργα μιᾶς σχεδόν αὐτοβιογραφικῆς κατάθεσης. Ἀπέναντί τους ὁ ποιητής ἀπό τό περιθώριο πού ἐπιλέγει «τώρα πιά πού δέν γράφει καί ἡ ἀπόσταση τοῦ χρόνου τόν βοηθάει», ὑλοποιεῖ ἴσως παλιότερες ποιητικῆς ἐξαγγελίες γιά τήν ὀχύρωση τοῦ «τελευταίου φυλάκιου», ὅπου, ὅπως γράφει:

Ὅρθιος, καί μόνος σάν καί πρῶτα
περιμένω
(«Κι ἤθελε ἀκόμη...», Ἡ Συνέχεια)

Συνεπῆς πρὸς αὐτές τίς ἀρχές, ὁ Μ. Ἀναγνωστάκης ὀλοκληρώνει τόν κύκλο τοῦ ἔργου του μέ ἕναν τρόπο πού νομοτελειακά σχεδόν ἀπηχεῖται στήν ἔννοια τῆς «μεταπολεμικότητας», ὅπως μπορεῖ νά ὀριστεῖ ὁ χρόνος πού περιχλείει τή δράση, τήν ἐμπειρία καί τήν ἰδεολογική ἐνεργοποίηση τῶν μεταπολεμικῶν ποιητῶν. Μέ τό ΥΓ. εἰδικότερα ὀλοκληρώνει τήν πρόθεσή του νά «μιλήσει» ἀγγίζοντας τό ὄριο ἀνάμεσα στή νοσταλγία καί στή μνήμη τῆς ἐποχῆς, ὀρίζοντας τέλος ἐκεῖ ἐνδιάμεσα τό στόχο τῆς ἰδεολογίας καί τῆς ποιητικῆς του:

Ὅλα συναισθηματικά — λές δέν τό ξέρε.

Ἀξίζει νά ἀκούσουμε μιά μιά τίς προτάσεις-σήματα τοῦ ΥΓ., μέ τήν ὑπόκρουση σιωπῆς πού τίς συνέχει στίς ἀραιοτυπωμένες σελίδες: μέ τόν ἐρωτικό τόνο, τήν ἐξομολογητική διάθεση καί τήν παραδοχή πού ἀποτελεῖ τήν ὅποια στερνή γνώση. Ἀπαρτίζεται ἔτσι μιά ἰδιότυπη ἄλως συναισθημάτων πού διαφιλονικοῦνται ἀπό ἀνάμεικτα αἰσθήματα στέρησης ἀπό τή μιά καί πλήρωσης ἀπό τήν ἄλλη καί ἀντιπροσωπεύουν ἕνα σκίρτημα ψυχῆς καί μιά ἠλικία πού ἀφήνεται στή διάθεση τοῦ βιωματοικοῦ δείκτη τοῦ χρόνου:

Ὅμως ποτέ δέν θά μοῦ ἐξηγήσεις
τό πῶς καί τό γιατί

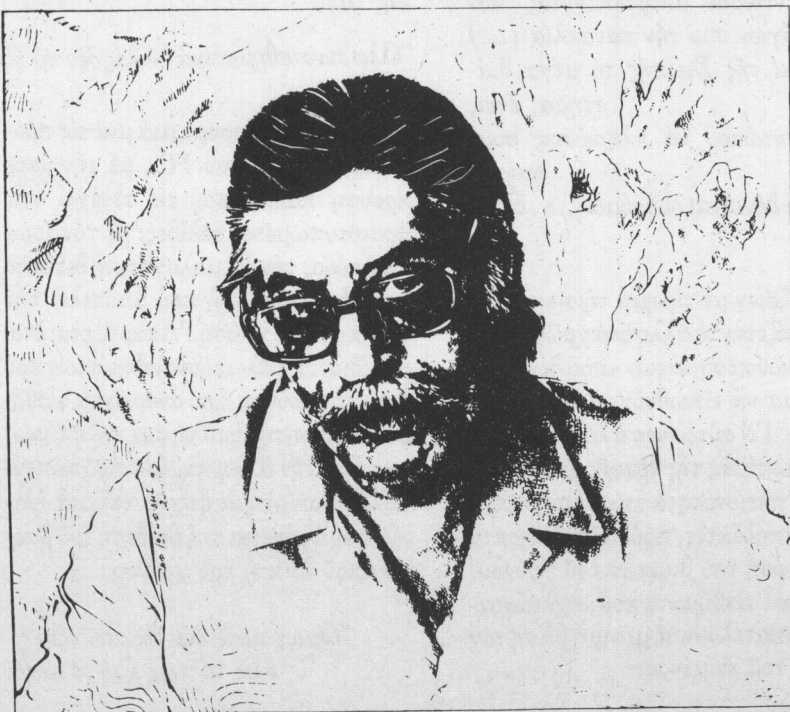
Τό μετεωριζόμενο υποκείμενο τής γραφής γυρίζει ανάμεσα στά χρόνια του, έγκαταλείποντας στό πέρασμά του τά χαρτιά του:

*Μιλούσε συνεχώς μέ παρενθέσεις
καί άποσιωπητικά, σάν τυφλός
πού βάδιζε σ' ένα δωμάτιο γεμά-
το έπιπλα*

Πρόκειται γιά έναν «έπιζώντα» πού γνωρίζει ότι ή «έρημιά πού άπλώνεται γύρω του σιγά σιγά» δέν μπορεί νά άγγίξει ό,τι ύπηρεζε «τό δθθεν χαμένο παρελθόν» καί νά τό μεταμορφώσει σέ «παρελθόν μιās αυταπάτης». Μέ αυτό τό άπόσταγμα τής έποχής αναζητά τους έλάσσονες τόνους πού θά άποδώσουν τό πότε καί τό πώς μιās ξεχασμένης γιά τους πολλούς ιστορίας. Έτσι στό ΥΓ. λείπει έντελώς ή πρόθεση κάποιου άπολογισμού καί ή σύνδεση μέ ύπαρκτά πρόσωπα καί ιστορίες. Όλ' αυτά παραμονεύουν πίσω άπό διαδοχικούς κυματισμούς ψυχικών διαθέσεων πού ανασύρονται μέ φειδώ καί προσοχή άπό τήν κρύπτη:

*Πλήθος περιφερόταν χρόνια μέσα
στό σπίτι του αλλά κανείς
ποτέ δέν μπήκε στό μικρό καμα-
ράκι κάτω άπό τή σκάλα*

ή πού διαφεύγουν συστηματικά άπό τους άμύητους:

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 66

Έλα έδω - δέ θά μάς βρούν

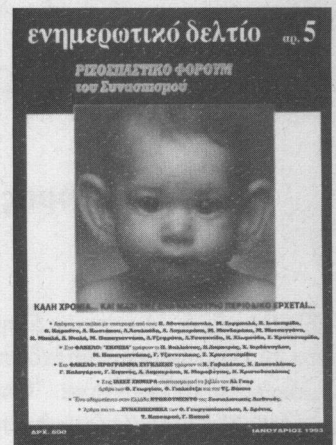
ανάμεσα στό παιδικό κρυφτό, τήν άγωγή του κυνηγημένου καί τήν έρωτική άφηση:

*Τό ρήμα πού ταίριαζε στην περί-
πτωσή του ήταν: βουλιάζω*

Μέ αυτά τά σπαράγματα του λόγου καί του αίσθήματος ό Μ. Άναγνωστάκης προσθέτει στό ποιήματά του μιá χαμηλότονη «μουσική υπόκρουση». Αυτή τή φορά είναι άπαλλαγμένος άπό τήν ανάγκη νά «φάχνει τίς λέξεις», νά «άλλοιώνει τίς έννοιες», νά ύπολογίζει τήν αισθητική καί τήν ιδεολογική άπήχηση των στίχων. Τό όμιλούν «έγώ» ενός παλαίμαχου μεταπολεμικού ποιητή μέσα άπό τό πρώτο ή τό τρίτο ένικό ή πληθυντικό πρόσωπο βγαίνει έξω άπό τό πεδίο τής έπικοινωνίας των κωδίκων καί των μηνυμάτων. Καταδεικνύει μάλιστa ρητά αυτή τήν άποδέσμευση: «Δόστα χωρίς έξηγήσεις», ή όποία όμως, όπως φαίνεται ότι έπιδιώκει, τόν οδηγεί σέ έναν άτυπο διάλογο σέ δεύτερο πρόσωπο, φυλαγμένο στή μνήμη, παντοτινά χαμένο ή άναμενόμενο:

*Έμένα θά μου άρεσε μέ μιá μου-
σική υπόκρουση, είπες, όπου
θά καθόριζες έσύ τά κενά τής σιωπής.*

**στο ενημερωτικό δελτίο αρ. 5
του ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΥ ΦΟΡΟΥΜ
του Συνασπισμού**

✳ Απόψεις και σχόλια με υπογραφή των
**Π. Αθανασόπουλου, Μ. Ζορμπαλά,
Π. Ιωακειμίδη, Θ. Καρούνου,
Α. Κωστάκου, Λ. Λουλουδή, Α. Λυμπεράκη,
Μ. Μανδρακά, Μ. Μασσαγγάνη, Κ. Μπαλή,
Δ. Νταλή, Μ. Παπαγιαννάκη,
Λ. Τζεφρόνη, Λ. Τσουκνίδα,
Κ. Χλωμούδη, Σ. Χρυσοστομίδα.**

✳ Στο **ΦΑΚΕΛΟ: "ΣΚΟΠΙΑ"** γράφουν οι
**Π. Βαλλιάνος, Π. Δημητράς, Χ. Ιορδάνογλου,
Μ. Παπαγιαννάκης, Γ. Τζαννετάκος,
Σ. Χρυσοστομίδης**

✳ Στο **ΦΑΚΕΛΟ: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ**
γράφουν οι **Ν. Γαβαλάκης, Ν. Διακουλάκης,
Γ. Καλογήρου, Γ. Σιγνήος, Α. Λυμπεράκη,
Ν. Μαραβέγιας, Ν. Χριστοδουλάκης**

✳ Στις **ΙΔΕΕΣ ΣΗΜΕΡΑ**
απόσπασμα από το βιβλίο του **Αλ Γκορ**
άρθρα των **Θ. Γεωργίου, Θ. Γιαλεκέτζη**
και του **Τζ. Βάκκα**

✳ Ένα ακόμα **ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΟ**
της **Σοσιαλιστικής Διεθνούς.**

✳ Άρθρα για τα... **ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΙΚΑ** των
**Θ. Γεωργακόπουλου, Α. Δρέττα,
Τ. Κατσαρού, Γ. Παππά**

Το τεύχος αυτό και τα τέσσερα προηγούμενα θα τα βρείτε στα κεντρικά γραφεία του Συνασπισμού - στα βιβλιοπωλεία **ΘΕΜΕΛΙΟ, ΚΟΜΜΟΥΝΑ, ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ** (Αθήνα) - **ΘΥΜΕΛΗ, ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ** (Θεσσαλονίκη) - **ΠΟΛΥΕΔΡΟ** (Πάτρα).

**... ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ
ΤΟΥ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ
ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ...**